

valóság

A TARTALOMBÓL

Simon Tamás (1937–2020) professzor emlékére

Karikó Sándor: Konformista tömegtársadalom, avagy nonkonformista lázadás? Konformitás, nonkonformitás és ami azon túl van

Pap Krisztián: Virágok helyett bombák
A szerencsétlen sorsú Potiorek-offenzívák (2. rész)

Pelle János: „Nektek kell ütni a zsidókat, mert az asszonyokat nem fogja a törvény.” Az 1946. májusi kunmadarasi pogrom, új megvilágításban

Marczinka Csaba: Nagy-Románia létrejötte (1916–1920)

Dr. Vasa László – Vida Imre:
A Monti di Pietà-tól a Grameen Bankig – Lehet-e etikus a hitelezés?

Jancsó András: Fogalmi vagy fordítási dilemma? Joseph Ratzinger munkásságának hazai interpretációja

Mórocz Gábor: Pályafordulat buktatókkal, avagy a „kis Kossuth” Debrecenben

Sturm László: Krúdy és Platonov

Kapronczay Károly: Vörös karszalag

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
0

11

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2020. november LXIII. évfolyam 11. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf.176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950

Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Tehetség Program,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia,
Innovációs és Technológiai Minisztérium

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI
MINISZTERIUM

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tellér Gyula

Főszerkesztő

Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők

Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető

Kertész-Bojársky Eszter

Simon Tamás (1937–2020) professzor emlékére

Szeptember végén elhunyt Simon Tamás, a Semmelweis Egyetem professor emeritusa, nyugalmazott egyetemi tanár, a Valóság szerkesztőbizottságának tagja. Orvos, egészségügyi szervező volt, több évtizeden át a SOTE Általános Orvostudományi Karának egyetemi tanára, más karok és egyetemek előadója. Szülei is orvosok voltak, így nem volt kérdéses a pályaválasztása, annak ellenére, hogy érettségi vizsgát a Petrik Lajos Vegyipari Technikumban tett. Általános orvosi diplomáját 1963-ban a Budapesti Orvostudományi Egyetemen szerezte. Tanult Moszkvában az Orvostovábbképző Egyetemen (1976), Salzburgban az Amerikai Tanulmányok Szemináriumán (1986). Csecsemő- és gyermekgyógyászatból, egészségügyi szervezésből és társadalom-orvostanból, megelőző orvoslásból és népegészségtanból tett szakorvosi vizsgákat. 1980-ban az orvostudomány kandidátusa lett egészségügyi szervezés szakterületen.

Munkaállomásai is változatosak voltak, miközben folyamatosan oktatott. Az Egészségügyi Szervezési Intézetben 1963-ban gyakornok, 1967-ben tanársegéd, 1972-től adjunktus a Társadalom-orvostani és Orvostörténeti Intézetben, 1981-től docens. 1964–1985 között – másodállásban – tanársegéd az Országos Kardiológiai Intézet gyermekosztályán. 1988-tól ifjúsági orvos Várpalotán, részt vesz a várpalotai iskolai egészségnevelésben. Elindította a rákellenes iskolai oktatást, 1988-tól a Magyar Rákellenes Liga elnökségi tagja, 1991-től elnöke. 1992-től egyetemi tanár, tanszékvezető a Semmelweis Egyetem Közegészségtani Tanszékén. Dr. Schultheisz Emil nyugdíjba vonulását követően 1992–1997 között a Népegészségtani Intézet igazgatója. A Fodor József Iskolaegészségügyi Társaság díszelnöke, a Pápai Pariz Egészségnevelési Országos Egyesület elnöke 2012-ig, a Népegészségügyi Tudományos Társaság elnöke 2011-ig. Fő kutatási területe a betegségek társadalmi háttere, az egészségfejlesztési módszerek kidolgozása. Az alkohol-, a drogprevenció, a mentálhigiénés zavarok megelőzése, kezelése, az AIDS-prevenció, e témákban az általa létrehozott Ifjúsági Kortárs Oktató Mozgalom jelzik társadalmi elköteleződését. Az Egészségügy Kiváló Dolgozója (1978 és 1984), az Oktatásügy Kiváló Dolgozója (1982), 1997-ben Pápai Páriz-emlékéremmel tüntették ki, 2014-ben megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét.

Közel 150 tudományos közleménye jelent meg hazai és külföldi folyóiratokban. Az Egészségnevelés szakfolyóirat felelős szerkesztője, 1994-től folyóiratunk szerkesztőbizottsági tagja volt, lapunkban írását tavaly áprilisban adhattuk közre utoljára, az egészségvédelem tárgyában.

Nagyszerű orvostól, karizmatikus professzortól, a társadalom-orvostan, az egészségnevelés, a népegészségügy kimagasló személyiségétől búcsúznak.

A Valóság Szerkesztőbizottsága, Főszerkesztője, Szerkesztői és Szerkesztősége nevében:

Kapronczay Károly

Konformista tömegtársadalom, avagy nonkonformista lázadás? Konformitás, nonkonformitás és ami azon túl van

Mottó: Must you conform?
(Konformálnunk kell?)
R. M. Lindner

(Alkalmazkodás és konformitás?) Ha igaz Castoriadis azon állítása, hogy tudniillik „a modern történelem legkonformistább szakaszát éljük” (Castoriadis), továbbá ha elfogadjuk Tamás Gáspár Miklós bírálatát, hogy tudniillik a mai magyar társadalom „egy kaméleonrendszer, amely alkalmazkodik a társadalom változásaihoz, amely nem támaszt semmilyen morális követelést az állampolgárokkal szemben: nem kell jónak lenni, [...] önzetlennek lenni” (Tamás Gáspár), akkor joggal várhatjuk el, hogy a konformitásról fölöttébb gazdag és biztos ismeretanyaggal is rendelkezünk. A sok és sokféle ismeretanyag felgyülemelésével, az interdiszciplináris téma feldolgozásával nincs is gond, bár könnyű érzekelnünk, hogy a vonatkozó szellemi fáradozások (mindenekelőtt a szociológiai, a szociálpszichológiai és a politológiai munkálatok) között – vagy mellett – háttérbe szorult a filozófiai és művészeti (művészettörténeti) megközelítés, és – ami számomra különösen elszomorító és érthetetlen – a pedagógia tudománya mindeddig rendkívül soványka eredménnyel tudott előállni e témában. A fő problémát azonban abban látom, hogy maga a konformitás-kutatás mindmáig nem tudott megnyugtató, egyértelmű és egyöntetű értelmezést felmutatni: túl sok a téves felfogás, a nem kellő mélységben alátámasztott állítás, egy sor tévhittel és sztereotípiával is számolhatunk. A köztudatban megjelenő látványos, de többnyire felszínes nézetek csak tovább fokozzák a bizonytalanságot. A tisztázásra váró kérdések közül hadd emeljek itt ki három, számomra rendkívül fontos problémát: 1. Lehet-e közös nevezőre jutniuk a különböző területekről érkező kutatóknak a konformizmus (konformitás) fogalmi lényegéről? Egyáltalában elvárható-e, megadható-e a konformitás egyetlen, mindenki által elfogadott jelentése? 2. Mit kezdjünk a nonkonformista lázadás divatba jövésével? És főképpen, mi a nonkonformitás viszonya a konformitáshoz? 3. Végül hol és miért jön be a konformitás-nonkonformitás problematikájába a pedagógia szempontja: felmerül-e a pedagógia illetékessége és sajátlagos felelőssége? Végül is akarunk-e, tudunk-e fellépni az oktatással, a neveléssel a konformitás és a nonkonformitás ellen? Bizonyára sok más kérdés vár még tisztázásra, az alábbiakban viszont csupán a fenti három dilemmát tudom és próbálom röviden taglalni, illetőleg összefoglalni néhány – általam megkerülhetetlennek vélt – elvi tanulság ajánlásával. Mint majd látni fogjuk, végső soron egyetlen kérdésbe lehetne összefoglalni egész vizsgálódásomat: azonos-e a konformitás magával az alkalmazkodással? Hadd jelezzem előre válaszomat: egyértelműen *nem*.

(Az „én elsüllyedése az Akárkiben”) A konformitás-téma mindenekelőtt Robert Merton szociológus elmélete nyomán került be a társadalomtudományokba, a 20. század közepe, második felében. Szerinte a konformitás egy ösztönös és általános reakció, amely szükségképp fenntartja a társadalom stabilitását, folytonosságát. Tehát az alkalmazkodásnak

létezik egy szükségszerű, magától értetődő, valamifajta „semleges” formája. Mellette azonban kialakul egy tudatosan vállalt, ám nem meggyőződésből fakadó alkalmazkodás is, amely mint ilyen, már negatív képződmény. A fogalmak használata azonban összemosódik nála: egyszer alkalmazkodást (adaptation), máskor konformitást (conformity), vagy éppen túlkonformitást (overconformity) kifejezéseket használ. (Merton)

Az itt a probléma, hogy a különböző jelentéstartalmak váltakoznak, és nincs közöttük világos és egyértelmű szétválasztódás. Nem történik meg a különböző jelentések közötti határpontok pontos megjelölése, ami kétségtelen, bizonytalanságot okoz. A bizonytalanság végigvonul a későbbi kutatásokon. Figyelmeztet erre például Angelica Mucchi Faina, olasz kutató konformizmus-könyve. Szerinte fontos „különíteni a tágabb értelemben vett konformizmust, azaz mások viselkedéséhez, gondolkodásmódjához vagy érzéseikhez való közeledés bármely formáját, a szűkebb értelemben vett konformizmustól, amely viszont egy meghatározott gondolkodás- vagy cselekvésmód felvételét jelenti, csak azért, mert az az uralkodó a társadalomban vagy adott csoportban, [...] a probléma az, hogy hol húzódik a konformizmus mint az egyén társadalomba történő hasznos beilleszkedés, a sikeres társadalmi integráció és az egyén számára terméketlen konformizmus közti határ.” (Mucchi Faina) Kirajzolódik tehát a konformitás kettős jelentése: egyfelől a szükségszerű, általános, tág alkalmazkodás, valamint a terméketlen, káros, szolgai alkalmazkodás. Az olasz pszichológus szerint a köztudat általában nem tesz különbséget a két értelmezés között, s leginkább a második, a pejoratív jelentést használja. A kettő közötti határ pontos megragadása azonban már nála is hiányzik, (maguk a szaktudományok is küszködnek ezzel a problémával), csak azt érzékeli, hogy egy fogalomban kétféle tartalmi jelentés tűnik fel.

A szociológia és a szociálpszichológia a jelentésmegosztással kapcsolatban számos kísérlettel, javaslattal állt elő. Például Wiswede pozitív és negatív jellegű konformitásról ír: a konformista magatartás egyszer pozitív, másszor negatív asszociációkat vált ki. „Pozitív értelemben konformistának nevezek mindenkit, aki nem kellemetlenkedik, állandóan igazodik az elvárásokhoz. [...] Cselekvése megnyugtatóan bizalmat ébreszt, különleges meglepetéssel soha nem lép elő, [...] negatív jellegű abban az értelemben, hogy az ember a legjobb hitét és tudását mások véleményéhez igazítja.” (Wiswede) Peuckert kutató már simulékony konformitásról (auspasungskonformitaat) és »semleges« beállítódás-konformitásról (attitudkonformitaat) beszél (Peuckert). Az utóbbi lesz a természetes, a szükségszerű és értékmentes alkalmazkodás. Végül hadd hivatkozzak a magyar Hegedűs András (mint szociológus) javaslatára. Úgy osszuk ketté a fogalmat, hogy használjuk a konformitás fogalmát (szükségszerű és értékmentes értelemben), meg a konformizmust abban a vonatkozásban, hogy az alkalmazkodás „a feljebbvalói vélt vagy valós, kritikátlanul átvett normáihoz” (Hegedűs) történik.

Anélkül hogy részletezném a szociálpszichológiai kísérleteket (megtették ezt már mások), nyilvánvaló, új szempont került be a konformitás-kutatásba. A jelenséget sokan a csoporthoz, pontosabban a csoportbefolyáshoz, csoportnyomáshoz kötik: más lesz az egyén véleménye a csoportnyomás előtt (vagy e nélkül), mint utána, annak nyomán. Bizonyos előzmények (Muzafer Sherif „fénypontos” vizsgálata) után Solomon Asch híres vonalkísérlete mutatott rá, hogy felnőtt, ép érzékű emberek is hajlandók magukévá tenni olyan véleményeket, amelyek ellenkeznek a tényekkel, saját észlelésükkel vagy mindkettővel (Asch). A szociálpszichológiai kutatások nagy érdeme, hogy megcáfolják azt a pszichológiai mítoszt, miszerint az ember egocentrikus, önhatalmú és irracionális lény. S fordítva: a társadalom működésében szükségképp jelen vannak racionális egyöntetűségek, sajátos uniformitások. Mindamellet nem alap nélküli az óvatosság és a kellő

kritikai megítélés. Azt is látnunk kell, az „Asch-tanulmányok nem annyira univerzális értékűek, [...] az Asch-effektust nem lehet normatívának tekinteni.” (Perrin–Spencer) Vagyis nem lehetünk biztosak abban, hogy a konformitás általános emberi hajlamon nyugszik, és aligha tarthatjuk személyiségjegynek. További probléma, hogy a szociálpszichológiában is születtek – a szociológiában már jól megismert – fogalomfelosztási kísérletek. Például Ackerman azt szorgalmazza, hogy „meg kell különböztetnünk az érzelmileg egészséges konformitást a felületes és defenzív típusú konformizmustól, amely nem képviseli az egyének a csoporttal való igazi integrációját.” (Ackerman)

A többértelműség és az ebből fakadó bizonytalanság tetten érhető a vonatkozó magyar szociálpszichológiában is. Csepeli György még úgy definiál, hogy „Amit konformizmusnak nevezek, az lényegében a csoporttársak iránti szükséglet kifejeződése” (Csepeli). Oláh Tamás viszont határozottan állítja: konformizmuson „a mindennapi életben [...] az elvtelen, megalkuvó magatartást értjük, [...] a társadalomlélektanban is ilyen értelemben használjuk.” (Oláh)

A konformitás-kutatás eddigi – meglehetősen futólagos – szociológiai és szociálpszichológiai kitekintéséből máris levonhatunk egy fontos tanulságot. Nem indokolt a fogalomhasználatban különböző jelentéstartalmakat tömöríteni. A tisztánlátást éppen az a tény akadályozza, hogy az alapszó kétféle és egymástól gyökerében eltérő jelentést hordoz: egy általános, szükségszerű, erkölcsi értelemben értékmentes igazodást az adott társadalom alapvető normáihoz, működési törvényeihez, valamint egy kevésbé általános, nem szükségképp felmerülő, morális szempontból már nagyon is negatív, káros, elvtelen, szolgai alkalmazkodást. Az előbbi forma nélkülözhetetlen feltétele a társadalom normális működésének, egyszersmind az egyes egyének ösztönös életben maradásának, bármilyen célú és tartalmú boldogulásának. Az utóbbi viszont az alkalmazkodás egyfajta torz esetét, a megalkuvó magatartást jelenti, amelyet az egyén tudatosan felvállalhat, és persze meg is tagadhat. Az előbbit tudomásul vesszük, elfogadjuk mint az együttélés és –működés objektív törvényét, az utóbbit viszont – többnyire – elítéljük. E kétféle tartalmat indokolatlanul szoktuk összeemosni, vagy éppen önkényesen váltogatva használni. Nem vitás, sem az összemérés, sem az önkényes szóhasználat nem szerencsés. Ideje lenne megszabadulni attól a beidegződéstől, hogy egyetlen fogalomban többféle jelentést egyesítsünk.

Számomra nyilvánvaló, a differenciált fogalom-értelmezés és -használat nemcsak kívánatos, de szükséges eljárás. A kutatóknak fontos megállapodniuk a konformitás egyjelentésű és egyértelmű tartományában, majd következetesen ragaszkodjanak ahhoz. Hogy mi váljék az egyedüli alapjelentéssé, abban nagymértékben segíthet bennünket a fogalom eredeti, klasszikusnak is mondható társadalomelméleti és -filozófiai felfogása.

A konformitás etimológiai jelentése a latin 'conformare' (alkalmazkodni) szóból ered, és valójában ide vezethető vissza a köztudatban megbújó, olykor szaktudományokban is fellelhető értelmezés, hogy tudniillik ez a jelenség nem más, mint pusztán alkalmazkodás valamihez és/vagy valakihez. Láttuk, ilyen felfogás csak bonyodalmakat okozó egyszerűsítést, felszínes ismeretet tud kiváltani. S mint ilyen, nem szolgálja a tisztázást.

Az is ismert dolog, hogy a konformizmusnak kialakult vallási alapú jelentése is. Eszerint Angliában a konformista az anglikán egyházhoz hű hívő ember, míg, aki nem fogadja el az uralkodó államegyház tanítását, azt hívták nonkonformistának. Érdekes vallástörténeti összefüggés bontakozhat ki e ponton, ám a továbbiakban csupán a világi jelentéssel kívánok és tudok foglalkozni.

A világi és filozófiai jelentését – ismereteim szerint – először William Penn, amerikai liberális gondolkodó adja meg a 18. század legelején. Az 1700 körül írott könyvében (a megjelentetésnek nincs pontos dátuma) így határozza meg a fogalmat: „a konformitás

olyan polgári erény, amelynek a szabadság elvesztése az ára.” (Penn) Hasonló szellemben értelmez egy másik amerikai bölcselet, Emerson. Híres Esszéjé-ben hangsúlyozza: ma már „az állampolgárok lemondanak szabadságukról és kultúrájukról. Itt a legfőbb erény, a konformizmus.” (Emerson) Itt utalnék arra, hogy lényegében nem teszek különbséget konformitás és konformizmus elnevezések között: az előbbi a szóban forgó jelenség folyamata, az utóbbi pedig irányzat mivoltára mutat rá. Tovább haladva az időben Nietzsche azon kesereg, noha nem használja magát a fogalmat, hogy a modern korszak szubjektum nélkülivé válik, kiürül a személyiség, uralkodik a „külsődleges uniformitás, [...] a modern ember meggyengült személyiségében szenved, [...] olyan árny, ki álarcot, jelmezt visel.” (Nietzsche) A folyamat leírását azután Heidegger mélyíti el, talán fő műve legszuggesztívebb pontján olvashatjuk a következőket: „A »ki« nem ez vagy amaz, nem mi magunk, és nem egyesek és nem valamennyiünk summája. A »Ki« a neutrum, az akárki. [...] A mindennapiság létmódját az akárki írja elő, aki nem valaki meghatározott, hanem mindenki, habár nem összegként az. [...] Mindenki a másikkal, senki sem önmaga. Az *akárki*, akivel a mindennapi jelenvalólét *kijére* vonatkozó kérdést megválaszoltuk, a *senki*, akinek a jelenvalólét az egymásköztlétben már mindenkor kiszolgáltatta magát.” (Heidegger) A mélyen szántó heideggeri sorokra többen reagáltak a konformitás-kutatók közül, hadd emeljek ki legalább két szerző közvetlen gondolatát. A kevésbé ismert Thomas Barfuss, a konformitásról szóló könyvében így értelmezi a Lét és idő szerzőjét: „Az Akárki úr és az Akárki asszony képtelenek voltak megtalálni a kiutat a konformitásból.” (Barfuss) Ernst Fischer pedig Heidegger elemzése nyomán megadja a legtömörebb, egyúttal legmélyebb szintű definíciót: „Az *Én* elsüllyedése az Akárkiben: a konformizmus.” (Fischer)

A fenti, ugyancsak rövidre fogott bölcseleti hivatkozásokból remélhetően kiderül, hogy a konformizmust a társadalomelmélet és –filozófia – úgyszólván kizárólagos arányban – egyértelműen negatív társadalmi jelenségnek tartja. Ezek szerint sajátos szabadságnélküli állapotról van szó, amelyben az egyén nem úgy gondolkodik, dönt, érez és cselekszik, ahogyan máskülönbön akarná és tudná. Néhány kutató félreérthetetlenül összegez, válaszolva arra az alapvető kérdésre, hogy tudniillik ki a konformista, mi a konformizmus? Konformista „az az ember, akinek nincsenek saját elvei és cselekedetei. [...] Kaméleonszerűen alkalmazkodik bármely csoporthoz. [...] A konformista cselekvés az erkölcsi élet fullasztó feslettsége.” (Peters) Ivanov, orosz társadalomkutató csak erősíti az idézett szerző felfogását. Szerinte a konformizmus a személyiség „szükség-szerű alárendelése a külsőnek, a hivatalosan jóváhagyott sablonok és standardok szerint, engedelmség a fölötteseknek, figyelem mindazokra, »akikkel számolni kell«. A »jól meggyalult személyiség« életformája.” (Ivanov)

A társadalombölcseleti hagyomány, ám a szociálpszichológiai, szociológiai vizsgálatok egy része (jóllehet döntő hányada) alapján joggal hangsúlyozhatjuk a konformitás egyféle és egyedüli jelentését, jelesül az emberi alkalmazkodás torz, ezért csakis káros megnyilvánulását. Ettől a tartalomtól határozottan válasszuk le az általában vett alkalmazkodás jelenségét, amely – mint láttuk – az alapvető társadalmi normák, elvek, szabályok, törvények józan és természetes elfogadását foglalja magában. Ettől még nem tűnik (veszik) el az egyén integritása. És ezért egyáltalán nem is indokolt konformitásnak nevezni ezt a tartományt, de azt még valamilyen részének sem szerencsés tekinteni.

Az egész eddigi vizsgálódás alapján a következőkben tudnám megadni saját meghatározásomat: *a konformitás olyan alkalmazkodás, amely az Én nagymérvű megcsonkításával, gyakran teljes megtagadásával jár; a megalkuvás és behódolás megnyilvánulása, melyben az egyén elveszti-megtagadja saját meggyőződését, integritását, szabadságát, melynek nyomán már önmaga sem tudja, ki is ő voltaképpen (Karikó).*

Az így felfogott konformitás kapcsán hadd tegyek két fontos megjegyzést.

1. A hazai köztudatban és közéleti nyilvánosságban gyakran találkozhattunk olyan hatásos vélekedéssel, hogy Magyarországon a rendszerváltás időszakában (1980-as évtized vége, 1990-es évek eleje) különösen fölerősödött a konformitás-probléma. Szemet szűrő jelenség volt, hogy az állampolgárok tömegesen váltak konformistákká: nézetüket, meggyőződésüket, magatartásukat gond nélkül változtatták, nem ritkán többször is. Ahogy mondták és írták: túl zajos lett a Damaszkusz-út (utalva a bibliai történetekre, amikor is Saulus hirtelen Paulus-szá alakult át). S úgy tűnik, a konformitás-jelenség még ma sem tűnt el. Egy mai publicisztika azt állítja, napjainkban is „Tort ül a szolgállelkűség. [...] Bólogatás, Hajbókolás, [...] ej, Kádár népe, hej!” (Dévényi). Azonban könnyen meglehet, a konformitás-jelenség hazai gyökereit még mélyebbre, távolabbi célszerű kivetíteni. Csak egyetlen adalék: már Petőfi kifakadt a 19. század közepén: „Március 15-éig az egész Magyarország nagyon szolgállelkű, kutyaalázatosságú ország volt.” (Petőfi). Az ilyen és ehhez hasonló hangok miatt is indokolt lenne egy szisztematikus hazai konformizmus-kutatás elindítása. Még akkor is jogosnak tartom ezt a kívánalmat, ha ezúttal vitatkoznék a Damaszkusz-hasonlatot használókkal. Ugyanis a Paulus-szá válás – az eredeti bibliai történet szerint – egyáltalán nem a megalkuvásra példa, mivel ő gyökerében szakított régi Én-jével, teljes benső lényével átalakult, és lett belőle minden ízében más, új ember. Ilyen őszinte, nyílt, kritikai-önkritikai átalakuláson áteshetnek a polgárok: ehhez általában is joga van az embernek. Az ilyen átalakuláson keresztül ment személyt egyáltalán nem tekinthetjük konformistának. Viszont aki könnyűszerrel, minden lelkiismeret-furdalás nélkül, és nem csak egy alkalommal vált színt, elvet, meggyőződést, magatartást – nos, őt valóban indokolt konformistának nevezni.

2. A másik kiegészítés súlyos filozófiai dilemmát érint. Ha elfogadjuk azt az értelmezést, hogy a konformizmus megalkuvó alkalmazkodást jelent, a konformista pedig olyan személyt, aki gyakran és könnyedén váltogatja nézetét, magatartását, mert nincs neki szilárd, bensőleg vezérelt elve (lásd a József Attila-i sort: „Az én vezérem bensőmből vezérel!”), akkor mit kezdünk a filozófus Descartes, közel négy évszázados meglátásával? Azzal tudniillik, hogy „a világon semmi sem marad mindig ugyanabban az állapotában, [...] nagyot vétettem volna [...] a józan ész ellen, ha azért, mert most helyeselek valamit, arra kötelezném magamat, hogy jónak tartom majd később is, amikor talán már nem lesz az, vagy amikor én már nem tartom annak.” (Descartes). Fölöttébb nagy a kihívás: milyen álláspont mellett kötelezzük el magunkat? Ítéljük el a konformizmust, a konformista egyént mint negatív, káros megnyilvánulást, avagy tartjuk magunkat a descartes-i gondolathoz (tehát ahogy változnak a dolgok, úgy változzunk mi is)? Konformistákká válunk-e akkor, ha bátran és gyakran felvállaljuk az átalakításunkat? Ha a dolgok mindig változnak, és mi mindig rugalmasan igazodunk hozzájuk, akkor ez pozitív értékű magatartás? S ha igen, akkor hogyan fogadjuk az alkalmazkodását folyvást változtatgató, úgymond konformista személy színre lépését? Ekkor már nem esik negatív megítélés alá a konformizmus? Egyáltalában mi az összefüggés a konformizmus és a változó dolgokhoz, környezethez való alkalmazkodás között? Nagy és izgalmas kérdésről, mély filozófiai dilemmáról van szó, melyről önálló vizsgálódásokat folytathatnának a konformizmus-kutatók. Készséggel és önkritikusan elismerem, itt és most nem tudok rá válaszolni. Abban viszont biztos vagyok, hogy létezik az emberi alkalmazkodásnak olyan formája, amelyben csorbul az egyén integritása, szabadságfoka, és nem tudja, vagy nem akarja kiaknázni a benne szunnyadó valamennyi készségét, képességét, erőforrásait. Ezt a lemondást, az emberi alkalmazkodásnak ezt a szűkített felfogását (és gyakorlatát) történetfilozófiai vonatkozásában joggal tarthatjuk vitathatónak, morális szempontjából pedig elítélhetőnek.

(*Nonkonformitással a konformitás ellen?*) Látjuk, a konformitás jelensége sokak szerint káros társadalmi fejlemény. Közülük többen hajlamosak úgy gondolkodni, hogy annak pozitív ellentéte nem lehet más, mint a nonkonformitás. A nonkonformista alkalmazkodás lesz a követendő példa. A köztudatban, a publicisztikában, olykor a szakirodalomban is kialakult egyfajta nimbusza, lényegében a konformizmus meghaladásának mítosza. Gyakorlatilag az 1968-as nyugati diákmozgalmak vetették fel élesen a nonkonformizmus kérdését. A közel ötven országban kiobbant diáklázadás megbolygatta a társadalmak életét és a politika működését. A fiatalokat teljesen rabul ejtette a konformista világ ellen való tiltakozás ideálja és gyakorlata. Elméletileg már korábban, Cooley, társadalomkutató megadja az alaphangot: „az ifjúság a nonkonformizmus tetőpontja [csúcsa – K. S.]” (Cooley) Majd később határozottan kimondták: a diákok célja „a tradíció, a konformitás, a rend, a formalizmusok megdöntése volt: szenvedélyt, igazi életet, vért akartak.” (Feuer) Adam Michnik, újabaldali gondolkodó pedig 68 legfőbb tanulságát abban látta, hogy „Nonkonformistának kell lenni!” (Michnik) „Egyetemleges” magasságba fogalmazva: „Aki ember akar lenni, annak nonkonformistának kell lennie.” (Emerson)

Viszont azt gondolom, a nonkonformitásnak ilyen és hasonló túlértékelése sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem akceptálható. Ami az utóbbi vonatkozást illeti, például a 68-as nyugatnémet diákok nonkonformista lázadása a 70-es évtized közepére szép csendben – mint tapasztalhattuk – visszaalakult konformitássá. Az akkori Nyugat-Németországban új életfilozófiai program kezdett népszerűvé válni: „Istenem! Tégy gerinctelenné, hogy állami hivatalba jussak!” Ezek után csöppet sem csodálkozhatunk azon fejleményen, hogy a diákvezérek sorra beépültek az államgépezetbe. Világos, a gyakorlat nem igazolta a tévhitet, hogy tudniillik nonkonformizmussal küzdhetünk a konformizmus ellen.

Elméletileg az derül ki, hogy több kutató megkérdőjelezi a konformitás-nonkonformitás ellentét-pár felállításának jogosságát. Mindenekelőtt Crutchfieldre, jeles szociálpszichológusra hivatkoznék, aki rendkívül éles meglátással mutatott rá az ellentét-pár hamis dilemmájára. A kutató szerint a konformitás a csoporttársak véleményéhez való *elvtelen igazodás* (engedés, ráhagyás), a nonkonformitás pedig az ugyanehhez történő *elvtelen szembeszegülés* (Crutchfield). Vagyis az alkalmazkodás mindkét formája egy és azonos „tő”-ről fakad, s ez a közös gyökér nem más, mint *az autonómia feladása, a másoktól való mindenkori függés*. Tehát „a konformításban azt gondolom és teszem, amit a többiek vélekednek és csinálnak, a nonkonformításban pedig mindig a többiekkel ellentételesen foglalkozom állást.” Mindkét esetben nem a saját meggyőződés, hanem a többségi megnyilvánulás irányít. Ezért a nonkonformisták valójában úgy hasonlítanak egymásra, mint a konformisták. A két forma közötti határ ilyen szempontból teljesen elmosódik, könnyűszerrel léphetünk át az egyikből a másikba, és fordítva. Lukács György filozófus ezzel kapcsolatban úgy summáz, hogy a modern társadalmakban létrejönnek a nonkonformista konformisták (Lukács).

Számomra világos, ez a fogalom-pár viszonylagos: egyikkel sem lehet meghaladni a másikat, valójában nem egymás ellentettjei. Ezzel kapcsolatban érdemes felfigyelnünk egy szociálpszichológus testvér-pár meglátására: „A kívülállók – írják a konformitásról szóló könyvükben a szerzők – gyakran vélik a konformitást személyiségjegyek: léteznek alkalmazkodók és alkalmazkodásra nem hajlandó emberek. Az, hogy a kívülálló magát konformistának tartja vagy sem, az attól is függhet, kihez viszonyít. Ha önmagát az általa beatnikekhez, hippiknek vagy csavargóknak tartott emberekhez hasonlítja, akkor ő rendíthetetlen konformista. Saját maga előtt azonban az a szörnyű nonkonformista, aki hajlamos Anyát, Istent, Hazát egyszerre megvetni. Ha pedig megkérdézik, hisz-e a

»jobb élet felé haladásban«, nyomban feltételezi magáról, ő a bátor nonkonformista, akit megfosztanak a régi begyepesedett fejűek félelmeinek és tilalmainak bilincseitől. Bár az embert vonzza a konformitásnak mint tartós személyiségjegynek a gondolata, ám mi húzódozunk annak elfogadásától.” (Kiesler–Kiesler) A testvérpár helyesen ismeri fel, hogy e fogalmak nagyon is viszonylagosak, közöttük nem valódi ellentét feszül: a konformizmus és/vagy nonkonformizmus lényegileg áldilemma. És azzal a megállapítással ugyancsak egyet lehet érteni, hogy nem személyiségjegyről van szó.

Ezek után jogos a kérdés: ha nem valódi alternatívát képeznek, akkor mivel s hogyan lehetséges egymás meghaladása? A válasz érdekében forduljunk Petrovszkij, orosz szociálpszichológushoz, aki egyébiránt erős kritikával illeti a vonatkozó amerikai kísérleti eredményeket: „át kell értékelnünk – szögezi le a kutató – az amerikai pszichológusok által javasolt csoportos együttműködés modelljét. A bemutatott modell [például Asch, Deutsch, Kraus, Gerald, Perrin és mások – K. S.] nem lehet a közösségen belüli emberek kölcsönös viszonyának hiteles modellje, tudniillik annak a kísérletben résztvevők számára nincs jelentősége. Az adott esetben hiányoztak az értékek, amelyekkel ellentmondásba kerülhetett volna a csoport, vagyis konfliktus jöhetett volna létre. [...] A konformizmus valódi alternatívája a közösségi önrendelkezés, nem pedig a nonkonformizmus.” (Petrovszkij). A szerző kritikája, nyilvánvaló, tartalmaz igazságot – abban az értelemben, hogy egészen más a mesterségesen létrehozott laboratóriumi eredmény, mint a tényleges valóságban zajló folyamatokból nyert adat. Nem beszélve a valóságos érdekkonfliktusok és értékpreferenciák létezéséről, főképp a folyamatokban betöltött szerepéről. Másrészt viszont nem szerencsés az empirikus vizsgálódások fontosságának alábecsülése sem. Mert ha jogos is a kísérleti adatokkal kapcsolatos kritika, egy pillanatra sem feledhetjük azt az általános emberi vonást, hogy „szociális elfogadottságra vágyunk, és ez adja az alapját a normatív befolyásnak, [...] a konformitás a legrövidebb út a szociális elfogadottságra, [...] az embereket két alapvető ok irányítja, az egyik, hogy a többiekhez tartozzanak és hogy egyediek (unique) legyenek.” (Papyrina) Tehát hogy hasonlókká váljanak a többiekhez, de különböztessek is meg magukat a csoport többi tagjától.

Visszatérve Petrovszkij megoldási javaslatához, hogy tudniillik a valódi közösség, a tényleges közösségi önrendelkezés kínálja fel mind a konformizmus, mind a nonkonformizmus együttes meghaladásának reális útját-módját – ezt az álláspontját magam is osztom. Valóban, a megoldást a – sokszor hangoztatott és még többször lejárattott – közösség-létben találhatjuk meg. A kérdés itt az, hogy mi az igazi közösség tartama, mikor válik egy csoport közösséggé, és egyáltalán maga a közösség-lét hogyan függ össze a kétféle alkalmazkodási formával?

Anélkül, hogy taglalnám a közösség-téma rendkívül gazdag szakirodalmát, de – ha röviden is – utalnom kell saját értelmezésemre. Számomra nyilvánvaló, a közösség nem felülről, mesterségesen kreált, az egyéneket alárendelt helyzetbe hozott képződmény, – ahogyan Petrovszkij helyesen fogalmaz – nem egyfajta diffúz csoport („podsztávnájá gruppá”), hanem alulról építkező, szerves és magasrendű együttműködés, melyben az egyes közösségtagok (egyének) ugyanolyan fontos szerepet töltenek be, mint maga az őket tömörítő szerveződés (szervezet, intézmény). Ha ez megvalósul, akkor összeér a nembeli lét és az egyéni élet, a közösség és az egyén. A társadalmiság és az individualitás egymásból táplálkozik, egy „entitás” jön létre: az egyén a közösségi együttműködésben tudja kibontakoztatni erőit, s fordítva, maga a közösség csakis tagjai akaratóból, fantáziájából, tetteiből építkezik, gazdagszik. Ha létrejön a szerves együttműködés, az egyúttal egy magasrendű közösséglélet, új minőséget teremt. Hadd hozzam fel Dworkin szemléletes példáját: „Egy szimfóniát eljátszhat egy zenekar, egyetlen muzsikus viszont

nem. Ez nem a statisztikai értelemben vett kollektív cselekvés esete, mert egy zenekari előadáshoz nemcsak az kell, hogy a muzsikuskok mindegyike eljátssza valamely meghatározott részét a partitúrának, hanem az is, hogy a muzsikuskok mint *zenekar* játsszanak, mindegyik a csoport teljesítményéhez szándékozzon hozzájárulni, s ne elszigetelt szólamok formájában játsszák, amit játszanak.” (Dworkin) Vagyis az összehangoltan, harmóniában eljátszott szimfónia önálló életet kezd élni, és a produktum mint egész válik általános meghatározóvá, maradandó közösségi élményt kiváltva.

Az ilyen értelmű közösségben hol a helye, szerepe a konformitásnak és a nonkonformitásnak? A válaszok megadásában újfent találkozhatunk bizonytalansággal. Kim, a Lomonoszov Állami Egyetem filozófusa még úgy gondolja, a közösségben egyaránt előfordulhat mindkét alkalmazkodási forma, mi több, könnyen átléphetünk az egyik állapotból a másikba, tehát nem egymást kizáró jelenségekről van szó. Egyáltalában a konformitás és a nonkonformitás valójában szükségszerűen létezik a szociális érintkezésben. (Kim) Mások már nem ilyen megengedők. Például a Mehlhorn-pedagógus testvérpár arra int bennünket, hogy a kreativitással nem fér össze a konformitás. Leszögezi: „A nevelési rendszerünk konformistákat, sztereotip egyéneket képez, a szabad, kreatív és valódi gondolkodók helyett.” (Mehlhorn–Mehlhorn) Alighanem igazuk van, de magam még tovább gondolnám a kritikát: az igazi (a fenti értelmezés szerinti) *közösségben* tulajdonképp *nincs helye sem a konformitásnak, sem a nonkonformitásnak*. Ugyanis mindkettő – ahogyan fentebb fogalmaztam – az alkalmazkodás torz formája, a közösség pedig nem alárendeltként, szolgálai kiszolgálóként, hanem autonóm lényként támaszkodik a tagokra.

A témával foglalkozó tudományok (kiváltképp a pedagógia elméletének, s annak nyomán a gyakorló pedagógiának) elsőrangú kötelessége és felelőssége annak az összefüggésnek a felismerése és elfogadtatása, hogy a közösség elkerülheti a konformitás–nonkonformitás hamis dilemmáját. Pontosabban azt lenne kívánatos tudatosítani, hogy az olyan közösségteremtés és -működés a fontos, amely számúzi a végletes alkalmazkodásokat. *Az igazi közösség – újfent hangsúlyozva – egyaránt mentes mindenfajta konformista és nonkonformista alkalmazkodási formától*. A helyes elvi irányt mutatja Lóránd Ferenc, hazai pedagógiakutató felismerése, amely azonban, számomra érthetetlen módon, visszhangtalan maradt. Szerinte a nevelési kultúránkat úgy célszerű és indokolt alakítani, hogy általa a fiatal képes legyen a világot „*elfogadva tagadni, és tagadva elfogadni* [kiemelés tőlem – K. S.], s ha a valóság tagadása erősödik fel, akkor az egyén marginalizálódik, ha az elfogadása, akkor az egyén feladja szuverenitását és konformmá válik.” (Lóránd) A közösség ki tudja munkálni a „finom” distanciát: a közösség normáival való azonosulás nem gúzsba köti az egyén térnyerését, hanem kiterjeszti-gazdagítja, s fordítva: az adott ellenvetések, viták nem az öncélú és mindenáron történő lázongás látványos mutatói, hanem az együttműködés természetes részei és erősítői.

Tudom, az elfogadás és tagadás rendkívül differenciált viszonyát, arányát roppant nehéz a gyakorlatba átültetni, és talán még nehezebb tömegesebbé tenni. Ám ha lemondunk egy ilyen feladatról, az csak azt eredményezheti, hogy továbbra is életben tartjuk a konformitás és nonkonformitás hamis dilemmáját.

A két utóbbi idézet (a Mehlhorn- és a Lóránd-gondolatok) már közvetve felveti a pedagógia szempontját, azaz a harmadik célkitűzésem (a nevelés nagy, ha nem, a legnagyobb kihívása) vizsgálatát.

(Az „*illedelmes*”, a „*lázadó*” és az „*autonóm*” *egyének kialakítása*) Valójában innen, e pontból lehetne indítani a konkrét pedagógiai kutatásokat a konformizmusról és a vele kapcsolatos egyéb összefüggésekről. Azonban nem kis kihívás előtt áll a pedagógia:

olyan számottevő lemaradásban van e téma hazai feldolgozása, hogy hiú ábránd lenne előállni valamilyen koherens és nagyszabású vizsgálattal. Régi tudományos tapasztalat, hogy kutatási fázisokat nem lehet – büntetlenül – átugrani. Itt most be kell érünk szerény célkitűzéssel, apró (első nekifutású) eredménnyel. Inkább itt csupán két elvi tanulságra hívnám fel a figyelmet, abban reménykedve, hogy helyes irányba indíthatja el a későbbi pedagógiai jellegű konformizmus-kutatást.

Az bizonyosnak tűnik számomra, hogy az „illelmes” személy a konformista, a „lázado” a nonkonformista személynek felel meg, míg az „autonóm” egyén lesz a pozitív példa, amellyel egyszerre küzdhető le a konformizmus és a nonkonformizmus.

Fentebb utaltam rá, hogy az alkalmazkodás végletes és torz formáit nem tekinthetjük személyiségjegyeknek. Legalábbis abban az értelemben nem, hogy senki sem születik konformistának vagy nonkonformistának. Egyik sem végzettszerű és eleve elrendeltetett, hanem meghatározott társadalmi (gazdasági, politikai és lélektani) folyamatok eredményeként állhat elő, és fordítva, halhat el. Ha ez igaz, akkor az is belátható, hogy fel tudunk lépni a leküzdésük érdekében. Nyilván nem azzal az eljárással, hogy elkezdjük szapulni, kritizálni az ilyen magatartást, továbbá az erkölcsi elítélésétől sem várhatunk komolyabb sikert. Leginkább arra célszerű koncentrálnunk, hogy miképp tudnánk meggyőzővé tenni a pozitív példa, tehát a közösség-lét (benne az autonóm egyének) erejét és fontosságát. Bízást feltételezhetjük, hogy minél inkább kifejlődik és megszilárdul az egyének, intézmények autonómiája, annál jobban talaját veszi a konformista és nonkonformista megnyilvánulás. *Az autonómiát ugyanis lehet tanítani, az egyéneket és közösségeiket lehet nevelni rá.* A konformitás és a nonkonformitás ellen természetesen sokféle formában és eszközzel lehet hadakozni (például a politika, a gazdaság, a média szféráiban – ennek vizsgálata már újabb tanulmányok feladataként mutatkozna), ám az oktatás és a nevelés szinterei kézenfekvőnek tűnnek, és éppen ezt a lehetőséget hagyta eddig kihasználatlanul a pedagógia elmélete és gyakorlata. Nem igaz, hogy a pedagógia elmélete és gyakorlata ez ügyben tehetetlen, semmi érdemleges dolgot nem tud kifejteni. Éppenséggel arra célszerű fordítanunk a figyelmet és az energiát, hogy *miért s hogyan taníthatunk, nevelhetünk az autonóm létre.* Azt gondolom, semmi mással nem pótolható ez a feladat, pontosabban: ez már valósággal egy küldetés.

Az autonómiára – hitem szerint – lehet és kell nevelnünk. S ezt a magasrendű munkát elsősorban és mindenekelőtt a pedagógia iránt elkötelezett szakemberek végezhetik el, mivel más személy és/vagy szervezet kevésbé mutat hajlandóságot ilyen tevékenységre. Ha elhanyagoljuk vagy csak szavakban, hivatalos nyilatkozatokban támogatjuk az autonómia-építkezést, akkor maga a társadalom végső soron a kiskorúsítás állapotába süllyed. Hogy mindez ne következzen be, azért – a maga módján – sokat tehetnek a pedagógiai kultúrán fáradozók, azon belül az iskolai nevelőmunka irányítói és részvevői. Sokkal többet és hatékonyabban, mintsem azt gondolnánk.

Szembetűnő, hogy az iskola és a konformitás, valamint az iskola és az autonómia összefüggésével eddig milyen csekély és bátortalan módon foglalkozott a pedagógia-kutatás. Nem véletlen jelenség, hogy ami az iskola és a konformitás kapcsolatának kérdését illeti, először (itt a múlt század utolsó néhány évtizedét értsük!) nem is a pedagógia-kutatók érintették a témát. *A pedagógia képviselői és felelősei mélyen hallgattak a konformitás problémájáról.* A pszichológus Popper Péter már az 1970-es évtizedben megfogalmazta kemény kritikáját: „iskoláinkban a jól alkalmazkodó s ezen túlmenően a jól konformizáló tanuló vált általános eszménnyé.” (Popper) Majd a közgazdász Lengyel László folytatta a kritikai hangütést, és a felsőoktatásra is vonatkoztatta: „Zárt pályájú tömegegyetemeken, provinciális és utánzó rendszerekben előre gyártott, konfor-

mista diákok tömegtermelése folyik.” (Lengyel) Ezután sokáig síri csönd. A konformizmus-probléma változatlanul megmaradt, de a legutóbbi években mintha megmozdult volna valami a pedagógia berkein belül is. Úgy tűnik, a pedagógia kezd szembesülni a problémával. Önkritikusi hozzáállás figyelhető meg egy 2017-ben publikált könyvben: „a tanuló passzív, befogadó szerepre kényszerítő hagyományos pedagógiai praxis uralkodik, [...] a gyermekeknek kell alkalmazkodniuk az iskolához, s nem fordítva.” (Radó 1) Oktatási rendszerünk ma inkább egy beszűkült állapotába került, melynek súlyos negatív következményeként, ahogyan a szerző új publicisztikájában folytatta: „az oktatás szinte minden kulcsszereplője feladta az integritását.” (Radó 2) Vekerdy Tamás, a pedagógiai vénával leginkább megáldott pszichológus ezt az áldatlan helyzetet úgy aposztrofálja, hogy „Visszatér a régi jó, poroszos húsdaráló: hátul betömöm a gyereket, elől kijön a méretre vágott alattvaló.” (Vekerdy) Végül hivatkozok a pedagógiakutató Szüdi János kemény kritikájára, mely szerint (ahogyan olvashatjuk az ironikus című könyvében, *Csináljunk rossz iskolát!*): „A hatalom szolgálatába állított oktatási rendszerben nincs tanszabadság, nincs szabad iskola. [...] A gyermek akkor érzi jól magát az iskolában, ha érzi, hogy ami ott történik, az érte történik, ha érzi, hogy egy közösség egyenjogú, megbecsült tagja, érzi, hogy *részese, s nem elszenvedője* [kiemelés tőlem – K. S.] a tanulás folyamatának.” (Dr. Szüdi)

A fenti néhány kritikai kezdemény kellő alapot adhat a konformitás elleni pedagógiai küzdelemnek. Számomra egyértelmű, hogy a konformista alkalmazkodás jelenségével mindenképp szakítanunk kell, ha azt akarjuk, hogy az egyének (és a szervezetei) önállóan, szabadon tudjanak gondolkodni a világról és önmagukról, hogy autonóm módon tudjanak élni és működni. Ha ezt az összefüggést megértjük és elfogadjuk, akkor innen már csak egy lépésre vagyunk attól a felismeréstől is, hogy a megoldást nem a nonkonformista alkalmazkodás kínálja fel, hanem a közösségiség megalkotása, amelyben természetessé válik az autonóm létre való törekvés. *Ne az engedelmes és/vagy lázadó fiatal legyen a példakép, hanem a közösségi és autonóm lény!*

Az eddigi, rövidre fogott vizsgálódás alapján megerősödött abban a meggyőződésben, hogy a konformitás és a nonkonformitás elleni leghatékonyabb fáradozás a pozitív példaként felfogott autonómia-törekvés. Kritizálhatjuk, elítélhetjük ugyan az emberi alkalmazkodás eme torz formáit, ám ez az eljárás és módszer csekély eredményt hozhat. Helyette inkább koncentráljunk arra a kérdésre, hogy miképp tudnánk tudatosan felkelteni az egyének, a szervezetek, az intézmények autonómia-igényét, majd hogyan tudnánk magas szinten, vagy legalábbis az eddigiéknél magasabb szinten szolgálni az autonómia-szükségleteinket. Sok-sok szempontot, érvet és érdeket kell majd át-, illetve újragondolnunk. Nem kizárólagos, ám roppant fontos feltétele egy ilyen hosszú távú folyamatnak a megfelelő politikai akarat és szempont. Bár ebben a tanulmányban nem foglalkoztam a témakör politikai (azon belül oktatáspolitikai) és politológiai összefüggéseivel, de számomra nem kétséges, előbb-utóbb fel kell tenni azt a döntő kérdést, hogy a politika – egész irányvonalával, különféle szabályaival, intézkedéseivel, a törvényekkel stb. – mennyiben szolgálja az autonómiára való törekvést? S fordítva: milyen arányban készíti-kényszeríti a fiatalokat (és persze mindenki mást) szolgai alkalmazkodásra? Aligha vitatható: amiképpen szüksége van autonómiára (a különféle nemzetközi együttműködési formák mellett) az egyes országoknak, államoknak, úgy a konkrét egyének (csoportok, szervezetek, intézmények) is joggal várhatják saját autonómiájuk biztosítását a társadalomtól. Ebből a szempontból számomra nem megnyugtató, hogy például az új NAT-nak, sem a bevezetőjében (itt az Alapvetés-ében), sem a Kulcskompetenciák című pontjában nem szerepel az autonómia fogalma, célkitűzése. (NAT) Hiányérzetem

csak erősíti azon feltételezésemet, hogy az autonómia, általában az önálló gondolkodásra való nevelés ügyében a politikának és az oktatáspolitikának még további feladatai vannak. Pontosabban: kell hogy legyenek.

Pedagógiai szempontból alapvető kritériumnak tartom, hogy az emberi alkalmazkodás végletei ellen igazából, hatékonyan csak nem-konformista és nem-nonkonformista tanítók-tanárok (vagy akár szülők és bárki mások) tudnak fellépni. Vagyis azt a talán kényelmetlen kérdést is ajánlatos firtatnunk, hogy maguk a pedagógusok milyen emberek: konformisták vagy nonkonformisták? Netán rendelkeznek autonómia-készséggel és képességgel? Ha az előbbi kategóriákba tartoznak, akkor reálisan egyáltalán nem várhatjuk, hogy diákjaikat ne konformista vagy ne nonkonformista szellemben neveljék. Valójában a *nem-konformista és a nem nonkonformista pedagógus válhat autonóm személyiséggé*, pozitív példaképpé. Ez utóbbi típus egyik – ha nem a legfőbb – ismerető jegye a *hitelesség*. A hitelesség, remélem, sokunk számára, magasrendű erkölcsi tartalom, fölöttébb becses erény, amely azt jelenti, hogy „az adott illető gondolata, nézete, közlése *összhangban áll* cselekvésével, magatartásával, egész lényegével. Akkor hiteles az ember, ha általa, sajátlagos módon, megvalósul a »gondolkodás és jellem egyszemélyben« (ahogyan fogalmazott egy filozófus Szókratésszel kapcsolatban) követelménye.” (Karikó)

(Záró gondolat – összefoglalás helyett) Ám akárhogy alakul majd a konformitásról, a nonkonformitásról, az autonómiáról, a hitelességről szóló diskurzus, abban bizonyára mindnyájan egyetérthetünk, hogy az autonómia nélkülözhetetlen feltétele a gondolat szabadsága. Az erre irányuló szándék, készség és képesség már önmagában szép idea, egyúttal pedig a konformitás és a nonkonformitás visszaszorításának egyik, ha nem a legbiztosabb tudati-szellemi útját-módját jelöli ki. Ezt jó lenne világosan látni, miképp persze azzal is nagyon indokolt szembe néznünk, hogy a gyakorlatban sokáig fent fog maradni ez a probléma. Részben azért, mivel a konformitással és nonkonformitással kapcsolatos tévhitek és mítoszok makacsul beépülhetnek tudatunkba, mindennapi gyakorlatunkba. Másrészt pedig azért, mivel a feloldásuk (itt: az autonómia kifejlesztése) roppant energiát, koncentrációt, társadalmi szintű összefogást és munkálatokat, mindenekelőtt pedig szilárd morális elkötelezettséget feltételez. S egyáltalán nem biztos, hogy már valamennyien felkészültünk erre. A mottóul választott amerikai szerző (Lindner) kérdésére (Konformálnunk kell-e?) csak ismételni tudom válaszomat: egyáltalán nem szükséges azonosulnunk a konformitással, mint ahogyan a nonkonformista magatartást is célszerű és kívánatos elutasítanunk. A megoldást valahol másutt, azokon túl keressük!

JEGYZETEK

- Ackerman, N. 1969: *The Psychodynamics of Family Life*. Publishers. Bases Blodis, New York, 334
- Asch, Solomon 1951: Effects of Group Pressure upon the Modification and Distortion of Judgements. In: *Groups Leadership and Men*. (ed. Guetchow, H.), Pittsburg, Carnegie Press. Továbbá Asch, S. 1956: Studies of Independence and Conformity. *Psychological Monographs*, 70. No. 9. Asch eredményeire élénken, olykor kritikusan reagált a szociálpszichológiai szakma. Például Deutsch, M. – Krauss, R. 1965: *Theories in Social Psychology*, New York, 28. , Zajonc, R. 1968: Conformity. In: *International Encyclopedia of the Social Science*, The Macmillan Company and The Free Press, V. 3. 253. , Moscovici, S. 2002: *Társadalom-lélektan*. Osiris Kiadó, Budapest, 72–73. Megjegyzem, a szerző eredetileg 1972-ben írta ezt a tanulmányát.

- Barfuss, Th. 2002: *Konformität und Bizarres Bewusstsein*. Argument Verlag, Hamburg, 217. A Heidegger-hatás egyértelműen kimutatható.
- Castoriadis, C. 1994: En mal de culture. *Esprit*; 10. 48. A konformitás kiemelt fontosságú társadalmi jelenség. Lásd még például Gramsci, A. 1970: *Filozófiai írások*. Kossuth Kiadó, Budapest, 334.; Scheff, Th. 1988: Shame and Conformity: the defence-emotion System. *American Sociological Review*, 53. 395.; Lipp, Wolfgang 1975: Konformismus – nonkonformismus. *Soziologische Texte* 93. Darmstadt – Neuwied, Luchterhand, 56. Szerinte a szociológia az, amelyik a konformitás-nonkonformitás problémáját a társadalom élettörvényévé tette.
- Cooley, C. H. 1967: *Human Nature and the Social Order*. Schocken Books, New York, Second Printing, 304. A szociológus-szerző műve ma már klasszikusnak számít.
- Crutchfield, R. 1955: Conformity and Character. *The American Psychologist*, 10. 191–198. Továbbá Ballachey, E. L. – Crutchfield, R. – Krech, D. 1962: *Individual in Society*. A textbook of Social Psychology. McGraw – Hill Book Company Inc. New York, 505–506.
- Csepeli, Gy. 1979: A szociálpszichológia vázlata. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 93.
- Descartes, R. 1992: Értékes a módszerről. Matúra Bölcelet, Ikon Kiadó, Budapest, 37. Ezt a felismerését felfoghatjuk a konformitás klasszikus ellenvetésének is.
- Dévényi, I. 2020: Miniszterúrnak tisztelettel jelentem... *Magyar Hang*, jún. 5. 11. 8. Az itt leírt felfogás egész sor más, ellenzéki nyilatkozatban is megjelenik.
- Dworkin, R. 1993: Szabadság, egyenlőség, közösség. 2000, 3. 16. Kiemelés tőlem – K. S.
- Emerson, R. W. 1988: Magabiztosság. Új Symposion, 2–3. 20. S ha már érintem ezt az orgánomot, érdekes-ségként fel kell figyelniünk egy másik cikkre: Új Symposion, 1965. 1. 14–15. – újraközlés: Ex Symposion, 2019, 103.; Tomislav Ladan: Konformizmus és nonkonformizmus. A szerző a téma szépirodalmi vetületét tárgyalja. És végül Emerson, R. W. 1932: *Essays*. First Sevilis Self-Reliance. Washington National Home Library Foundation, 30.
- Feuer, L. S. 1969: *The Conflict of Generations*. Basic Books, Inc. Publishers New York, London, 35.
- Fischer, E. 1964: *A fiatal nemzedék problémái*. Gondolat, Budapest, 97. Első pillanatra nem gondolnánk, hogy itt fogalmazódik meg a konformitás legfőbb, egyúttal legmélyebb fogalma.
- Heidegger, M. 1989: *Lét és idő*. Gondolat, Budapest, 259–261. A neves egzisztencialista filozófus gondolatait jól hasznosíthatja a konformitás-kutatás.
- Hegedűs, A. 1981: *Szocializmus und Bürokratie*. Rowohlt, Hamburg, 177. Megjegyzem, a szakma végül is nem fogadta el a szociológus-Hegedűs javaslatát.
- Ivanov, V. G. 1980: *Kollektivism ili konformizm*. Lenizdat, 84. A témában kandidátusi disszertáció született.
- Karikó, S. 2020: What can the one Receive from philosophy and pedagogy? Reflection on the Courage of the Spirit and Eminence of the Soul. *Pedagogical Almanac*, St. Cyril and St. Methodius University Press, Veliko Tarnovo, XXVIII. Issue 1. 15–24., továbbá Karikó, S. 2017: Hitelesség a nevelésben és a kommunikációban. In: *Pedagógikum és kommunikáció*. (szerk. Dombi A. – Dombi, M.), Szeged, SZTE JGYPK, 12. A pedagógus is megbukhat, ha hitelességet veszti. És végül Karikó S. 2005: *Konformitás és nevelés*. Okker Kiadó, Budapest, 47–48. Második kiadás: 2008. Ma is így gondolom a meghatározást, bár nem zárom ki, hogy a definíció-adás finomodni-mélyülni fog a további, és mások által is végzett kutatások eredményeképp.
- Kiesler, Ch. A. – Kiesler, S. B. 1969: *Conformity*. Addison-Wesley Publishing Company Reading, Massachusetts, 11. Tehát nincs valódi ellentét a két vizsgált fogalom között.
- Kim, V. V. 2014: Conformism and non-conformism as mechanism of production and reproduction of fanaticism in society. *Vestnyk Moskovskavo Universitija*, Seria 7, Filozofija 4. 84, 98. Az orosz kutató hajlamos a konformitást (és a nonkonformitást) személyiség jegyként értelmezni.
- Lengyel, L. 2001: Fiatal farkasok iskolái. *168*, okt. 11. 32. A szerző – mint ismert – nem neveléskutató, annál inkább érdekes figyelembe venni gondolatát a pedagógiának is.
- Lóránd, F. 1999: Az emberi minőség tisztelete a komprehenzív iskolában. *Új Pedagógiai Szemle*, 1. 36. A pedagógus-szerző idézett álláspontja rendkívül pontos és differenciált, érvényessége – megítélésem szerint – túlmegy a pedagógia körén, és természetesen hathat a szociológiai, a szociálpszichológiai, az etikai, és a politológiai kutatásokra.
- Lukács Gy. 1976: *A társadalmi lét ontológiájáról*. Magvető Kiadó, Budapest, II. k. 797–798. Lukács a konformitáskérdését összekapcsolja a manipuláció-jelenséggel (ezt az összefüggést is érdemes lenne külön megvizsgálni). Itt arra hívnám fel a figyelmet, hogy a vonatkozó társadalomtudományok mellett még a filozófiai vizsgálódások is hasznosíthatók.
- Mehlhorn, G. – Mehlhorn, H-G. 2003: Kreativitaatspedagogik – Entwicklung eines Konzepts in Theory und Praxis. *Bildung und Erziehung*, 56. Jg. Heft 1. Maarz, 25, 28. Szerinte kultúránkra a kreativitás kiszáradása jellemző.
- Merton, R. 1959: Social Conformity, Deviation and Opportunity Structures. *American Sociological Review*, 24, 183. Továbbá Merton, R. 1967: *Social Structure*. New York, Free Press, 139.

- Michnik, A. 1998: Interjú Adam Michnikkel. Magyar Hírlap, máj. 30.
- Mucchi Faina, A. 1998: *Il conformismo*. il Mulino, Bologna, 8, 117. Ezért írja a szerző, hogy konformitás egyszerre céljaink elérésének eszköze, valamint a saját kezünkben felrobbanó akna. Lásd 117.
- NAT, 2020: Magyar Közöny, 5. 17. I. 31. A dokumentumban elmarad az autonómia taglalása, amely hiány különösen szembetűnő, amikor az állampolgári ismeretek tantárgy leírását és az etika-tanítás célkitűzéseit olvassuk.
- Nietzsche, F. 1989: *A történelem hasznáról és káráról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 97. Újfont egy bölcsele, kinek mondanivalójára a konformitás-kutató is felfigyelhet.
- Oláh, T. 1978: Társadalomlélektani vizsgálatok a konformizmusról. *Élet és Tudomány*, XII. 22. 51. 1609, 1611. Továbbá Szendi G. 2019: A liberális és a konzervatív személyiség. *IPM*, Július, XXXIX, 7. 53. Szendi a konzervatív személyiséghez sorolja a konformitás-jelenséget.
- Papyrina, V. 2012: Conformity and uniqueness in consumer choices. *Journal of Consumer Behavior*, 11. Issue No 6. 468, 474. A szerző a San Francisco-i Állami Üzleti Főiskola kutatója-oktatója, tanulmányát felfoghatjuk a Petrovszj-féle kritika megkérdőjelezésének is.
- Penn felfogásával kapcsolatban lásd Bass, B. M. – Berg, I. (eds) 1971: *Conformity and Deviation*. New York, Harper and Brothers Publishers. Preface, számozatlan oldal. A válogatás a konformitás szakirodalom alapműve. William Penn könyve német nyelven: Früchteder Einsamkeit (1693-1718), Heidelberg, Karl Winters Universitaats Buchhandlung. Der Konformist. 249–253.
- Perrin, St. – Spencer, Ch. 1981: Independence of Conformity in the Asch Experiment as a Reflection of Cultural and Situational Factors. *British Journal of Social Psychology*, 20. 205, 209. Meglepő, hogy a brit egyetemisták körében végzett kísérlet nem igazolta az Asch-féle konformitás-értéket.
- Petőfi, S. 1956: *Petőfi Sándor Vegyes művei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 97. A költő a szabadszállási követváltásztá keserű tapasztalata nyomán fakadt ki.
- Petrovszkij, A. V. 1973: K pasztrójnyiju szocialno-pszichologicseszkoj teorii kollektiva. *Vaproszi Filozofii*, 12. 75–76. Újabb munkájában (*Licsnoszty, Gyejátvelyenoszty, Kollektiv*. Politizdat, Moszkva, 1982, 33.) megerősíti álláspontját: a döntő tényező nem az egyén befolyásolhatósága, hanem a szilárd értékorientáció.
- Peuckert, R. 1975: *Konformitaat*. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 11., 125.
- Popper, P. 1975: nyilatkozat. In: *Iffjúság és pszichológia*. (szerk. Lénárd Ferenc) Akadémiai Kiadó, Budapest, 354.
- Radó P. 1. 2017: *Az iskola jövője*. Noran Libro, Budapest, 11, 67. Az oktatási-nevelési rendszerünk kritikája folytatódik a Mi történt velünk? című publicisztikájában. *Élet és Irodalom*, 2019. X. 4. 3. Radó, P. 2. Az autonómia etikai szempontból az emberi integritás védelmét jelenti.
- Dr. Szüdi, J. 2019: *Csináljunk rossz iskolát!* Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 7. A szerző szerint a „gyermek mindenképp felett álló” programja megszakadt vagy éppenséggel visszajára fordult. Különösen lesújtó az a kijelentése, hogy a gyermekek munkaterhei nagyobbak, mint a tanároké.
- Tamás, Gáspár M. 2020: Torkos Matild interjúja Tamás Gáspár Miklóssal, *Magyar Hang*, Július 24–30. 5. Az interjúban a szerző itt is – a már megszokott – meghökkentő kritikáját adja, amely, ha vitára is serkenthet, mindenképp elgondolkodtató.
- Vekerdy, T. 2019: Engedelmes rabszolgákat nevelünk. (Teczár Szilárd interjúja Vekerdy Tamással) *Magyar Narancs*, XXXI. 30. júl. 25. 8. Közoktatási rendszerünkben száműzték a kritikai érzék kifejlesztését.
- Wiswede, G. 1976: *Soziologie konformen Verhaltens*. Stuttgart, Kohlhammer, 96, 11–12. A konformitás két-féle megközelítése: a rendszer állandó működése érdekében létrejött alkalmazkodás, illetőleg társadalomkritikai szempontból negatív igazodás.

Virágok helyett bombák

A szerencsétlen sorsú Potiorek-offenzívák (2. rész)

(A szerb betörés Magyarországra. A Timok hadosztály megsemmisítése) A csatározások a szerbeket is megviselték, érthetően és jogosan örülhettek sikerüknek, azonban rövid pihentetés és átszervezés után, orosz nyomásra most nekik kellett támadólag fellépniük. Erre jó alkalomnak látszott, hogy az osztrák–magyar Balkán haderők átszervezése alatt az antant hatalmak joggal remélhették, hogy egy gyors szerb támadás kellően sikeres lehet. Főleg úgy, hogy az északi hadszíntéren, szeptember elején, az osztrák–magyar hadsereg általános helyzete nem volt jónak mondható. Ennek érdekében a szerb vezérkar a bolgár határszélről felhozta a Timok-hadosztályt (kb. 12 ezer katona), ami kisebb erőnek számított. A Timok hadosztály csapatai szeptember 6-án Mitrovica és Jarak között átkeltek a Száván, ahol aztán csapdába is kerültek, mert a sík terepen nem tudtak szembeállni a kibontakozó ellentámadással, ezért menekülniük kellett, de a hadihídat szétlőtte a tüzérség. A Szerémségben védelemben álló kombinált 7. hadosztályt szeptember 7-én Alfred Krauss altábornagynak rendelte alá.⁷⁸ Krauss a 29. hadosztály parancsnoka is volt, és a Krauss-csoport („Bánati Hadseregcsoport”) támadása az innenső parton elszigetelődött szerb részeket érte, amely a „Timok I. hadosztály megsemmisítése”-ként került be a korabeli köztudatba. Ennek során a szerbek 62 tisztet és 4800 hadifoglyot veszítettek a halottakon kívül, vagyis szinte a teljes hadosztályt megsemmisítették, elfogták.⁷⁹ Ezzel egy I. vonalbeli szerb hadosztályt sikerült „megsemmisíteni”, de azt nem oszlatták föl, hanem újraszervezték.

A Timok hadosztály megsemmisítésében komolyabb szerepet kapott a Krauss hadosztályba tartozó 74. ezred és annak parancsnoka, Lutschnonig alezredes. Az alezredes a reggeli miséről kijőve szerzett tudomást a szerb betörésről, és a kapott paranccsal ellentétben nem volt hajlandó Budjanovicra menetelni ezredével, hanem az ellenség elé vonult, annak útját állva. Jelentősen nagyobb haderővel került szembe és a hat órai egyenlőtlen küzdelmet a Krauss hadosztály többi részének beérkezése döntötte el. Lutschnonig alezredeshez hasonlóan bátor döntést hozott Cavalari főhadnagy a 92. ezred egy osztagát vezetve, aki hirtelen előretörve a szerbek bekerítését teljessé tette. Lutschnonig alezredes és Cavalari főhadnagy önálló elhatározásból végrehajtott, sikeres működésükért a katonai Mária Terézia-rend lovagkeresztjét kapták.

A Timok-hadosztály betörésével egyidejűleg reguláris szerb csapatok több helyen is benyomultak magyar területre, ezeket a Száván átkelt erőket állítólag Putnik vajda vezette. A hadvezetés hagyta átkelni a szerb seregrészeket, és csak ezt követően támadta meg őket és ez a taktika mindenhol bevált. A Szerémségbe betört szerbek háromezer halottat veszítettek. Sikeresebbek voltak a szerbek osztagaik Belgrád fölött, ahol szeptember 10-én a szerb trónörökös ünnepélyes bevonulást tartott Zimonyba, majd 11-én az I. és II. Duna-hadosztályok fölött átvette a főparancsnokságot, és rögtön folytatták az előrenyomulást, amíg a 7. hadosztály részei Opazuánál, a 29. hadosztály pedig Popinci–Golubincinél nem állta útjukat.

Szeptember 12-én hevesen bombázni kezdték Pancsova városát. A pancsovai katonai parancsnok, Keill Elemér alezredes kezdetben félvállról vette a szerb betörést, majd a bekövetkező nehéztüzérségi tüztől idegösszeomlást kapott, megzavarodva a katonaságot

visszavonulásra rendelte és a falvakat a sorsukra hagyta. Szerencsére nem jött tovább néhány száz szerb katona, mert könnyen nagy pusztítást tudtak volna végbe vinni. Ez a szerb csoport két részre vált, az egyik Dolova irányába ment, ahol a saját csapatok ütközetre kényszerítették őket, a rövid tűzharc után megindított szuronyrohamot a szerbek nem bírták kiállni. Itt is több száz halottat vesztek. A menekülők egy része eljutott a Dunáig, itt viszont a híd környékét egy monitor gyorstűzzel lőtte, további veszteségeket okozva. Kisebb szerb osztagok bejutottak Pancsovára is, de a visszavonulás hírére a 107. népfelkelő dandár parancsnoka, Breit József tábornok sietett a helyszínre, visszafordítva az elvonuló egységeket is, majd harcba lépve kiűzte azt a néhány szerb osztagot, akik az ország területére léptek. A megtévesztő értesülések miatt a Temesvári hadtestet is mozgósították, ami teljesen felesleges volt. A botrányszagú ügy Tisza Istvánt is kritikára készítette, amit Potioreknek írt levele is mutat: „A pánik és azt követőleg egy egész hadseregnek összpontosítása egy nem létező ellenség ellen így is egy éppoly bosszantó, mint nevetséges epizód marad, amely igen mély hatással volt a lakosságra, és amelynek messzemenő következményei lehetnek.”⁸⁰ Szeptember 14-ére a szerbek teljesen kiürítették a Szerémséget.

(Az újabb Potiorek-offenzíva, szeptember 8–26.) Potiorek most már erőit nem megosztva (Valjevo és Užice irányokba), külön célokra forgácsolta szét, hanem hadseregeit egymáshoz közelebb vonva, koncentrált módon Valjevó irányába kellett megindulniuk. A 2. hadsereg északra szállításával (augusztus 24.) most viszont már jelentősen kevesebb csapat állt rendelkezésre, ezért Szarajevó környéke szinte védtelen maradt. A változtatások ellenére az újabb offenzívát is a fővezér türelmetlensége, ha nem kapkodása hatotta át, amelynek következtében a hadjárat időpontja 9-ére csúszott el. Az is rosszul vette ki magát, hogy Potiorek a rendelkezésre álló erőket egyenletesen próbálta elosztani a támadási vonalon, sehol nem összpontosított túlerőt és a tartalékképzésre sem fektetett hangsúlyt. Szeptember 8-a az 5. hadsereg számára a sikertelen folyóátkelési kísérletekkel telt. A mocsaras Mačva (magyarul: Macsva, az egykori Macsói bántság szóból) térsége amúgy sem sok jóval bíztatót. A szerbek jól megerősített állásokból, hatékony tűzérési tűzzel minden próbálkozást letörttek és visszavertek. A szerbek magatartása érthető, hiszen csapataik eközben a Száván igyekeztek átjutni, és ennek a csoportosításnak az oldalvédelme szívós védekezést igényelt. Az 5. hadsereg egész napi fáradozásnak során a csapatok „igen érzékeny”, vagy inkább súlyosnak mondható veszteségeket szenvedtek: a 9. hadosztály 2000, a 21. Landwehr hadosztály 800, a 36. hadosztály pedig 1600 embert.⁸¹ A szerb törekvések délen arra irányultak, hogy a Drinán át a Višegrad–Foča közötti majdnem 60 km széles szakaszon keresztül Szarajevó felé előrenyomulhassanak, amely szakasz védelmére csupán az egyedül visszahagyott 8. hegyidandár (6 zászlóalj) állt rendelkezésre. A montenegróiak végül elfoglalták a Fočai hidat, és osztagaik előretörték Srebrenica irányába, csak úgy, mint néhány szerb zászlóalj.

(A három védvonal elfoglalása) Frank hadseregével ellentétben a 6. hadsereg vonalán sikeresebbek voltak a csapatok, talán mert itt a Drina több ponton is átgázolhatónak bizonyult. A XV. hadtesttől szeptember 8-án csak a 11. hegyidandár kelt át Zvorniknál és elfoglalta a keleti parton fekvő magaslatokat. Erre egy sebesült tartalékos főhadnagy így emlékezett: „Szeptember 8-án léptük át a Drinát. A sekély vízben néhol derékig érő mocsárban gázoltak át a katonák a szerb partra, míg más csapatok pontonokon vonultak át. Mikor tűzérésünk hosszú ágyúpárbaj után erős tüzeléssel a szerb ütegeket elhallgattatta, műszaki csapataink hidakat vertek és megkezdődött ágyúinknak szerb területre

való vontatása. Célunk és feladatunk az volt, hogy áttörjük a szerbek hármasszoros védelmi vonalát. Mindkét részről sok áldozatot követelő, elszánt harcok után sikerült is ezen célt elérnünk.”⁸² Miután a tüzérség négy napon át folyamatosan tüzelve szétlőtte a téglákból és betonból épített szerb első vonalat, amelyet sikeres gyalogsági roham követett szeptember 13-án.

Az ellenség visszavonult a második védelmi vonalukra. Ahogy azt várni lehetett, az üldözők elé magasodó új hegylánc éppolyan jól meg volt erősítve, mint a már elfoglalt első védelmi vonal. A szerbek ellenállása itt jóval erősebb is volt, mint az előzőnél. A szerb tüzérség a jól rejtett állásokból ontotta rájuk az ágyútűzet, melyet gyilkos gyalogsági tűz támogatott. „Bömböltek az ágyúk, ropogtak a fegyverek, süvöltözött a golyózápor és hullottak a srappellek. Kétnapi véres, gigászi csata, háromszori elszánt roham, ádáz közelharc után sikerült csak a hősiességgel ellenálló szerb katonaságot kivetni állásából és elfoglalni a hegyormokon emelt erős állásokat.”⁸³ De hátra volt még a legkeményebb dió, a harmadik szerb védelmi vonal áttörése, mely a Drinától átlagban mintegy 70-73 kilométernyire, ugyancsak magaslaton húzódott végig. Ezt a harmadik vonalat szeptember 17-én fogták tűz alá az osztrák–magyar ütegek, melynek fedezete alatt a gyalogság előretört. A szerb sereg zömét egy 18 kilométeres frontrészen összpontosították, mert ezt a hadállását már feltétlenül meg akarták tartani, ezért heves ellen-támadásokat, kirohanásokat is intéztek. Irtózatosan nehéz küzdelmek voltak ezek, de a tüzérség és a szuronyroham megint győzelemre vitte a magyar fegyvereket. Már az első nap után százezrekre feküdtek szerb halottak a csatatéren. Véres küzdelem árán sikerült ezt az állást áttörni és megnyitni az utat Szerbia belseje felé. Mint ennél a csatánál megsebesült főhadnagy megjegyezte: „Minden ütközet, minden összecsapás újabb és újabb erőpróbát jelentett. A szerbek tüzes ellenállását egykönnyen megtörni nem lehetett.”⁸⁴

Délien is nehéz küzdelem zajlott, de a hegyvidékek sikeresen átkeltek a Drinán. A XVI. hadtestnél a Gabriel-csoport (4. és 5. hegyvidéki) a Drinjaca beömlésétől kétoldalt kelt át a Drinán, 5. hegyvidéki a folyón átgázolva, Citlitsknán vetette meg a lábát, míg a 4. hegyvidéki Sopotniknál áthajózva, a Culinenél az elsáncolt ellenség felé nyomult előre. Ignaz Trollmann altábornagy csoportnál (18. gyaloghadosztály) az 1. hegyvidéki Gojsavica felé nyomult előre. A hadtest tehát Crna-ig jutott. A 6. hadsereg szeptember 8-án az 5. hadsereg 4400 emberével szemben mindössze 700–800 embert veszített, és sikeresen biztosította a túlsópartot.⁸⁵ Igaz, hogy a XVI. hadtestnek a Drinán túl, hegynek fölfelé kellett támadnia, ahelyett, hogy az átkaroló támadást választották volna, és ez a megoldás túlzott veszteségeket eredményezett. A XVI. hadtest ekkor legalább kétszeres túlerőben volt, azonban a szerbek a magaslatokon, egymást követő, jól megerősített védővonalban sikeresen ellensúlyozni tudták számbeli hátrányukat. Breit József⁸⁶ szerint célszerűbb lett volna egy nagyobb erőcsoportosítással, délről oldalba kapni a Krupanj-ai hegyvidéket. A XVI. hadtest a következő napon, szeptember 9-én általában folytatta az előrenyomulást, egyedül a 80. honvéd gyalogdandárt kényszerítették visszavonulásra.

Az 5. hadsereg ezen napon téltenségre volt kárthatva, ami az előző napi izgalmatok és veszteségeket tekintve, talán nem is volt baj. Kímélésükre azért is került sor, mert Krauss altábornagy időt kért, amíg a Szerémségben helyreállítja a rendet, amely kérésnek Potiorek tábornagy helyt adott. A két hadseregnek működése azt az összképet adta, hogy az eredeti terveket megint nem sikerült megvalósítani, az 5. hadsereg nem hozta a tőle elvárt eredményeket, és ez a szerbeknek okozott sikerélményt, akik továbbra is rendkívül szívósan védekeztek. Hozzáteve, hogy a támadó osztrák–magyar 5. hadsereg valószínűleg közel egyenlő erővel rendelkezett, mint az itt védekező szerbek, legalábbis jelentős létszámfölénnyel nem lehetett szó.

(A „szerb Verdun” meghódítása) A nehézségek ellenére szeptember 11-én Bogat altábornagy a 7., 13., 9. és 6. hegyidandárokat vezetve a Jagodjna-ra indított támadásával nehezen, de tért tudott nyerni. A Jagodjnat „szerb Verdun”-nek is nevezték, mert ez a hegyormot a természet alkotta bevehetetlen erősségnek, és elfoglalása lehetetlennek látszott. A Drina-menti harcok idején itt zajlott le a legvéresebb ütközet. Egy tartalékos tisztt – később hősi halált halt szerb földön – így írta le a merész és hősiesség vállalkozást: „Három ütközetben vettünk már részt, mikor az elmúlt hónap [1914. szeptember] elején, a Jardar melletti Novacasalijában megkaptuk a parancsot, hogy: »a hadosztály átkel a Drinán és elfoglalja a Jagodnaját.« Ennyi volt az egész. Pedig mi mindent jelentett ez a pár szó: ...A parancs vételekor önkénytelenül egymásra néztünk. Pár percnyi csönd. Botunkkal [a hegyi dandároknál a tisztek turistabotot vittek magukkal] a földet kapartuk. Aztán minden szem az ezredes arcát vizsgálta. Az ezredes pár pillanattal maga elé nézett s aztán csöndesen mondta:

– Hát uraim: holnap átkelünk a Drinán és elfoglaljuk a Jagodnaját...

Egy óra múlva már utón voltunk a Drina felé, de csak másnap délelőtt értünk a kanyargó és heves iramú folyóhoz. A kékes-zöld színű, mintegy száz méter széles Drina túlsó oldalán lomhán nehezedtek a földre az ormótlan szerb hegyek.⁷⁸⁷ A Drina mentén vezető utat leégett házak, ágyútüztől keletkező romok kísérték és sehol egy élő lélek nem mutatkozott. A Jagodnajához közeledve lassan, óvatosan kellett fölkapaszkodni a hegyre. Kétnapi küszködés után kapták az első tüzet. Nem láthattak semmit, csak a golyók süvítését hallották, aztán rákezdett a szerb tüzérség, élesen, sűrűn jöttek a bombák, de bátran előre kellett kúszni, miközben a sebesülteket hátra vitték. A tartalékos tisztt szerint: „Olyan halálmegvetéssel ment a legénység, mintha mindegyiknek már előre meg volna az az érzése, hogy az ellenség nem győzhet és okvetlenül miénk lesz a Jagodnaja. Gyilkos tűz alá fogtuk a szerbeket. Nem láttuk őket, erősen el voltak sáncolva, de tüzünket a lövések irányába küldtük. Több mint 28 óráig tartott a kölcsönös tüzelés és a folytonos, óvatos előrenyomulás.”⁷⁸⁸ Végül a szerbek átvonultak a hátrábbi állásukba, majd onnan a Jagodnajára, mely a környék valamennyi magaslatának a koronájának számított.

A Jagodnaja erdővel övezett óriási hegység, melynek magasságánál (900 m) csak a szélessége nagyobb, tetején kisebb fennsíkkal. Valóságos vár, ahonnan könnyen lőhetett a védőőrség, mert a hatalmas bükk- és tölgyerdők tökéletesen láthatatlanná tették őket. „Mintegy 7-8 km-re van a Drinától és rajta túl már csak a krupanjei magaslatok védték Krupanjét, majd Valjevót. E hegynek jelentőségével tisztában voltak a szerbek. De mi is ismertük a Jagodnaja jelentőségét és harmadfél napig verekedtünk érte. Szeptember derekán, este vonultunk föl, számban jócskán leapadva, de lelkesedésben annál jobban megerősítve. És csak most láttuk igazán, hogy mit műveltünk! Az óriási lövészárkokban, melyeknek megépítése hónapokig tarthatott, százával heverték a szerb halottak. Amerre csak néztünk, eldobott fegyverek, bajonettek, municiók ládák. Valamivel tovább egy kátyúba rekedt, modern Creuzot-ágyú és löszerkocsi... Istenem, mily boldogsággal néztük ezt a zsákmányt! ... És a Jagodnaja, a bevehetetlen, a hozzáférhetetlen Jagodnaja, Szerbia legerősebb védőfala a miénk lett!”⁷⁸⁹ Óriási diadal! A legnagyobb elégtételt mégis az okozta a magyar csapatoknak, hogy megtudták, a Jagodnajáról visszavonult szerb hadosztálynak a parancsnoka az a Pribicsevics Milán ezredes, aki „Narodna Odbrana” vezére.

A szerbek nem is nyugodtak bele Szerbia természetes védvonalának elvesztésébe. Már szeptember 11-én gyülekeztek összes elérhető tartalékukkal, hogy a Jagodnaját visszavegyék. Túlerővel az oldalukon hat napon és hat éjjelen át egyik rohamot indították a másik után, de eredménytelenül. Megtörtént, hogy szeptember 13-án tizenhat egymást követő

rohamot intéztek az osztrák–magyar védvonal ellen, de az erősen fölázott talajon, hegynek fölfelé nem érhetek el sikert. A harcoló csapatokat maga Sándor szerb trónörökös irányította és személyesen buzdította a csapatokat, akik tényleg halálmegvetően támadtak, de a védők sziklafalán nem sikerült rést ütni. A hetedik napon abbamaradtak a szerb rohamtámadások. Ezekben a harcokban esett el a „Narodna Odbrana” másik oszlopos alakja, ügyvezető igazgatója, Tankosic Volja őrnagy, akit magyar katonák temettek el. De itt sérült meg súlyosan György, szerb királyfi, gerinclövést kapott, amikor rohamra akart vinni egy szerb osztagot. A szerbeknek ezek az ellentámadások legkevesebb 700 halottjukba kerültek, ezeket az osztrák–magyar katonák hantolták el, nem tudni mennyien voltak, akiket a szerbek maguk temettek el. A saját csapatok jóval kevesebb veszteséget szenvedtek, de érthetően kimerültek az egy héten át tartó folyamatos készenlét és harc fáradalmaiban.

(A Gucevo és a Kuliste megszerzése) A 6. hadseregnél a Gabriel-csoportnak (4. és 5. hegyidandár) és 11. hegyidandárnak 11-én délután sikerült a Kosutnja stopa, és Crni vrh magassági pontok között a hegygerinc legmagasabb pontjait elfoglalni. Ezt követően „az ellenség a Jagodnja- és Zdrela-magaslatokat sem tarthatta tovább és a XVI. hadtesttel szemben álló egész csoport Krupanján át megkezdte a visszavonulást.”⁹⁰ Ez azt jelentette, hogy a Krupanjtól délre és délnyugatra húzódó magaslati fővonalat megszerzésével a saját csapatok igen előnyös helyzetbe jutottak. Innen nyitva állott az út egyrészt Krupanj – Zavlakan, másrészt Krupanj – Stolice-át az ellenséges főerő oldalába és hátába, továbbá a Gucevo-magaslat mentén Loznica felé, amivel az 5. hadsereg elakadt hadműveleteit is támogatni tudták. Potiorek egy napi pihenővel jutalmazta a ténylegesen fontos győzelmet, ami hiba volt, hiszen éppen most kellett volna kihasználni az ellenség fölbomlászerű állapotát és a leghatározottabb üldözést elrendelni. Nem lehet eltagadni, hogy a csapatok a négy nap rendkívüli igénybevétel során kifáradtak, kétségtelenül kiérdemelték a pihenést, de még egy pár napi igénybevételük talán már nem számított volna, a várható további eredmények fényében.

Szeptember 13-ától a szerbek nagyobb arányú ellentámadásokba mentek át a 6. hadsereg arcvonalán. Ezen a napon „a II. Sumadia-hadosztály csoportjai Višegradnál, Megjegjanál, Ustipracanál és Gorazdenál keltek át a Drinan.”⁹¹ Egyes források szerint 40 szerb zászlóalj 40 ágyúval és 18 ezer montenegrói támogatásával intézte a támadást.⁹² A következő napokban a 6. hadsereg alakulatai igen lassan tudták elfoglalni a tervbe vett magaslatokat, a szerbek kitartóan védekeztek és egymás után indították ellentámadásaikat. Különösen heves küzdelem zajlott Gucevo hegyvonalat északi részéért és különösen annak a Kuliste 708. magassági pontjáért, amely kulcspontja volt az egész szerb védelmi vonalnak. A Gucevo északi részének megrohmozását a 40. hadosztály, azon belül is a budapesti 30. honvéd gyalogezred kapta a feladatot, amelynek Alföldről származó legénysége a hegyvidéken is kiválóan megállta a helyét. A Gucevo magaslat előtti terep védelmi támpontok kialakítására tökéletesen alkalmas volt, amit szerbek ki is használtak, szinte minden előny a védelemnek kedvezett. Az erdős, esőtől felázott terepen az ellenséges arcvonal megközelítését a sűrű köd is nehezítette szeptember 13-án. A 30-asok I. és III. zászlóalja vett részt az akcióban, amelyhez csatlakozott a 29. honvéd gyalogezred két százada is elővédként. A ködnek köszönhetően a támadó csoportok észrevétlenül jutottak el kiinduló pontjaikra, bár ők is botorkálva a felázott talajon. Az egész napi menetelés alatt mindössze 5 km-t tudtak megtenni. A 30-as zászlóaljaktól balra támadó pécsi 52.

közös gyalogezred támadása el is akadt. Mire a szerbek felfedezték a támadóoszlopokat, már kénytelenek voltak a Gucevo délkeleti részét kiüríteni és a jobban védhető Kulistéra húzódni, amelynek környékét minden lehetséges módon igyekeztek megerősíteni.

Másnap hajnalban megindult a roham, amelyet a 30-asok emlékalbuma így rögzített: „Hajnali szürkülettől igen hevesen lángolt fel a küzdelem. A fegyverek szünet nélkül ropogtak, a gépfegyverek örületes kattogással csaptak le minden tenyérnyi célra. A szerb tüzéség pokoli módon egyre lőtte állásainkat. Tombolt a tűzharc. Embereink a lehetőség szerint lehúzódva igyekeztek minél nagyobb veszteséget okozni az ellenségnek. A mi oldalunkról tüzéségi támogatás egyáltalán nem volt. Csak a 12/11. hegyi tüzérek voltak az 52-esek mögött. Ennek hiánya csak fokozta embereink fanatikus dühét. Tudta mindenki, tiszt és legénység egyaránt, hogy a Kuliste és azáltal az egész Gucevo-gerinc elfoglalása életkérdés az ezredre, sőt az egész hadosztályra. Itt vagy győzni kell, vagy beláthatatlan következményű összeomlás lesz. Felfejlődött zászlóaljaink örületes ágyú- és puskatűzben feltartóztathatatlanul közelítették meg egyre jobban a Kuliste-t. A vonal ritkul, de meg nem áll. A sziklás terepen lehajolva, bújva haladnak előre derék honvédeink.”⁹³ A szerbek szívós ellenállása dacára a honvéd századok előre küzdöttek magukat a hegyháton, ahol „minden szikla mögül a halál leselkedett”, majd betörve az ellenfél arcvonalába elkeseredett közelharc következett, szuronnal, gyalogsági ásóval, pisztollyal. A visszaemlékezések szerint „mindenfelől dühös kiabálás, jajveszékélés, iszonytató, soha nem hallott fájdalomművoltések, hörgés, káromkodás” hallatszott, a legvégő nehéz volt a lőporfüsttől, a vér és az izzadság „sós-keserű” szagától.⁹⁴

A sikeres rohamot követően a szerbek feladták az egész Gucevo-gerinc védelmét, és gyorsan visszavonultak. A Kulistét az 52-esek szállták meg, a 30-soknak Górn Borinára kellett haladéktalanul elvonulnia. Miközben a századok megkezdték az elvonulását, a Kuliste felől puskatűzet kaptak, ugyanis a szerbek visszatértek és meglepve az 52-eseket, az állást visszafoglalták. A váratlan fordulat a 30-as zászlóaljknál is nagy zavart keltett, de Szepesy András százados és tisztjei szorosan kézben tartották a századokat. Szepesy a kapott parancs helyett azonnal a Kuliste ellen fordította zászlóalját, karöltve a 29-esek két századával és három egymást követő roham végén visszaszerezte a magaslati pontot, amelyet azt követően is megvédtek a folyton megújuló szerb támadásoktól, a „szakadatlan” ágyútűz ellenére is. Fontos kiemelni, hogy Szepesy, Berkó István és Pokomány Gergely századosok mindhárom támadás során a rohamra indulók élére álltak, amely megfelelő hatást gyakorolt a legénységre. Mint a 30. ezred emlékalbuma megállapítja: „Tisztjeink vitéz magatartásukkal, azonnali gyors cselekvésükkel, halált megvető hősiességgel oly ragyogó példát nyújtottak a parancsnokságuk alatt álló legénységnek, hogy ez előljáróit habozás nélkül követte.”⁹⁵ A rendkívül sok vérbe került, de feltétlenül fontos és sikeres támadás végrehajtásáért Szepesy András százados a honvéd tisztek közül elsőként kapta meg a katonai Mária Terézia-rendet. Nem mellékes, hogy a 30. honvéd gyalogezred a Kárpátok védelmében az egyik kulcsfontosságú szereplő lesz.

(Elakadás a Macsva sártengerében, és az 5. hadseregnél) A Timok-divízió megsemmisítése után Potiorek kiadta a parancsot a Száva-menti csapatoknak az új offenzívára, mely szeptember 12-én hajnalban kezdődött. A szerbek viszont a várszerű erődítések-ből megakasztották ezt az átkelési kísérletet. Egy sajátos pozícióharc, vagy állásháború alakult ki a sártengerré vált Macsvában. A mozdulatlanságra kárhözottatott 5. hadsereg segítségére Krauss altábornagy kombinált hadteste (Bánáti Hadseregcsoport) küldetett, amely Uzvece felől sikeresen jutott a szerbek oldalába és hátába, ennek ellenére azok nem adták jelét, hogy meghátrálnának. Úgyszólván lépésről lépésre kellett elfoglalni minden

talpalatnyi területet, s ez a „várostrom” szakadatlanul tartott a Parasnica-félszigeten mindaddig, míg Krauss altábornagy divíziója (29. és 7. hadosztály) erős tartalékokkal a Szerémségből át nem nyomult a Száván, hátba támadva a Macsvát, illetve a Parasicát védő szerb hadsereget. Ez az új offenzíva a monitorok segítségével szeptember 17-én három irányból történt: Jarakon át Drenovac felé, Magyar-Mitrovicáról szerb Mitrovicán át Ravnje felé és végül Klenákról Szabács felé. Az egyes csoportok öntevékeny, bátor helytállása ellenére az volt a tény, hogy a VI. hadtest támadása megrekedt, csakúgy az 5. hadseregé is, vagyis a hadjárat újabb krízisponthoz ért. Potiorek agyában megfogalmazódott egy tehermentesítő támadás gondolata a Krauss-hadtestre alapozva.

Végre Frank Liborius 5. hadseregének is sikerült megvetnie a lábát a Száva túloldalán, de ezt követően mozdulni sem tudtak és heves ellentámadásokat kellett elhárítaniuk, amely újabb érzékeny veszteségeket okozott. A szerb katonai vezetés a legélesebb szemmel követte az osztrák–magyar alakulatok mozgását, rugalmasan alkalmazkodtak azok lépéseire, és minden elkövettek azok akadályozásáért. Azt is jól mérték fel, hogy a közel hasonló erejű osztrák–magyar haderő ellen nem lehet beérni pusztán védekezéssel, mert ez belátható időn belül felőrli a saját csapataikat. A szerb vezérkar kereste az ellenség vonalán a gyenge pontot, ezért is indítottak több helyen ellentámadásokat. Ennek érdekében próbálták meg a 6. hadsereg déli szárnyát megkerülni Krupanja és a felső Drinán Višegrad és Goražde felől, mert itt ténylegesen kevesebb biztosító csapatot hagyott Potiorek. Ennek az elképzelésnek keretében támadták meg Trollmann altábornagy-csoportját (6. és 7. hegyidandár), és szeptember 16-án este ötször intéztek ellenük heves támadást, de eredménytelenül. Hajnalban újra próbálkoztak, amire a saját csapatok mentek át ellentámadásba és az ellenséget egészen Krupanjig szorították vissza.

Szeptember 17-én a XVI. hadtestet Krupanjánál nyolc egymást követő roham érte, ezeket sikerült elhárítani. Az 1. és 2. hegyidandár Karačica–zdrelai, gyengén megerősített vonalát ért támadás olyan erejű volt, hogy szó szerint minden embernek, így Trollmann hadosztály-parancsnoknak és törzsének is fegyvert kellett fogni, hogy azt kivédhessék.⁹⁶ A veszteségekre és kimerültségre való tekintettel a XVI. hadtest-parancsnokság viszályba vonta ezt a szárnyát, de végül Bosznia-Hercegovina nagy részét kénytelen voltak kiüríteni. A Drinán át támadó szerbek még Srebrenicán is túlrá jutottak.

Közben a Potiorek–AOK ellentétek újra a felszínre törtek, miután az 5. hadsereg hadtápparancsnoksága felpanaszolta a tábornagynak, hogy a bécsi főhadtáp-parancsnokság azzal az indokkal utasította el tüzérségi lőszerkérelmét, hogy mivel a déli hadszíntér lőszerjuttatása nagyobb(!), mint az északi hadszíntéré, ezért nem akar nekik lőszerrel küldeni. Mivel a tüzérség lőszerhelyzete a hadjárat folytatását is kritikussá tette volna, Potiorek nem volt rest rögtön jelentést tenni Bolfras tábornoknak, aki így válaszolt: „Segélykiáltásaidat azonnal magamévá tettem, és már tegnap este óta külön lőszerparancsok gurulnak délkelet felé...”⁹⁷ A fenti jelentés a balkáni hadszíntérre soron kívüli lőszerzállítványok elindítását jelentette. Frigyes főherceg szeptember 23-ai válaszában kifogásolta, hogy Potiorek bizalmas közlések útján panaszt emel a lőszerellátással kapcsolatban, ezért jelezte, hogy a szolgálati utat neki is be kell tartania, valamint a magánjellegű közlésektől álljon el. A cseh tábornagynak ezt a táviratot nyomban elküldte a katonai irodának, ahonnan azt a választ kapta, hogy Őfelsége nem nélkülözheti az ő naponkénti tájékoztatásait. Sőt, két nappal később, szeptember 25-én Bolfras még rá is duplázott, mert mint írta: „Nagyméltóságod ezentúl úgy a napi helyzetjelentéseket, mint a sajtójelentéseket közvetlenül Őfelsége katonai irodájának terjessze elő. Azok másodpéldánya egyidejűleg a hadsereg-főparancsnokságnak is előterjesztendő.”⁹⁸

Az északi fő hadszíntér szükségletei ekkor már mindjobban kezdtek érződni, ami érthető módon nyugtalanította az AOK-t, amely „a katonai irodával szemben kimutatta, hogy a lőszerhiány általános jellegű, mert a gyártás még nem tud lépést tartani a fogyasztással és hogy a hadtáp-főparancsnokság a balkáni hadszínteret eddig is a csapatok számarányának megfelelő mértéken felül látta el lőszerrel...”⁹⁹ Ennek ellenére most is a katonai iroda húzta a rövidebbet. Ezzel a fejleménnyel az AOK és Potiorek táborszernagy közötti amúgy is feszült viszony még jobban elmérgesedett és ettől kezdve már szinte nem is avatkozott be Potiorek balkáni hadvezetésébe.

Ezekből a levélváltásokból az is kiderül, hogy Potiorek szeptember közepe táján, a 21-es Landwehr és egyes magyar népfelkelő alakulatok magatartására való hivatkozással „rögtönítelő bíraskodást”, statáriumot is kihirdetett. A cseh lövészhadosztály kétséges helyzetekben kifogásolható magatartását nem kell külön elemezni. A magyar népfelkelő alakulatok kapcsán tény, hogy a 40. honvéd hadosztályhoz tartozó 80. honvéd dandár szeptember 9-én igen szerencsétlenül harcolt, amely miatt felváltásra is kerültek. Potiorek levelet írt szeptember 22-én Bolfrashoz, amelyben a XV. és XVI. hadtest csapatait méltatja, melyek magatartása „minden dicséretet felülmúl” és teljes értékűeknek tekinti őket, majd hozzáteszi:

„A rögtönítelő bíraskodás kihirdetése nem e csapatok miatt, hanem az 5. hadseregparancsnokság ajánlatára (t. i. a 21. Lw. hadosztálynál) és a XV. hadtesthez beosztott 40. honvéd hadosztály továbbá a magyar népfelkelő csapatok miatt történt. Általában véve ezek a hadseregbeli (13. gy. dd.) és honvéd csapatok is jól verekszenek, de a magyar honvédség egyéb fegyelme kívánnivalót hagy hátra és a magyar népfelkelő csapatok közül csak a 6. hadsereghez beosztott 109. népfelkelő gyalog dandárnak van belső értéke.”¹⁰⁰ Potiorek is tudta, hiszen egy korábbi levelében elismerését fejezte ki a 40. honvéd hadosztály parancsnoknak, Braun József altábornagynak az elért teljesítményekért, ezért is érthetetlen, hogy egyes „honvéd” alakulatok sikertelensége miatt miért kellett az összes Balkánon harcoló „honvéd” alakulatot rosszpéldává emelni. A 80. honvéd gyalog dandár a Gucevo hegyháton, a Crni magaslatnál nehéz harcot vívott, amelyet előbb elveszítettek, majd szeptember 19-én visszafoglaltak, miközben a tüzérségi tűztől és kézigránátokkal való támadásoktól rendkívül szenvedtek. Ezt követően a 80. honvéd dandár mindössze 4-500, rendkívül kimerült, éhező katonából állt, ezért rövidesen a dandárt föl is kellett oszlatni és zászlóaljait beosztani a 40. honvéd hadosztályba. Mint a harcokban részt vett Breit József megjegyzi ennek kapcsán: „Tény és való, hogy a cs. és kir. hadsereg legmagasabb parancsnokai kivált eleinte nem nagy bizalommal voltak eltelve a magyar csapatok, de kivált a honvédség és népfelkelés osztagai és seregtestei iránt... És mindannak dacára ez az eleinte mostohagyermek gyanánt kezelt intézmény hovatovább, még a legsúlyosabb viszonyok között is bátor, korrekt es feltétlenül megbízható magatartásával oly általános megbecsülést és hírnevet vívott ki magának, hogy arra az egész magyar nemzet valóban büszke lehet.”¹⁰¹

Bécsben a magyar alakulatok esetleges árulásától tartottak talán a legjobban, de ennek épp az ellenkezője következett be, hiszen a magyarok az első perctől fölfogták a világháború jelentőségét, és a Magyarországra leselkedő veszélyeket. A népfelkelő alakulatok szerepléséhez azt is hozzá kell tenni, hogy idősebb korosztályból, többségükben családapákból álltak, és hiányos felszereléssel voltak ellátva. Ezek ellenére számtalan alkalommal mutattak példát vitézségből, olyan szuronyrohamokat intézve a szerbek ellen, hogy az időnként a zászlóalj felmorzsolódásával járt, amint ez megtörtént szeptember 16-án a Srebrenicánál harcoló nagykanizsai hadtápszászlóaljjal.

(Potiorek gondban van) Szeptember 18-ára a Potiorek féle haderő állapota igen kellemtelen képet mutatott, a nagyrészt visszászorított 6. hadsereg 20.000 embert veszített, hadtestenként 10.000-et, és a szomszéd hadseregtől kellett segítséget küldeni, pedig ott is jelentős vesztségek keletkeztek. Ezen a napon utasították Krauss altábornagyot, hogy hadtestével induljon a VIII. hadtest segítségére, de az előretörés a terepnehézségek és a szerbek ellenállása miatt nehezen haladt, majd megállt. Másnap reggel új rendelkezés érkezett Potiorektól, hogy Krauss hagyja a VIII. hadtestet és Szabács, majd onnan Zavalka felé vegyen új irányt. Ilyen gyors irányváltásra Krauss kombinált hadteste nem volt képes, már csak azért sem, mert a szerbek bekerítés szerű ellentámadást intéztek ellene. Ugyanekkor a szerbek tovább támadták a Gucevo-hegyhátat, de a leghevesebben Trollmann altábornagy vonalát a Jagondja és Kosutnja stopa-t támadták a Szerémségből megérkező szerb trónörökös irányításával, de eredményt sehol sem tudtak elérni. Az osztrák–magyar csapatokat dicséri, hogy a szerbek legszilajabb harci kedve ellenére sem tudtak eredményt elérni, de helyzetük ettől még nem volt kedvezőnek nevezhető.

Potiorek gondban volt, mert minden ötlete, hogy hadseregei helyzetén javítson, és reményei a Krauss hadtest előretörésében, megfeneklettek, ami megint kapkodáshoz vezetett. Krauss értetlenkedve jegyezte fel a szeptember 16-ai új parancssal kapcsolatban: „A nekem kézbesített cédulán sem keltezés, sem aláírás nem volt. Egészen meg voltam lepődve és nem tudtam, álmodom vagy ébren vagyok-e? ... Eddig csak az 5. hadsereg támogatásáról volt szó. Azért kellett nekem Jaraknál, még pedig már 16-án átkelnem és most már egyáltalában nem is kellett többé az 5. hadsereggel törődnöm. Most, amikor a mocsaras területen megrekedtünk, most kapta hadtestem a parancsot, hogy az 5. hadseregtől elhagyva, Szabácsra törtessem minden harc elől kitérve. Hogy miképpen tegyem ezt, mikor a szerbek minden helységet, minden mocsaras vonalat szívíósan védelmeztek, előttem talány volt. A hadtestnek ily körülmények között három nap alatt 60 kilométert kellett volna megtennie.”¹⁰² A frontvonalak többnyire mindenhol megmerevedtek, szerencsére a szerbeknek sem voltak bevethető tartalékaik. Nekik nem nagyon volt miből, hiszen majd minden harc képes katonájuk a frontvonalakban állt, de Breit altábornagy szerint Potiorek esetében sem történt tartalékképzés, ami volt (a Lukás Šnjarić tábornok dandára), azt az első kritikus pillanatban, szeptember 10-én bevetésre került az 5. hadsereg vonalán.

Szeptember 26-át követően a harcok ugyan tovább folytak, de nem lehetett eltitkolni, hogy a szerb vezérkar főnöke, Putnik vajda újabb osztrák–magyar offenzívát állított meg, bár hadcéljaikat ők sem tudták elérni. Mindesetre ez a második kudarc el kellett volna gondolkodtatnia Potioreket a Balkán erők felhasználását illetően, és visszafogott optimizmussal kellett volna bánnia ezzel a haderővel.

(A második Potiorek-offenzíva folytatása. A „Vissza” nem létezik) Az események¹⁰³ szoros nyomon követése alapján olyan képzetünk lehet, hogy az osztrák–magyar csapatok a nap huszonnégy órájában vagy rohamoztak, vagy meneteltek, ami így természetesen nem igaz. A kilométerekre elnyúló arcvonalak ezt nem tették lehetővé, de a lemaradt csapatokat is be kellett várni. Szeptembertől kezdődően az esőzések egyre gyakoribbak lettek. A tartalékba került egységek többnyire gallyakból, földből készült fedezékekbe („deckung”) kerültek a frontvonal mögött, amelyek az eső ellen is alig nyújthattak menedéket. A rendszertelen ellátás azt is jelentette, hogy a katona számára az otthoniakkal való kapcsolattartás, a postaszolgálat is „kihagyásokkal” dolgozott. Ilyen viszonyok között könnyű elgondolni, hogy például a katonák fehérmemű helyzete sem állt valami patyolat tisztán, ami szintén egy demoralizáló tényező, és ezt majd később a Donkanyarban is meg kellett tapasztalniuk a magyar katonáknak a frontszolgálat alatt.

1914. október 1-je után a harc a csapatok kimerültsége folytán az egész Száva–Drina vonalon lövészárokharc jelleget kezdett ölteni, de azért a kisebb-nagyobb jelentőségű támadások sem szüneteltek. Potiorek döntése értelmében a Krauss-csoportnak, valamint a XIII. hadtestnek (báró Adolf Rhemen gyalogsági tábornok) és a XV. hadtest balszárnyának – addig sikertelen – támadásaikat minden nehézség ellenére folytatniuk kellett Nyugat-Szerbiában. Potiorek a legszigorúbb rendszabályokat léptette életbe. Október 2-án kiadott parancsa szerint: „A jelenlegi helyzet az általános támadó előnyomulás kezdetéig a legnagyobb szívósságot és az elért területek feltétlen birtokban tartását követeli. Visszavonulási parancsot adni még részleges, egyes csoportparancsnokok kezdeményezésére végrehajtott támadásoknál sem szabad. »Vissza« nem létezik: a nagy nehezen és nagy áldozatok árán elért vonalakat feltétlenül tartani kell. Minden parancsnokot, aki visszafelé irányuló mozdulatot rendel el, haditörvényszék elé fogok állítani.”¹⁰⁴ A sikeres támadásokat leginkább a tiszthiány és lőszer elégtelenség nehezítette. Új szereplőként pedig megjelent az őszi időjárás, emiatt a csapatok téli ruházatot igényeltek és főleg bakancsokat, mert a nehéz terepen a lábbelik túl gyorsan elhasználódtak. A hosszantartó őszi esőzések és árvizek mindkét fél számára megnehezítették a küzdelmet. A harcok menetére az lett jellemző, hogy bár rendkívül véres és elkeseredett összecsapások voltak, az osztrák–magyar katonák erkölcsi fölénye – és nem a kétséges létszámfölénye – lassan fölülmúlta az ellenfelét, amelynek fokozatosan hátrálnia kellett.

(Krauss altábornagy a Macsvában) Krauss altábornagy október 1-ével, a Macsvában az addigi harci tapasztalatok alapján kiadta új, a támadás módját szabályozó parancsát: „A kombinált hadtest két hét óra szakadatlanul támadja erős, elsáncolt ellenfelét. A támadás természetesen csak lépésről-lépésre, fáradságosan és lassan juthat előre. Úgy látszik, hogy még most sem jött minden csapat teljes tudatára, hogy többet teljesítünk, mint az ellenség, és ha számban nem is, de erkölcsi tekintetben sokkal erősebbek és jobbak vagyunk, mint az ellenség. A támadásban egy pillanatra sem fogunk megállni; hogy az ellenség akaraterejét megtörjük, arcvonalunk egy pontján sem szabad őt egy pillanatra sem békében hagyni. Ahol éppen nem támadunk, ott, különösen éjjel, járőrök és kis különítmények folytassák lépésről-lépésre az előredolgozást és az ellenséget szüntelenül nyugtalanítsák. Amit a járőrök egyszer elértek, abból egyetlen lépést sem szabad feladni. A járőrök által elért vonalat homokzsákok segítségével hamar meg kell erősíteni és a tűzvonalat az új, elől fekvő vonalba előrehelyezni.”¹⁰⁵ Krauss „erkölcsi fölényen” több mindent érthetett, mint az osztrák–magyar katonák igazságérzetét a trónörökös elleni merénylete fölött, de azt is, hogy a közép-európai emberanyag tanultabb és ezért önállóbb gondolkodással bírt. Hiszen az átláthatatlanul hosszú frontvonalon a katonák sokszor önálló döntések meghozatalára van kényszerülve, az ellenfél pedig hiába gyakorlottabb, ha rosszul dönt vitás helyzetekben. Persze előfordult, hogy egyszerű parasztleányek kezdeményeztek fontos támadásokat, foglaltak el jól kiépített állásokat, ahogy ezt alább is látni fogjuk. Az osztrák–magyar csapatok kezdték kitanulni a háború mesterségét, mint ezt a már idézett fogoly szerb tiszt is megjegyezte: „Az osztrák–magyar gyalogság kitűnően lő, veszteségeink a gyalogsági tűztől igen nagyok. A tüzéség, amely kezdetben nem sokat talált, rövid időn belül nagy gyakorlatra tett szert, s most igen jól lő.”¹⁰⁶

Az október a szembenálló felek egymás vonalainak kipuhatolásában, kölcsönös támadásokkal telt, és ebben az egymást felörlő küzdelemben a szerbek hamarabb elfáradtak. A Macsvában elsáncolt ellenség kimozdítását most már az időjárás is akadályozta, mivel az egész terület feneketlen sártengerre változott. A harci helyzet állandóan billegett.

Miközben a Szerémségben Tamássy altábornagy¹⁰⁷ október 3-án a Száván túlra szorította az újból betört szerbeket, addig délebbre a Kuliste miatt a szerb vezetés nagy ellentámadást indított a 29., a 30. és a 19. honvéd gyalogezerdek által védett hegykúp ellen. Az egy héten át tartó támadássorozat alatt 13 támadást vertek vissza a honvédek a letarolt, gránátoktól felszaggatott hegyormon. Szemtanúk szerint a szerb tisztek korbáccsal és pisztollyal kergették támadásra katonáikat, de így sem bírták bevenni a kulistét.¹⁰⁸ A kulistei „halálhegy” visszaszerzéséért a szerb vezetés semmilyen áldozattól nem rettent vissza, folyamatosan, naponta többször indították a gyalogsági rohamokat és heves tüzérségi tüzet alkalmaztak, amely révén a sziklás magaslat környéke „Holdbeli tájjá” változott.

A viszonylagos állóháború olyan szükségmegoldásokat szült, mint a földalatti aknaharc, valamint a földbe épített mozsarak. Az esőzések idején viszont maradtak a hagyományos megoldások, a tüzérség és a szurony. A VIII. hadtest körzetébe tartozott Ravnje, ahol gróf Johann Salis tábornok 71. dandára új erők beérkezése után döntő támadásra kapott parancsot. Még folytak a támadás előkészülete, amikor október 24-én a tisztán magyar legénységből álló két nagyváradi 37-es zászlóalj saját kezdeményezésükből rohamra indultak. A meglepetésszerű szuronyrohammal a szerbeket a második védvonalukból is kiűzték, és az elért vonalat a Ravnje felől küldött ellenlökésekkel szemben is megvédték. Gróf Salis sietve csoportosította támadásra tartalékait, de a szerb tüzérség összpontosított tüze miatt mozdulni is alig lehetett a terepen. Az újragondolt támadást végül október 26-án hajtotta végre a 71. dandár, és még a Maros és Körös monitorok tűztámogatására is számíhattak. A felázott, posványos terület azonban keresztülhúzta a szépen indult kezdeményezést, a csapatok egy része tétlenségre is kényszerült, miközben a pontosan lövő szerb tüzérség keményen pusztította a csapatainkat.¹⁰⁹ Feltűnővé vált az is, hogy itt a saját veszteségek mindig nagyobbak voltak, mint a szerbeké, akik érezhetően azt akarták elérni, hogy erős állásaikat támadják, hogy fölényes tüzérségükkel minél nagyobb veszteségeket okozzanak.

A két magyar zászlóalj váratlan sikere a többiekre is átragadt, ezért amikor 27-én újra megindult a támadás a 9., és 21. Landwehr hadosztálynak sikerült Crnabarától északra a „sziklaszilárdan” megkapaszkodó ellenséges állásba betörniük. Erre fel az 5. hadsereg-parancsnokság a 71. dandárt és Krauss hadtestet is az azonnal előretörésre utasította. A Ravnje előtt álló csoportnak déltájban sikerült a helységet elfoglalni és a 21. Landwehr hadosztállyal az összeköttetést helyreállítani, a radenkovići csoport ellenben most sem tudott előbbre jutni. Krauss altábornagy is néhány napi haladékot kért támadása folytatásához, amibe viszont az 5. hadsereg nem akart belemenni, mivel a szerbek ezekben a napokban közel 800 halottat, és több mint 1000 foglyot és sok hadianyagot vesztek, ezért a támadás azonnali folytatását rendelte el. Az október 28-ára elrendelt támadással a Krauss hadtest egyáltalán nem tudott előrejutni. Ezen a napon a VIII. hadtest, és a 71. dandár sikerült valamennyit előrehaladnia, de Radenkovići–Banavopolje–Crnabara vonalában egy új, hatalmas ellenséges állásra talált, amelynek felpuhításához gróf Salis a tüzérség közelebb hozatalát látta szükségesnek. A Szabácstól észak-nyugatra zajló hadművelettel egyidőben következett be a szerbek általános támadása, amikor „intenzív tüzérségi előkészítés után az egész front menten összes csapataikat támadásra rendelték, remélve, hogy valahol, vagy esetleg több helyen is, majd csak sikerül nekik az ellenség vonalain rést ütniük.”¹¹⁰ Az október utolsó napjaiban végrehajtott heves ellentámadásuk azonban rövidesen teljesen kifulladás. Sőt, inkább az osztrák–magyar csapatokra nézve lett kedvezőbb a helyzet, mivel Krauss altábornagy csoportja október 30-án Tabánovic és Szabács között félúton elfoglalt egy fontos állást, amely viszont döntően befolyásolta az eseményeket.

(*A Macsva meghódítása*) Elmondható, hogy a Szerbia elleni háború legvéresebb ütközetei jórészt az egykori magyar felségterületen, a Macsói bánóságban zajlottak le. A Macsói bánóság Szent István koronájának egyik „ragyogó ékessége” volt Szlavónia déli szélén. Komoly veszedelembé akkor jutott ez a terület, amikor Mátyás király halálával bomlásnak indultak közviszonyaink és a tehetetlen II. Ulászló már a szorosan vett anyaországot is alig tudta megvédeni a túlerővel támadó török hatalom ellen. A Száván és a Dunától délre eső területeket a magyar királyság 1496 után kénytelen földadni és a folyók vonalán húzódó végvárrakra koncentrálni. Mikor aztán a szultánok birodalma bomladozott, a szerbek maguknak szerezték meg a Macsvát, noha a török birodalmat az egyesített keresztény fegyverek ereje törte meg és a Macsói bánóság történelmi jogon is magyar terület volt. Valószínűleg ebben is a Habsburg politikai machinációk működtek közre, mivel a területet nem tudták, vagy nem akarták az osztrák császárságba bekebelezni, inkább sorsára hagyták.

Egy német író a következőket jegyezte föl 1914 novemberében: „Tegnap bejártam a Macsvának nevezett harcteret, amely nagyjában az Ypern melletti és általában a flandriai csataterre hasonlít. A Macsvát bátran nevezhetjük „déli Flandriá”-nak az itt folyó közelharok szívósságát tekintve. Több mint öt hétig tartó harcban, amit példátlan és eddig nem hallott erővel vívtak a magyar–osztrák csapatok, mind a három hadoszlopuk diadalmaskodott. ...Amikor a szerbek kivonultak a Macsvából, ez a termékeny vidék temetőhöz vált hasonlatossá. ...Sabác amely Szerbiának Belgrád után a leggazdagabb és leginkább fejlődő városa volt, háromszor cserélt gazdát és ma már csak csendes kötömeg. ...A szerbek különösen a Száva felől jövő magyar előretörés ellen védekeztek elszántan. Szövetségeseink katonái derékig merültek a sárba és hogy előbbre jöhessenek, gallyfonadékkal és fűvel hidat építettek gyakran a sártenger fölé. ...Borzalmas közelharcok folytak itt mindenütt.”¹¹¹

A szerb hadsereg főereje itt összpontosult és minden déli irányban tervezett osztrák–magyar offenzívát hátba- és oldaltámadással fenyegetett. Északról a kanyargó Száva fogta körül ezt a területet, a másik oldalon a 4-5 méter magas betonút, a Parascina és két oldalt Ravnje és Crnabara mint záróerőd védte. Mivel a Macsvát megkerülni nem lehetett, rendszeres „vár-ostrommal” kellett azt elfoglalni, lépésről lépésre, nehéz és véres rohamok árán. A szerbek megfeszültek, hogy időt nyerjenek. A Macsva bevételéhez az kellett, hogy Krauss-hadtest a monitorok hatékony tüzcsapásai mellett október 31-én bevegye Ravnjét. Krauss katonáinak gondosan kiépített betonfedezékeket kellett legyűrniük.

Összesen 36(!) védelmi állást kellett elfoglalni az osztrák–magyar csapatoknak, míg azt mondhatták, hogy elfoglalták a Macsvát. Jellemző, hogy a szerb védvonalak mindig párhuzamosan haladtak a Száva vonalával, vagyis komoly mérnöki munkát végeztek, már a háború előtt. Macsva térségében, félkörben a Drina-Száva mentén, Szabácstól Prnjavorig elhelyezkedve Stepanovič Stepa tábornok 1. hadserege állott, amelyhez néhány 3. vonalbeli ezreden kívül az I. és II. Timok-, az I. Morava- és az I. Sumadia hadosztály tartozott. A Krauss hadtest sikere miatt Stepanovič tábornok egyszerre érezte veszélyben oldalát és hátát, ezért október 30-án éjjel, a legnagyobb csendben visszavonulást rendelt el balszárnya számára. Ez olyan jól sikerült, hogy másnap reggel a VIII. hadtest katonái meglepődve tapasztalták az ellenség hiányát, és az adott napon ez a hadtest harc nélkül Dupleje-Zminjak vonalig tudott elhatolni. Október 31-én a szerbek még Szabácstól északra levő betonnal megerősített állásokat szállták meg, több egymás mögötti vonalban, azonban a monitorok egész napon át tartó bombázását követően kénytelenek voltak ezt is feladni. A monitorok – a szerbek által „gumikutyanak” elkeresztelt kis folyami csatahajók – még a Misari-magaslatok elleni november 7-ei rohamnál is sikeresen avatkoztak be.

(*Szabács újabb bevétele és a Misari-magaslatok*) A Krauss hadtestnek a Szabács elleni november 2-ai általános rohamnál kiderült, hogy a szerbek üresen hagyták lövészárkaikat és még az este visszavonultak. Megkezdődött (újra) a város közvetlen ostroma, a csapatok benyomultak a házak közé, ahol a helyi lakosság is segítette a védőket. „Am a nehéz munka csak most kezdődött. – írta egy magas rangú katonatiszt. – Véres, irtózatos erőfeszítések árán tudtuk csak a várost a túlnyomóan erős szerb csapatok ellen megtartani. Éjjélkor még elkeseredett harcok dúltak Sabác utcáin, míg végre – talán éjjél után egy óraker – menekülésre kényszerültek a szerbek. Később, amikor csapataink jobbszárnya segítségünkre megérkezett, üldözőbe vettük a Valjevó felé menekülő szerb csapatokat.”¹¹² Összesen talán hat rohammal foglalták vissza a győzelmes csapatok a magyar vértől már megáztatott Szabácsot. A föltüzelt csapatok nem álltak meg a városban, folytatták a szerbek üldözését másnap reggelig. „Mire hajnalodott, – írta a névtelen tiszt – már a Jevrenovába vezető utat is elfoglalták csapataink, és noha ekkor már (november 3-án) 48 óra óta szakadatlanul tűzben voltak katonáink, kedden reggel a hadseregpáncsnok kiadta az egész hadosztálynak a parancsot az általános előnyomulásra Jevrenová és Pricinová felé.”¹¹³ A Stepanovič hadsereg a Čer planina mentén állapodott meg, mintegy beecsúszva a Bojovič Petar tábornok 2. hadseregének (a kombinált I. és II. Drina hadosztályok) hátába. Tőle délre, a Krupajnál harcolt Pal Jurisič-Sturm 3. hadserege az I. és II. Duna- és a II. Morava-hadosztályokkal.

November 3-án Potiorek tábornagy így számolt be a Macsvában aratott győzelemről: „A Macsvában elért sikerünk csak most tekinthető át teljesen Stepánovics Stepán tábornoknak harcba vetett, négy-öt hadosztályból álló 1. számú szerb hadserege csak úgy menekülhetett fenyegetett helyzetéből, hogy hanyatt-homlok visszavonult és mindenünnen készletét, tréningjét hátrahagyta, miközben számos foglyot is ejtettünk. Az ellenség anélkül, hogy előre elkészített hátulsó állásaiból újabb ellenállást fejtett volna ki, egyfolytában hátrált a Sabáctól délre elterülő dombvidékre és szívos, de hiábavaló ellenállást már csak Sabácnál fejtett ki, ezt a várost vitéz csapataink a november 1-ről 2-ára virradó éjszakán rohammal bevették.”¹¹⁴ Potioreknek a diadaltól érezhetően túlfűtött hangú jelentésében voltak ugyan tévedések, az 1. szerb hadsereg nem állt 4-5 hadosztályból, de a lényegét jól érzékeltette. Nyilvánvaló volt, hogy a támadást folytatni kellett.

Szabács bevétele után a nehézségek viszont megkétszereződtek „Mert a Kubacska-pataktól a terep dombosan emelkedik az ország belseje felé s ezen az emelkedő vonalon 200-250 méter távolságban voltak egymás fölött a szerb hadállások. A szerbek ágyúi már itt voltak, ezekben a fedezékekben és sűrű srápneltűzzel köszöntötték rajvonalban fejlődő csapatainkat. Kilenc óra tájban már hevesen állt a puskaharc az egész vonalon és a szerbek most is szívos makaacssággal tartották magukat. A mi csapataink helyzetét nagyon megnehezítette az, hogy alulról kellett fölfelé törniük, de még így se harcolhattak direkt fronton, hanem a zezugos szerb hadállásnak minden szakasza ellen külön kellett fölfejlődniük, úgyhogy csak lépésről lépésre és óriási küzdelmek árán juthattak előre. A magyar bakák végre is megunták ezt a lassú hadakozást és rohamra indultak a szerb hadállások ellen. A stormot a legszélső zászlóalj kezdte, de azután az egész vonalon felviharzott a roham, amely győzelemmel járt: a szerb sereg visszavonult és Sabáctól most már húsz kilométernyire sáncolta el újból magát.”¹¹⁵ Következett a Misari-magaslatok bevétele.

A szerbek itt rendkívül erős, várszerűen kiépített, szögesdróttal és farkasverem csapdákkal megerősített betonfedezékek mögött védekeztek, közvetlen rohamot nem is volt értelme indítani. A nehéz 15 cm-es ütegeknek kellett léghajóról irányított tűzzel megbontani és rohaméretté lőni ezeket a betonfedezékeket. Míután ez megtörtént, megindultak a szuronyrohamok, egyik a másik után, két órán keresztül, amellyel szemben

a szerbek késhegyig menően ellenálltak, a legvadabb közelharcot is vállalva, de végül menekülniük kellett. A szerbek ellenállását növelte, hogy tudták, ha itt veszítenek, akkor nincs megállás Valjevóig. Közel hatvanezres hadseregüknek kellett meghátrálnia a Morava- és a Sumadia-divíziók azon részének, mely a szerb hadsereg jobbszárnyát alkották. Az osztrák–magyar offenzíva tovább gördült a Száva mentén, és miután újabb elsőpró rohammal bevették Ochridot, lehetővé vált, hogy oldalba támadhassák a Čer Planinától odáig húzódó állásokat. Az ochridi vereségük után a szerbek nagy iramban menekültek Koceljeva felé, ahol a többi visszavonulásra kényszerített seregük gyülekezett. Valjevó előtt akarta a szerb hadvezetés megállítani Potiorek csapatait, amelyek most már három oldalról – Krupanj, Szabács és Ochrid felől – nyomultak előre.

(A 3. *Drina menti csata*) Az új offenzíva Szerbia ellen november 6-ára volt kitűzve. A kedvezően alakuló helyzet Potiorek támadó szellemét újra feltűzelte, bízva abban, hogy a bomlási folyamat a szerb haderő általános visszavonulásába fog torkollni. A Čer planinai főállás elérése nem ment könnyen, mert azt egy gondosan megerősített állásrendszer védte, amelyet november 4–5-én sikerült leküzdeni, de Jevremovácot még tüzérségi keresztűz ellenére sem sikerült elfoglalni. Ezzel a hadművelettel egyidejűleg kellett a 6. hadseregnek is mozgásba lendülnie és november 6-án átlépnie a Drinát, ez volt a 3. Drina menti csata. A támadás a nehéz küzdelem ellenére jól haladt, a XIII. hadtest 6-án a Loznica-tól délre levő magaslatig jutott, addig 1000 foglyot ejtve. Ezt követően a XV. hadtest is megindult és a tüzérséggel, földmozsarakkal (ekrazit tölteteket célba juttató kezdetleges hajítógépek) sikeresen előkészített támadással a frontvonalat a Stolice–Carigrad hegyvonulatig toltta előre. A XVI. hadtest támadását részben hátráltatta a folyóátkeléshez szükséges felszerelés hiánya, de az átkelt csapatok sorban foglalták el a kijelölt magaslatokat. Itt a legvéresebb küzdelmet Goiginger tábornok kombinált hadosztálya folytatta, de délutánra ők is elérték kitűzött céljaikat a Zdrela–Karačica irányában.

Fogoly vallomások szerint a szerb vezérkar november 7-én elrendelte az általános visszavonulást, ennek fényében Potiorek üldözésre adott parancsot, amit a 6. hadsereg alakulatainak Valjevó általános iránynyal kellett megtenniük. A tartalékként kezelt *Šnjarič* tábornok csoport is parancsot kapott, hogy ereje zömével törjön át a Drinán. Az 5. hadsereggel szemben viszont az ellenség szívósan kitartott fő védelmi vonalában, csak Ljesnicát ürítették ki és hagyták hátra. Mivel a szerbek a 6. hadsereg elől többnyire mindenhol visszavonultak és csak a kulcsfontosságú, a visszavonulást biztosító magaslatokon védekeztek, a sokat próbált osztrák–magyar alakulatok szinte egymással versenyezve törtek Valjevó felé. Az ellenség üldözésének ténye minden bizonnyal emelte a XV. és XVI. hadtest csapatainak hangulatát, amelyet igen csak megtépzott az előző hónapok sikertelensége, amit viszont egy kellemetlen epizód árnyékolta be. A Bánságban állomásozó Hess altábornagy engedélyt kapott Potiorektól arra, hogy Semendrinánál átkelve a Száván, az ellenség hátába kerüljön, és ott zavart keltsen. A folyón november 9-én átkelt cseh 106. helyi népfőlkelő dandár Semendrinánál megvetette ugyan a lábát, de a városból hirtelen kitérő szerbek heves támadásától megingott a dandár balszárnya. Kitért a pánik és a „rendetlen” menekülés során négy zászlóaljparancsnok elesett és 1800 fő került szerb fogságba.¹¹⁶ A cseh népfőlkelő dandár szétszaladásában már előfordulhatott a politikai fertőzöttség, mint bomlasztó tényező, a „szláv testvérek” emlegetése. November 10-e éjjel az 1. szerb hadsereg is megkezdte az általános visszavonulást, amelynek hatására most már az 5. hadsereg is megkezdhetette az üldözést. Kétségtelen, hogy a Balkáni haderő harci morálja most volt a legmagasabban, amikor három szerb hadsereget, körülbelül 180 ezer katonát üldözött és egyre szorult a vasgyűrű Valjevó körül.

Ebben az időpontban a Balkán csoport állt: 274 zászlóaljából, 34 lovas századból és 155 ütegből, amellyel szemben a szerb erők összege: 200 zászlóalj, 38 lovas század és 146 üteg, vagyis a különbség 74 gyalog zászlóalj az osztrák–magyar oldal javára.¹¹⁷ Ezzel együtt igaz, hogy a szerb zászlóaljak létszámban, a szerb tüzér ütegek pedig hatékonyságban felülmúlták az osztrák–magyar zászlóaljakat, illetve ütegeket, vagyis egy viszonylagos fölényről volt szó. Ugyanakkor előfordultak olyan esetek, hogy bizonyos pontokon az osztrák–magyar csapatok a beérkező pótlások révén létszámfölénybe kerültek. A szerbek javára szólt viszont terepismeretük, és védelmi taktikájuk, az egymás mögött jól kiépített védelmi állások, amelyekből érzékeny veszteségeket okoztak. A Potiorek hadseregek relatív fölénye csak akkor vezethetett volna döntő sikerre, ha a felsőbb vezetés teljes egészében a helyzet magaslatán áll, és a hátráltató tényezők figyelembevételével hozza meg döntéseit. A cseh tábornagy azonban „szerzetési magányt” erőltetett magára és a felmerülő problémákról (elégtelen ellátás, a csapatok kimerültsége stb.) hallani sem akart, de a csapatok könyörtelen hajszolása nem maradhatott következmények nélkül.

A szerb főerők bekerítését célzó üldözés nehezen haladt az „agyonfáradt” csapatokkal. Északon az 5. hadsereg küszködött a szerb ellenállási pontokkal, délen viszont a felázott utak okoztak gondot, illetve még valami. Putnik vajda olyan utasítást adott, hogy a seregét követő lakosságnak vissza kell térnie házaikba, ami azzal járt, hogy a megfordult ember-szeker-állat tömeg eltorlaszolta az utakat az üldözők előtt. Putnik ezzel a trükkel is ügyesen vonta ki seregét a harapófogóból. Az 5. hadsereg egységei november 12-én valamivel jobban tudták folytatni a szerbek üldözését a rossz utakon, részben éjszakai menetekkel, a XV. és XIII. hadtestek is araszoltak előre, egyedül a XVI. hadtest jobbszárnya kezdett lefulladni. November 13-án a szerbek még egyszer csatasorba állították összes csapataikat¹¹⁷, hogy megállítsák az üldözőket. A másnapra kemény harcra készülő 6. hadsereg katonáit kellemes meglepetésként érte, hogy a szerb vezetés mégis a további visszavonulás mellett döntött. Az üldözés folytatódott. A 30. honvéd gyalogezred emlékkönyve szerint (november 15.): „Már komoly téli nap van. Mindent belepett a zúzmarra. Az egész tájék fehér, mintha cukorral volna behintve. Az össze-visszatört, göröngyös úton csúsztak a »jancsiszögek«, amikkel a bakancsok talpa ki van verve. Ráadásul az eső is zuhogni kezdett. Látni alig lehetett, mert az eső csakhamar darává fagyott. Ráadásul a szél ezt is az emberek szemébe verte. Majdnem állandóan behunyt szemmel kellett kutyagolni. Egyet léptek a honvédek, kettőt csúsztak s így valahogyan estére *Valjevó* alatt is voltunk. De be már nem jutottunk. Túlságosan késői volt ehhez az idő. És túlságosan sötét is volt már.”¹¹⁸

(Valjevó elfoglalása: virágok után bombák) A Monarchia üldöző hadai félkör alakban nyomultak Valjevó felé, nehéz terepviszonyok és a hirtelen téliesre fordult időjárás sem lassította le a most lelkesedéstől duzzadó csapatokat. Egymás után foglalták el három közbeeső, közel 400 méteres magaslatot, mindegyiket szuronyrohammal, a szerbek folytonos ágyútűzében. November 16-án osztrák–magyar hadvezetőség a következő jelentést hozta nyilvánosságra: „A déli hadszíntéren győzelmes csapataink szívesen üldözték az ellenséget és nem engedtek időt arra, hogy nagyszámú és különösen Valjevónál évek óta előkészített, megerősített állásaiban, újabb, komoly ellenállásra gyülekezzenek. Ezért tegnap is Valjevó előtt csak az ellenséges utóvédekkel ütköztünk meg, ezeket rövid ellenállás után megvertük és számos foglyot ejtettünk. Csapataink elérték a Kolubarát, megszállták Valjevót és Obrenovacot. Valjevóban a lakosság virágot szórt katonáink elé, de azután bombákat dobált és lövöldözött ránk”¹¹⁹ A szerb vezetés hatalmas tartalékok összpontosításával készült a várost megvédeni, miközben a támadó seregek három napon át zuhogó esőben, csúszós

hegyi utakon törtek előre. November 15-én megkezdődött a csata Valjevóért, ugyanakkor a Kolubara folyót is elérték, ezzel a Valjevó–Obrenováci vasútvonal is az osztrák–magyar csapatok kezébe került. Belgrád emiatt tarthatatlanná vált.

A szerb haderő ekkor közel 180 ezer főt számlálhatott és nagy vehemenciával készültek a védelemre, hiszen tudták, mi fogor kockán. A csata tüzérségi párbajjal kezdődött, amely napokig eltarthatott volna, amikor a Monarchia csapatai megtudták, hogy Obrenovác elesett. Erre olyan viharos lelkesedés hatotta át a főleg honvéd egységeket, hogy halálmegevető elszántsággal rohanták meg az itt 700-800 méteres sziklás hegyeken elhelyezkedő szerb állásokat, és mindent letiportak maguk előtt. Düh és harag, a hadjárat remélt befejezése és a sok nélkülözés keserve mind benne lehetett ebben a szédületes nekirohanásban. A szerb egységek 26 órán át megfeszített erővel védekeztek, de az előretolt nehéz ütegek olyan pusztítást végeztek soraikban, szétlőve a betonerődítéseket is, hogy másnap reggel 10 óra körül kénytelenek voltak felbomlott rendben elvonulni. A támadó sereg megint győzött! És amikor a távolban feltűntek Valjevó tornyai, akkor ezek a viharvert katonák mámoros örömujjongásban törtek ki és szilaj hurrázásuk messze visszahangzott. Ez történt a támadó „félkör” balszárnyán, míg a közép a szerbek centrumát támadta, majd a balszárny egy hirtelen lökéssel erre a centrumra is rávetette magát, és ez a szerbek teljes meghátrálását vonta maga után.

A szerb Jurisič-Sturm tábornok 30 ezer katonájával még hat órán tartotta Valjevót és négy erős rohamot kiálltak, de az ötödik kivetette őket a város falai közül, neki a Kolubara és Lig folyókba. Ez az utóvéd sereg szinte teljesen elpusztult, vagy a folyókba fulladtak, vagy a fegyverek végeztek velük, egy részük a fölrobbantott hídon veszett, kis részük fogságba esett. A győztesek minden irányból benyomultak a városba. Mint a somogyi gyalogezred egyik tisztje emlékezett: „Valjevóba is mi, magyarok vonultunk be legelsőnek. Három ezred vonult be délután három óra tájban Valjevóba. Senki se fogadott bennünket. Elöl a sorkatonaság haladt szuronyos fegyverekkel. Középen a három ezred zenekara játszott és a hatalmas menetet gyalogság és tüzérség zárta be. A legtöbb ház ablakai és kapui le voltak zárva és a lakosság részint elmenekült, részint pedig elbújt előlünk. A külső városrész szűk utcáin baj nélkül haladtunk előre. Nagy volt köztünk az öröm és a lelkesedés. Magyar nótákat daloltunk. Majd, mikor fölhangzott a vezényszó: »Vigyázz!« komor lépésekkel, a hódítók büszke öntudatával, keményen vertük lábunkkal a sáros, kövess, rendezetlen utcákat.”¹²⁰

A „baj” a belsőbb városrészben ütött ki, ahol az ablakokban már fiatal lányok és asszonyok hajoltak ki, hangosan zsviőztak, helyenként virágot és cigarettát dobáltak le. Az egyik téren, miután felszólították a lakosságot, hogy tartózkodjanak az érzelmyilvánításoktól, válaszként fölrobbant egy pokolgép. Ez volt a jeladás, és a lakosság minden irányból lövöldözni kezdett. A somogyi tiszt megjegyzi: „De mi sem voltunk restek, különb verekedésekhez voltunk mi szokva, semhogy ez a támadás zavarba hozhatott volna bennünket. Alig félóráig tartott az utcai harc, de mikor vége volt: halomban heverték a szerb halottak a téren. Szuronyrohamunkkal végigsöpörtük az utcákat, estefelé, mikorra a többi csapatok is beérték Valjevóba, már csendes volt a teljesen kihalt város. Akik még éltek, azok úgy elbújtak, hogy megtalálni sem lehetett őket.”¹²¹

Valjevó az utolsó pillanatig a szerb főhadiszállásnak adott helyet, Sándor szerb trónörökös csak az ostrom napján hagyta el azt vasúton. Mindenképpen nagy jelentőségű győzelem volt Valjevó bevétele, mert az Szerbia szívének számított, itt futottak össze az ország kereskedelmi és stratégiai útvonalai, az egyik legfontosabb vasúti csomópont. Az alig 15 ezer lakosú védelme érdekében évekkel korábban sáncerődítményeket építettek köré, 1914 tavaszán pedig vasbeton páncélművekkel és várszerű erődökkel biztosították

a magaslatokról. A város elfoglalása olyan hirtelen történt, hogy a városban lévő hadianyagraktárakat már nem tudták kiüríteni, így a pályaudvaron egymás után robbantak föl a hadianyagokkal megrakott vagonok. Valjevó néhány nap alatt „magyar várossá” változott, hiszen az üres házakba beköltöztek a honvédek, az utcán pedig magyar szó hallatszott. A város elfoglalásáért cserébe Potiorek két nap pihenőt engedélyezett, de aközben az utcákon vonult tovább a többi csapat a tűzvonalba. Hiszen a hadműveletek nem álltak le, és valószínűleg ez volt a baj! Itt kellett volna Potioreknek fontos döntést hoznia és a veszélyes előrerohanást megállítania.

(A Kolubara és a Ljig menti csata. 1914. november 16-tól 30-ig) November 15-én az 5. és 6. hadsereg elérte a Kolubara folyót. Az eredményen felbuzdulva Potiorek utasította Frank tábornokot, hogy „energikusan” készüljön elő Belgrád megszállására. A szerbek nyilvánvalóan vereséget szenvedtek, ezt mutatta sok ezer hadifoglyuk és a zsákmánnyá lett több tucat löveg és géppuska is, de a harcnak közel sem volt vége. Az esőzésektől megáradt Kolubara segítette a szerbek visszavonulását és ott, valamint a Ljig mentén, a túlsó magaslatain szívos védekezésre készültek. Ezzel együtt Potiorek és Bécs számára úgy tűnt, közel a döntő győzelem, és sikerülni fog kiköszörölni a szeptemberi csorbát, helyre lehet állítani mind a Monarchia, mind a Balkán haderők főparancsnokának megtépázott hírnevét. És egyáltalán, kivívni végre a Monarchia számára első jelentősnek mondható hadisikert, ami egyre késett. Biztatásként a cseh táborszernagy november 15-én megkapta az újonnan alapított Katonai Érdemkereszt első osztályát.¹²²

Potiorek november 19-én elrendelte „...a máris kimerült, rosszul élelmezett és lerongyolódott 6. hadsereg részére a Valjevo és a Rudnik—Milanovac—Čačak között fekvő, hóval, jéggel borított és átlag 800—1000 méter magas Maljen-hegyláncolatban való átkelést és utána az ellenséges főerő megtámadását, még pedig, ha lehet, egy szuszra, megállás és hosszabb pihenés közbeékelése nélkül.”¹²³ Az 55 km-nyi utat megtenni a fagyott hóval lepett hegyen-völgyön keresztül, adott időre, nem beszélve a Valjevó és Suvobor közötti 220 méter szintkülönbségről, ilyen utasítást kiadni a körülmények teljes félreismerését jelentette. A próbatételnek azonban nem akart vége lenni, mert Potiorek november 23-án reggel adta ki újabb támadóparancsát az 5. hadseregnek, amely viszont a 6. hadseregére is vonatkozott, vagyis szó sem lehetett pihentetésről.

A szerb csapatok is fáradtak és viszonylag rosszul ellátottak voltak. Az erőltetett menetekkel agyonhajszolt osztrák–magyar seregek a teljes kimerülés szélén álltak, elkopott bakancsaikban, számosan már mezítláb dagasztották a sarat, miközben túrték a téliesre fordult időjárást, meleg étkezésben is igen ritkán részesülve. Előállt az a helyzet, hogy amíg a szerbek közelebb kerültek a kragujeváci ellátó bázisaikhoz, addig az osztrák–magyar hadtestek egyre távolabb kerültek azoktól, de azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az oroszok a dunai úton el tudták látni Szerbiát. A szerbek morálja bomlóban volt, amit mutatott, hogy védhető magaslatokon is harc nélkül letették a fegyvert (Milovacon 4 tisztt és 500 fő legénység, míg Grn. Toplicanál 540 szerb katona), a velük körülbelül egyenlő nagyságú támadócsoportok előtt. Az ilyen esetek és fogoly vallomások alapján Potiorek táborszernagy arra következtetett, hogy a szerbek csak ideiglenesen védik a Kolubarát, és fő ellenállást a Milanovac – Rudnik – Arangjelovac vonalában fognak kifejtetni, ehhez azonban tovább kellett fokozni a nyomást.¹²⁴ A Valjevóba menő vasútvonalat a szerb tűzéréség még elérte, emiatt az utánpótlások sem tudtak a városba bejutni, ennek mielőbbi kiküszöbölése érdekében sem adta meg Potiorek a korábban beígért három napos pihenőt. Ez azt jelentette, hogy a szerbek üldözését folytatni kellett a holtfáradt, mozgókonyhát már régen nem látott csapatokkal.

A magaslatok elfoglalása lassan haladt és november 23-ára bebizonyosodott, hogy a szerbek nemcsak utóvédeket állítottak ki a Kolubara és Ljig mentén, hanem az egész szerb hadsereg harchoz volt csoportosítva. Ebben az időben a szerb hadvezetés között véleménykülönbség lépett föl, mert Putnik Belgrád védelme érdekében mindenáron tartani akarta ezeket az állásokat, viszont alárendelt parancsnokai nem bíztak azok tarthatóságában. Szerb források szerint: „A hadsereg-főparancsnok mégis megmaradt szándékánál és megvalósításáig az időnyereségért folytatta a harcot a Kolubara és Ljig mögött. Ennek magyarázata az északi hadszíntéri helyzetben keresendő, ahol a nagy orosz támadás a Visztulától Felső Szilézia és Krakkó felé ez időben kezdődött. Ha az orosz támadás sikerrel jár, amihez az általános entente felfogás szerint semmi kétség sem férhetett, úgy az osztrák-magyar monarchia nem folytathatja tovább szerbiai támadását és Belgrádot nem kell feladni.”¹²⁵ Putnik vajda az általános visszavonulásra csak november 26-án szánt el magát, de akkor is csak lépésről lépésre akart hátrálni, mert abban reménykedett, hogy újabb megállásra és ellentámadásra lesz alkalma. A szerb vezérkar felismerte, hogy a kritikus helyzetben a részeredmények csak helyi jelentőségűek voltak, de az összhelyzetre nem lehettek hatással. A tartalékok felhasználtattak, de egyes hadosztályaik önfeláldozó magatartása mégis azt bizonyította, hogy a szerb hadsereg nem tört meg.

(Fokozódó nehézségek) A rendkívüli nehézségek ellenére a Monarchia balkáni csapataiban még maradtak erőtartalékok kisebb, váratlan sikerekre. November 25-én a 9. és 36. hadosztálynak egy „meglepő nekirohanással” sikerült elfoglalnia Petkát, melynek során 18 tiszt és 1204 főnyi legénység esett foglyul. Az eset fölötti szép reményeket azonban hamar lelohasztotta, hogy a frontvonal más pontjain továbbra is rendkívül kemény ellenállás volt tapasztalható. Emiatt Krauss altábornagy jelezte, hogy a csoportjától megkövetelt előrenyomulást csak november 29–30-án fogja tudni végrehajtani. Belgrádból ugyanis segédcsoportok érkeztek, amelyek rögtön ellentámadásba léptek a Krauss-csoporttal szemben. A 6. hadsereg a nehézségek ellenére november 25-én elfoglalta a rendkívül fontos Čovka magaslatot, miközben a csapatok mozgását most már „métermagas” hőmezők is nehezítették, és a lábbelik hiánya krónikus méreteket öltött. A XV. (Appel) hadtest parancsnoksága a pótlandó lábbelik hiányát 16 ezerben rögzítette, a XIII. hadtest pedig szinte a teljes állományának (kb. 30 ezer fő) igényelt, 56 ezer cipőt.¹²⁶ A többi téli felszerelési tárgy, vagy a bakák számára rendkívül fontos pipadohány hiányáról nem is beszélve. A hadjárat kezdete óta, tehát augusztustól kezdve nem sikerült a lábbeliket lecserélni, azok csak részben lettek javítva, miközben a 70 km-re levő Szabácson hegyekben álltak a készletek. A szekeres hadtáp vonatok azonban képtelenek voltak a sártengerré változott, „hajmeresztően” rossz utakon teljesíteni feladatukat. A logisztika összeomlott. Mint Nagy Vilmos szemtanú, későbbi hadügyminiszter megjegyezte: „Aki nem látta a szerbiai utakat ebben az időben, annak fogalma sem lehet arról, hogy milyen emberfeletti nehézségekkel kellett az 5. és 6. hadsereg ellátása érdekében megküzdeni. A lovak kidőltek és az út sarába belefulladtak, mert az elcsigázott állatok már feltápáskodni sem tudtak.”¹²⁷ A lovak pusztulásának aránya is szörnyű arányokat öltött, a Szabács–Valjevó közötti úton egy hadbiztos 500 ló hulláját számolta meg.

A hadtest-parancsnokságok szükségmegoldásként marhabőr bocskorokat(!) utaltattak ki, mert a sebesültek lábbelije is használhatatlan volt. Felvetődik a kérdés: miként tudtak ezek a katonák rongyos cipőben, szinte mezítláb menetelni, rohazozni, őrségben állni az 500-800-1000 méter magas hegyvidéken, fagyponthoz alatti hőmérsékletben? Mi tartotta bennük a lelket, ha nem kötelességtudat és a hazaszeretet? Mert a lábelfagyások november végén már tömeges méreteket öltöttek, de az elégtelen téli ruházat következtében

a fagyhalál is szedte áldozatait azok között, akiknek az éjszakát a szabadban kellett tölteniük. Jogosan és talán aggódva jelentette a XIII. hadtest parancsnoka november 26-án este, hogy csapatai elérték „az emberi teljesítőképesség határát”.¹²⁸ Következő napon Appel tábornok ugyanezt jelentette, valamint panaszt emelt az ellátás türhetetlen helyzete miatt. A századok állománya 60-70 puskásra apadt le és Nagy Vilmos szerint a lehetetlen viszonyok miatt minden parancsnoknak az volt a véleménye, hogy „*a Kolubara mentén meg kell állni*”, amíg rendezik a sorokat, és az utánpótlás beérkezik. Potiorek azonban úgy vélte, hogy nincs más választása, mint a folyón túli magaslatok bevétele, hogy a Valjevó–Obrenovác vasútvonalon végre megindulhasson az utánpótlás. A szerbiai háború menetében bekövetkezett az újabb krízis, az újabb tetőpont.

(*A Kamaj „halálhegy” megvétele*) November 28-án döntő fontosságú események történtek a Kolubara és Ljig körüli harcok menetében. Délén a 6. hadsereg olyan sikereket ért el, amely az egész helyzetet befolyásolta. A szerb arcvonal áttörését a XV. hadtest 40-ik hadosztály 30. honvéd ezrede érte el, amikor 27-én egy váratlan éjjeli rohammal elfoglalta a Kamaj magaslatot. A 30-asok viharvert katonái az első védelmi vonalon szinte átszaladtak és a pánikszerűen menekülő szerbek kiáltásai verték föl a fővédelmi vonal tüzértségét. Ekkor elszabadult a pokol, de mint a 30-as emlékalbuma megállapítja: „Hasztalan igyekezett a szerb tüzértség gránátjaival és srapeljeivel az ezredet előretörésében három oldalról is feltartóztatni. Sem az éjszaka sötétjében még borzalmasabb erkölcsi hatású erős ágyútűz, sem a kapkodó, gyors és szünet nélkül ropogó gyalogsági fegyvertűzelés nem tudta pillanatra sem megállítani ezredünket.”¹²⁹ A lendületes roharmot semmi nem tudta feltartóztatni, és az elért fővédelmi vonalat követően a szomszédos állást is oldalba támadták. Ezekben az órákban összesen 2600 szerb foglyot ejtettek.¹³⁰ A sikert itt sem adták ingyen: „A rémségek éjszakája volt a Kamaj megvívásának éjjele. Tűz és vér. Gyilkos acélgolyók, halált berregő srapelhüvelyek fergetege. Tépte, marcangolta a honvédszíveket, a megerőltetéstől fáradtan lihegő férfimelleket. Az arcok sápadtan világlottak a halálos éjszakában. A szemek tágra meredtek s úgy vágtak neki fiaink a kamaj-i halálhegynék. 128 bajtársunk vére jelezte az utat, amely a hegyre felvezetett. És lihegtek és törtettek embereink a nagyszerű diadalig.”¹³¹ A megszerzett fővédelmi vonalat rögtön megkezdték kiépíteni az ellentámadások kivédéséhez.

A vakmerően végrehajtott támadás sikere nemcsak a szerbeket, de a magasabb parancsnokságot is meglepte, hiszen lehetetlennek tűnt a jól kiépített és ezért jól védhető arcvonal gyors megszerzése. A Kamaj magaslatra rögtön érkeztek be az erősítések, mivel még nem tudtak annak elfoglalásáról, így a 6. honvéd gyalogezred III. zászlóaljja, amely hajnalban elfoglalta Moravci községet, újabb ezer foglyot ejtve. Mivel a szerb tüzerek méterre pontosan ismerték a távolságokat, nagyarányú és védhetetlen tüzet zúdított a honvédekre. Időnként pedig, ha nem is pergőtűzet kaptak, de később a Doberdón tapasztalt heveségű gránát- és srapel zuhogott rájuk. A 30-asok azonban megingathatatlanul állták a tűzpróbát, a fájdalmas veszteségeket, a figyelők pedig rögtön jelentették a gyalogsági támadást. Mert az jött. „Embereink a borzalmas ágyútűz rettenetétől bódultak, iszonyú erővel vágták szuronyukat az előretörő szerbekbe, akik megtorpanva hőköltek vissza állásunk előtt. Minden képzeletüket felülmúlta az a vadelszántságú ellenállás, amelyet honvédeink a rohamozó tömegekkel szemben kifejtettek. Nem állták az iszonyatos öldöklést. Aki bírt, az megfutott.”¹³²

Nehéz megmondani, hogy ezek a sok gyötrelmen keresztülment honvédek mi bírtak ilyen fokú erő kifejtésre, miközben általános tapasztalat volt, hogy utánpótlás nincs! Meglátásuk szerint: „De nem volt semmi más sem. Még a legfontosabb dolgokat is

nélkülözték az emberek. Tengődés volt ez az egész támadó hadjárat. Sínylődő, kínlódó emberek magukra hagyatva, önellátásra utalva. És mindig csak tovább, előre!”¹³³ Dohány nélkül, lyukas bakancsban, rongyosan is, de megingás nélkül folytatták a kilátástalan küzdelmet. A grobi magaslatoknál a 30. és 19. honvéd gyalogezredek tüzérségi támogatás és meleg étel nélkül három napon át verték vissza az ismétlődő szerb támadásokat és vérezték a srpneltűzben. Visszaemlékezések szerint a szerb rohamcsapatok sokszor a 30-asok védvonalát sem tudták elérni, már annak előterében kifulladásra kerültek. A szerbek már használták kézigránátot, amit az osztrák–magyar csapatok legfeljebb békebeli csapatpróbákon láthattak, de nekik nem volt. Az örökös riadókészültségtől végül már alig álltak a lábukon. Rémhírek, vagy téves parancsok hatására az arcvonalban álló honvédegységek előtt fenyegetően rémlett föl a visszavonulás lehetősége, mert a végtelenül bátor, de kimerült honvéd alakulatok esetében a „rugalmas elszakadás” nagyon kockázatos volt. A szerbek fogságába kerülni pedig veszélyesebb volt, mint repesztől sebesülten elvágódni.

A 40. hadosztály támadásával egyidejűleg a horvát 42. hadosztály is támadásba lendült, visszazerezték a korábban elveszített Straža magaslatot, majd a Zakinacon lévő állásokra vetették magukat. Az itt védekező szerb kombinált hadosztály parancsnoka elkerülhetetlennek látta, és ezért elrendelte a visszavonulást. A szerb 3. hadsereg-parancsnokság belátta, hogy hadosztályai nem lesznek képesek az elfoglalt állásokat visszazerezni, ezért elrendelte a hadsereg visszavonását a Kalanjevci-rudniki útnál levő védelmi állásokba. Eközben a 48. hadosztály az I. Drina hadosztályt vetette vissza, amely a Golubac magaslatra hátrált, és a 48-asok Glavica Dičkáig törtek előre.

Ezen a napon, 28-án a XVI. hadtestnél is jól mentek a dolgok. A Goiginger hadosztály a Rajac-881. vonalában lévő állásokat foglalta el, mialatt az 50. hadosztály közösen a Suvobort kezdte támadni, a Wieden-csoport a Babina glavai állásokat foglalta el. A 881-es és a Babina glava-i magaslatok elvesztése miatt a Suvobor magaslatnál álló II. Duna hadosztály sem tudta tovább tartani magát, ezért a szerb 1. hadsereg parancsnoka, Živojin Mišić tábornok a teljes felmorzsolódást elkerülve a Gorni Milanovac előtti állásokba rendelte vissza hadosztályait. Ezt viszont Putnik vajda nem akarta megengedni, mert úgy vélte, hogy ennek nyomán az egész arcvonalat hátrább kell vonni, ezért Mišić tábornoktól azt kérte, hogy tartson még ki néhány napig, aki viszont inkább a leváltását is felajánlotta, ha nem hajthatja végre a visszavonulást. Mišićnek igaza volt, hogy hadosztályai a várható újabb támadásokat nem tudták volna megállítani, és emiatt a pánikszerű felbomlás előre látható volt. Ezért sokkal célszerűbbnek mutatkozott alakulatait tervszerűen visszavonni, és ezt végül Putniknak is be kellett látnia, így az 1. hadseregükkel összhangban az Užice hadsereget is visszább kellett vonniuk. Mint Nagy Vilmos ennek kapcsán megjegyezte: „A szerb hadseregek eddig szívósan és szilárdan védelmezett arcvonala tehát megroppant. A Ljig és Kolubara további védelmezése kilátástalan volt.”¹³⁴ Potiorek vitathatatlanul megnyerte ezt a csatát. A tisztekkel már alig rendelkező szerbek megverve, kifáradva, helyenként meneküléssé fajulva, de nagyjából rendezetten vonultak vissza.

1914. november 29-én a 6. hadsereg XIII. hadteste elfoglalta a Brazilovicától keletre emelkedő magaslatokat, majd a támadást kiterjesztette a Vis magaslatokra. A XVI. hadtest elfoglalta a Čukor magaslatot, miközben a 40. hadosztály harc nélkül jutott a Parlog–Poljanice vonalig. A 48. hadosztály tovább szorította a szerbeket és elfoglalta a Glavica Dička magaslatot. A Goiginger hadosztály visszavetette a Rajacnál védekező szerb ezredet és a Prostuga gerince mentén haladtak kelet felé. Még szebb sikert ért el az 50. hadosztály, amely rohammal elfoglalta a Suvobort, ennek következtében a Wieden

ezredes csoportjával szemközi ellenség is a visszavonulás mellett döntött. A nap folyamán a 18. hadosztálynak sikerült elérnie Požegát. Ennek a napnak az eseményeiből is látszik, hogy a szerbek visszavonulása kikényszerített volt, és abban nem a szerb vezetés fölénye, vagy azon előrelátása nyilvánult meg, hogy ezt követően egy ellentámadással fognak kitörni, ahogy ezt ők később propagálták a világba. Putnik november 29-én jelentést küldött a szerb hadügyminiszternek, amiben ez állt: „Az 1. hadsereg november 28-án este kemény harc után kénytelen volt a Suvobor-Gukoši állásaiból Nakučani-Vrnčani-Drenova-Strezojevci vonalába visszavonulni. Ugyanezen a napon a 3. hadsereget is visszaszorították állásaiból és az Kalanjevci-Ugrinovci vonalába vonult vissza. Az 1. hadsereg visszavonulása következtében az Užice hadsereg is Čačak és a nyugati Morava völgyének védelmére Jančić-Kabalar-Ovčar-Markovica vonalába volt kénytelen visszavonulni.”¹³⁵ Ebben a jelentésben szerepel az is, hogy „Belgrádot fel kell adni, aminek következményeképpen az egész észak-Szerbiát el kell hagyni.” Ezzel együtt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az utánpótlást nélkülöző osztrák–magyar csapatok anyagi felszereltsége semmivel sem volt jobb a szerbekénél, sőt ahhoz képest napról napra romlott.

Potiorek csapatai erődített magaslatokat és helységeket rohamoztak meg, ellentámadásokat vertek vissza, küszködtek a kanyargó hegyi utakon, állták a tüzérségi tüzet, de nem inogtak meg, amelynek eredményeként a szerbek november 30-án este a legnagyobb csendben visszavonultak a Kolubara-Ljig előtti magaslatokról. Ezen a napon a XV. hadtest-parancsnokság hadosztályainak jelentéseit ekként összegezte: „A XV. hadtest csapatai 8 napi szakadatlan, az időjárás viszontagságai és élelmezés-, valamint lőszer utánpótlási nehézségek által súlyosbított harcokban egy legalább is ugyanolyan erejű, a terepben befészkelődött ellenséget állásról-állásra visszavetettek, 6 löveget, 11 géppuskát, 12 tisztet és kb. 2400 embert elfogtak. Ennek az eredménynek azonnali kikapcsolása az erélyes üldözés által az összes csapatok kimerült állapota miatt lehetetlen. Több mint 3000 halott és sebesült, 5000 beteg és különösen az igen érzhető, hogy a csapatok benső szerkezetét befolyásoló hivatásos tiszték hiánya nagymértékben kihatnak azok állapotára. Az 1. és 48. hadosztály számos zászlóalja a tiszthiány végett csak 2-3 századból áll. Cipők hiánya (már számos lábfagyás), hiányos ruházat, a még mindig nem működő utánszállítás, elégtelen élelmezés (fél adag kenyér, tea, rum, cukor nincs) az egészségi állapotot befolyásolja. Mindhárom hadosztály egyértelműen jelent ezekről az állapotokról és a legsürgősebb rendelkezéshez legalább 3-4 napot tart szükségesnek.”¹³⁶ Valószínűleg a szerb visszavonulás és nem az ilyen jelentések hatására döntött úgy Potiorek, hogy a 6. hadsereget december 3-áig pihentetni kell. Ez az alakulatok többségénél nem volt megoldható a szoros harcérintkezés miatt. Viszont az 5. hadseregre ez azért sem vonatkozott, mert a Valjevó-obrenováci vasútvonalat továbbra sem sikerült biztosítani, de a fő célponttá vált Belgrád elfoglalását is energikusan elő kellett készíteni, ami a csapatok átszervezésével járt.

A csapatok kétségtelenül emberfeletti szenvedései kapcsán jegyezte meg Breit altábornagy: „Ezért a nagy lapszusért [hiba, botlás.] és a csapatoktól határozott lehetetlenséget követelő intézkedésért a parancsnokkal együtt annak vezérkari főnöke is egyetemlegesen felelős.”¹³⁷ Természetesen Potiorek tábornagyáról, és annak vezérkari főnökéről, Eduard von Böltz tábornokról van szó, illetve Wurm tábornagyáról, a XVI. hadtest parancsnokáról. Breit altábornagy felrója a cseh tábornagyoknak, hogy titkos mozgató rúgóit a folytonos offenzívákra abból merítette, hogy az északi hadszíntéren a német erők is nagyarányú győzelemben voltak érdekelték, és egyelőre csak ők beszélhettek Tannenberg kapcsán valódi sikerről. Potioreket nagy valószínűséggel

az is hajtotta, hogy Ferenc József trónra lépésének napjára (december 2.) elfoglalja Belgrádot, amely kétségtelenül lélektanilag fontos célpont volt, igaz hogy elenyésző szerb erők állomásoztak benne. Az viszont, hogy politikai ügyet csináltak egy katonai hadjárat lefolytatásából, túlzott sietségre vezetett, ami hátrányosan befolyásolta annak végső kimenetelét. A tábornaszernagy stréberségét mutatja, hogy a Belgrád körüli szerb erők hiányos ismerete miatt, a szükségesnél jóval nagyobb támadó csoportot alakított az 5. hadseregből, valamint a Szerémségi és Bánsági csoportokból. Ezzel ugyanazt a hibát követte el, mint augusztusban, vagyis a két hadseregének arcvonalát túlságosan (90-100 km-re) széthúzta és ezzel szinte felkínálta a köztük lévő területet, amit a szerbek nem teljesen meglepő módon észre is vettek és kihasználtak.

A Budapesti Hadilevéltár által kiadott nagy ívű, rendkívül részletes világháborús munkában Potiorek mellett Wurm tábornaszernagy szerepét is negatívan értékelték: „a XVI. hadtestparancsnokság a csapatok kimerülését, állományainak rohamos apadását, az utánszállítás kimaradását alig említette jelentéseiben. A XVI. hadtestparancsnokság volt az egyetlen, amely ez alatt az idő alatt pihenőt sem kért. Wurm tábornaszernagy hallgatása azonban Potiorek tábornaszernagyban úgy látszik, azt a meggyőződést keltette, hogy a „legjobb hadteste”, úgyhogy segíteni tud magán. „...A hadtestparancsnokság különben Valjevón oly messze volt csapataitól, hogy velük közvetlen nem érintkezhetett, s való állapotukat maga sem ismerte.”¹³⁸ Nehéz kétségbe vonni, hogy Wurm hadtestparancsnoknak is megvolt a maga felelőssége, mert nem védte meg elég határozottan az embertelen szenvedésnek kitett csapatait.

A jelentések édes keveset jelentettek, mert a balkán haderők főparancsnokával nem lehetett összehangolt kapcsolattartásról beszélni. Potiorek ugyanis ki sem mozdult a messze a front mögött berendezkedő hadsereg-parancsnokságokról, főleg a rossz utak miatt, neki ugyanis szokása lett, hogy levelezés, távirat útján tartotta a kapcsolatot alárendelt parancsnokaival. Ez viszont időigényes elfoglaltságot jelentett, mert a cseh tábornaszernagy minden üggyiratot személyesen nézett át és figyelme sokszor a legapróbb részletekre is kiterjedt.¹³⁹ A beérkező és egyre aggasztóbb jelentések és panaszok azonban elikkadtak a győzelmes előnyomulásokról értesítő jelentésekben és emiatt hatástalanok voltak. A hadtestparancsnokságok viszont azt hitték a főparancsnokság ismeri a helyzetet, mert november vége felé már mindenki panaszkodott, de a hadműveletek mégis tovább folytak, ami Potioreket talán megtévesztette. Potiorek elhibázott hadvezetési szemléletét mutatja, hogy ő továbbra is arctámadásokra adott utasítást, amikor az alatta levő hadtestparancsnokok már az átkarolási taktikát kezdték alkalmazni.¹⁴⁰ A hadművelési elképzelés egészét tekintve Potiorek alapvetően két irányból, északról és délről, mint egy harapófógó két szára igyekezett megroppantani a szerb hadsereget, ilyen módon alkalmazta a szárnyakról történő bekerítést. Közvetlen taktikai-harcéri technikáját figyelve viszont a frontális nekirohanásokat követelt meg, amely a kellő tűzérési fölény kiegyenlítését hivatott szolgálni. Ez történt a Kamaj-hegy elfoglalása esetében is. A begyakorolt, modern (75 mm-es gyorstűzelő ágyúk) tűzéréssel is bíró ellenfél ezeket a vad nekirohanásokat véresen torolta meg. A szerb tűzérési eszközök fele számított elavultnak.

Az utolsó nagy támadása során, december elején a Čačak–Milanovac–Arangjelovac vonal áttörése során akarta alkalmazni a szárnyakról történő átkarolást, ami akkor már reménytelen próbálkozás volt, mert a szerbek gyorsan magukhoz ragadták a kezdeményezést. Potiorek a támadó hadjárat alatt egyetlen alkalommal sem szemlélte meg a valóban heroikus módon helytálló katonáit, így személyes tapasztalata sem lehetett, milyen állapotban vannak a rábízott katonák. Valószínűleg nem akarta, hogy befolyásolják

a látottak, hiszen a veszteséglistákat áttanulmányozta, így tudnia kellett, hogy katonái felettébb kemény harcokban vesznek részt. Ha valami, akkor ez nemcsak egy hibát, de nagyfokú felelőtlenséget is jelentett. Előtte egy cél lebegett, hogy az ellenséget a teljes összeomlásáig üldözze, amely ha bekövetkezik, az elfogadhatóvá, indokoltá fogja tenni a veszteségeket.

(Belgrád bevétele után) December 1-én hajnalban, a szerb helyőrség kiűrtette a szerb fővárost, és megkezdődött a versengés, hogy melyik magyar alakulat vonuljon be oda. Ferenc József uralkodásának hatvanhatodik évfordulóján Frank Liborius tábornok december 2-án táviratban közölte az uralkodóval Belgrád elfoglalását:

„Túlboldogan kérem császári és apostoli Felségedet, engedje meg, hogy dicsőséges uralkodásának hatvanhatodik évfordulóján az 5. hadsereg leg hódolatteljesebb szerencse kívánatait helyezzem Felséged lábaihoz azon legalázatosabb jelentésemmel együtt, hogy az 5. hadsereg csapatai ma Belgrád városát birtokukba vették.

Frank, gyalogsági tábornok.”

Belgrád, az ellenség fővárosának bevétele kétségtelenül olyan erkölcsi elégtételt jelentett, amelynek súlyát minden hadviselő fél és semleges állam elismerte. Belgrád eleste óriási lelkesedést váltott ki Budapesten, és megszólaltak a harangok, hogy ünnepi imára hívják a főváros közönségét, a polgármester pedig plakátokon hirdette ki az örvendetes eseményt. Ez időben Károly trónörökös, Frigyes főherceg és Conrad báró Boroszlóban voltak, ahol Vilmos császárral, Hindenburg és Mackensen tábornokokkal, továbbá Falkenhayn német vezérkari főnökkel folytattak megbeszélést. December 2-án, mielőtt az AOK felső vezetési szintje visszautaztak volna a galíciai hadszíntérre, Vilmos császár villásreggelit adott vendégei tiszteletére. Mindannyian az asztalnál ültek, mikor váratlanul sürgős táviratot kézbesítettek a császárnak. A császár felbontotta a táviratot s miután elolvasta, fölállt, poharat magasra emelt és háromszor lelkes hurrát kiáltott a Monarchia vitéz hadseregére. Aztán az örömtől sugárzó arccal közölte, hogy a sürgős távirat szerint Belgrád elesett...

Belgrád bevétele után az osztrák–magyar haderő jelentősen lerövidített frontvonalon, félkör alakban állott szemben a szerb haderővel, e félkör jobbszárnya lenyúlt Uzicéig s onnan Valjevóig terjedt, ahol a haderő centruma állt, a balszárny Lazarevácig ért, amely észak felé érintkezett az Obrenováctól Belgrád felé „diadalmasan” előrenyomult csapatokkal. A hadvezetés tehát a félkör két végét igyekezett összebb szorítani, hogy Kragujevácnál elvágja a szerb sereg útját. Azonban „A hadjáratnak ez az új fázisa roppant nehéz, szinte lehetetlen földadatokat rótt csapatainkra. A tartós esőzések és a szokatlanul enyhe tél miatt feneketlen sár borította az utakat, úgyhogy a muníciózás, sőt még a csapatok élelmezése is több helyen megakadt, az ágyúk valósággal beleragadtak a sárba és a gyalogság is csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudott előrejutni. Mindamellett december 4-én Belgrád ünnepélyes birtokbavételével egyidejűleg, Potiorek tábornagy hivatalosan közölte, hogy Belgrádtól délre küzdelem nélkül haladnak előre csapataink, ellenben Arangyelováctól nyugatra és délnyugatra (tehát lazareváci balszárnyunk előtt) nagyobb ellenséges erők szálltak szemben csapatainkkal.”¹⁴¹ Az Arangyelovác előtti harcok rendkívül makacsok és veszteségteljesek voltak, és a szerbek december 6-án már Milanováctól nyugatra is újabb erősítéseket dobtak harcba és folytatják támadásukat Valjevó felé.

A Valjevó–Szabács közti országút egy külön szörnyűséget jelentett ebben a hadjáratban. Bartha Albert, a későbbi hadügyminiszter, ekkor az 5. hadsereg vezérkari tisztje, november végén utasítást kapott, hogy Koceljevoról menjen a 40 km-re lévő Valjevóra

a 6. hadsereghez és juttasson el egy támadási parancsot. Kizárólag lovon lehetett megkísérelni az utat bejárni. Elindulásakor akkora erejű hófúvás és orkánerejű szél dühöngött, hogy egyik távirópóznától a másikig alig lehetett eljutni. Bartha szerint: „Koceljevo falu elhagyása után értünk arra a területre, amelyen a 6. hadsereg nyomult előre. Azt a rettenetes képet az életben soha semmi sem fogja az emlékezetemből kitörölni. Az egész útvonalat, amelyen feneketlen volt a sár, teljesen eltorlaszolja összetört vagy a sárban rekedt szekerekkel, amelyeket a menekülő lakosság hagyott ott. Nem egyből még gyermeksírás hallatszott. Az úton gyerekhullák, befagyva a sárba... Azután teljesen lerongyolódott emberek hullái, akik már nem bírták tovább és összerogyva ottmaradtak... Az állati hullák százai között alig lehetett mozogni. Az útról letérni teljességgel lehetetlen volt, mert a ló rögtön hasig ment bele a hetek óta tartó esőzés folytán megpuhult talajba.”¹⁴² Minél jobban közeledtek Valjevóhoz, a kép annál tragikusabb lett. „Egész katonai vonatoszlopok elakadva, összekeveredve menekülő szekerek roncsaival, kórházkocsikkal, amelyek telve voltak még élő vagy már halott sebesültekkel, akik életük utolsó óráit itt étlen-szomjan, fagyva élték le. Ezerszámra volt itt a tragédia. Döglött állatok, temetetlen hullák százai között ténfergett előre a kimerült, agyoncsigázott, lerongyolódott katona. Néhol csoportok verődtek össze: elpusztult járművek roncsaiból gyújtottak tüzet, amelynél elcsigázott tagjaikra fagyott ruhájukat próbálták szárítani vagy állati tetemekből kihasított húsdarabot sütöttek... A nyomorúságnak rettenetes képei voltak ezek. A mozgó konyhák, tábori sütökemencék és egyéb katonai járművek tengelyig sárba fagyva, arra engedtek következtetni, hogy az a csapat, amelyikhez tartoztak, csak pusztá életét tengetheti valahogyan valahol. Csak a legnagyobb erőfeszítés árán értem délelőtt Valjevóba.”¹⁴³

A Sabác-valjevói út épített országút volt, amelyen Bartha végül eljutott a XV. hadtest parancsnokához, Appel tábornokhoz, aki „biztosította” róla, hogy a többi útvonalon még rettenetesebbek a viszonyok, és a további támadást „istenkísértésnek” minősítette. Felterjesztését is ebben a felfogásban írta meg, aminek Potioreknek való kézhez juttatását Barthára bízta. Csakhogy a XVI. hadtest parancsnokának, Wurm tábornagynak az volt a nézete, hogy a támadást megállás nélkül folytatni kell, és nem szabad a szerbeknek időt hagyni, hogy összeszedjék magukat. Bartha szerint Wurm telve volt győzelmi mámorral és Bartha ellenérveit lesöpörve, jelentésében a legagresszívebben követelte az offenzíva folytatását. Bartha visszatért Koceljevóra két ellentétes jelentéssel, amihez a sajátját is hozzácsatolta és úgy küldte tovább Potioreknek. A cseh tábornagyot „felülről” is presszionálták, hogy minél előbb törje szét a szerb haderőt és most Wurm tábornagy is ezt követelte tőle, ennek hatására engedett a nyomásnak. Bartha úgy tudta, hogy amikor az ő jelentését is elolvasta, akkor Potiorek azt mondta, hogy „már nem térhet ki a fölülről jött parancsnak, pedig látja, hogy belemegyünk a biztos megsemmisülésbe.” A belgrádi bevonulásra három nap ment rá, ami lehetővé tette, hogy a Kragujeváca visszavonuló szerbek rendbe szedjék magukat és egyesüljenek a még friss csapatokkal.

(A szerbek ellentámadása és a vereség) Az utólagos szépítgetésekkel ellentétben Putnik vajda december elejére valószínűleg úgy érezte, hogy bekövetkezett a vég, hadserege a széthullás szélére került és a helyzetet már csak diplomáciai úton lehetne megmenteni. A szerb vezérkari főnök pontosan tudta, hogy az augusztusi sikerük csak átmeneti volt, és azt főleg az ellenfél hibái okozták. Putniknak az időnyerésért folytatott játszmája az oroszok északon való döntő győzelmére volt alapozva, de az egyre késett. Szerb források szerint a december 3-ai ellentámadás ötlete nem is tőle, hanem az I. hadsereg

parancsnokától, Mišić tábornoktól, korábbi helyettesétől származott, aki felismerte az osztrák–magyar erők hadászati sebezhetőségét és elégtelen ellátásukból eredő gyengeségüket. Mišić saját kezdeményezésére indította meg az ellentámadást, amelyhez viszont alapot adott, hogy Putnik vajda a védelmi vonalat feltétlenül tartani akarta, mivel nem maradt más választása. (Legalábbis ezt tartotta az utolsó megállási lehetőségnek, amellyel Belgrádot védeni tudta, és ösztönösen jól cselekedett, mert az osztrák–magyar erők szinte teljesen elszakadtak az utánpótlástól, lőszerük, élelmük alig volt, míg a szerbek Kragujevac környékéről elláthatták magukat.) Ezzel összhangban, a csapatok önbizalmát növelendő a szerb vezérkari főnök december 1-én két parancsot hirdetett ki. Az első: „Hogy csapataink tudják, milyen ellenséggel van dolguk, a következő parancs hirdetendő ki: A legutóbbi harcokban több mint 4000 foglyunk és szökevényünk volt és tegnap egy egész géppuskás osztag megadta magát lovasságunknak. Ezeknek a szökevényeknek vallomásai szerint az osztrák–magyar csapatok helyzete kétségbeejtő. Mondják, hogy már nem sok hiányzik ahhoz, hogy őket akár virgácsokkal is le lehessen győzni. Eddig ötször töltötték fel csapataikat; most már olyan legénységet vesznek fel a hadseregbe és küldenek ki a harctérre, amelyik még sohasem szolgált. A zászlóaljaik ennek dacára is gyengék. Az egyes ezredekben nincs több 2-3 tényleges tisztnél. Az ezredeket fiatal őrnagyok és századosok, a zászlóaljakat főhadnagyok és a századokat őrmesterek vezetik. A legénység csak a kedvező pillanatra vár, hogy megadhassa magát. A csapatok nem kapnak élelmezést, hanem a fosztogatásból élnek. A legénység minden tekintetben kimerült.”¹⁴⁴

Ez a helyzetkép nagyjából helytálló volt, azonban nem teljesen. A szerbek főleg cseh dezertőrök véleménye alapján gondolták, hogy az osztrák–magyar csapatok erkölcsileg megdönthető állapotban vannak. A csehek nem hazudtak, amikor a tisztihányról és elfogyott lelkesedésről beszéltek, de valószínűleg nem ismerték a magyar, osztrák és horvát csapatoknál még meglévő harckésztséget. Az átéltek és a körülmények miatt „harci kedv”-ről valószínűleg már az ő esetükben sem nagyon lehetett beszélni, de ezen nemzetek számára a köteletségteljesítés továbbra is belső hajtóerő maradt, valamint az, hogy nem akarhattak a megvetett ellenség kezébe kerülni. A szerb vezérkar is elismerte, hogy „az ellenséges csapatok szívóssága a harcokban mindezek dacára nem csökkent, ha kellett a lehangoltság és kishitűség dacára is jól tartották magukat és vitézül támadtak.”¹⁴⁵ Azzal is számot vetettek, hogy ellenfelük a sorozatos sikerek nyomán nagyon elbizakodott és elővigyázatlanokká váltak, hiszen tartalékok nélkül folytatták az üldözést, amit ki lehetett használni.

(A milanovac–arangjelovac-i csata, a szerbek ellentámadása) Putnik második parancsa a saját csapatok drákói szigorral történő megregulázását célozta, vagyis a fegyelemmel ott is komoly gondok voltak: „Az ellenségnek ezt a nehéz és szomorú helyzetét most ki kell használnunk. Mindenütt meg kell őt támadnunk, míg csak meg nem semmisítettük és az országból ki nem űztük. Nem szabad neki nyugtot hagynunk és nem szabad megengednünk, hogy megállhasson. Most minden erőnket, minden vitézségünket és áldozatkészségünket latba kell vetnünk, mert elérkezett az alkalmas pillanat az országunkba benyomult ellenség legyőzésére.”¹⁴⁶ Mišić tábornok december 1-én úgy döntött, hogy 3-án reggel megkezdje a támadást egész hadseregével, főleg amiatt, nehogy az ellenség a hegyekből kiérve csapatait egyesíthesse és a Suvobor déli lejtőjén megjelenjen. Eddigre a szerb I. hadsereg állapota annyira leromlott a folytonos visszamenetelések, ellenlökések indítása következtében, hogy hosszú pihenőre lett volna szüksége. Ütközet állománya az előírtak a felét tette ki. Azonban Mišić tábornok felismerte az osztrák–magyar 5. és 6.

hadsereg között mutatkozó távolságot, a sebezhető nagy kiterjedésű arcvonalat, továbbá azokra a hírekre alapozott, amelyek az osztrák–magyar erők szintén kritikus állapotára (rossz élelmezés, megingott szellem, nagyon lepadt állományok) építettek. A Budapesti Hadilevéltár megfogalmazása szerint: „A helyzet tragikuma, hogy a szerbek jobban ismerték, illetve megismerték az osztrák–magyar csapatok állapotát, mint a mértékadó osztrák–magyar vezetők.”¹⁴⁷ Mišić tehát magához ragadta a kezdeményezést, és erélyes intézkedéseivel, személyes fellépésével lelket öntött katonáiba, ezért már december 1-én kiadta intézkedéseit hadosztályainak és az Užice hadseregeknek. Ennek értelmében az összevont hadsereg arctámadást fog intézni az ellenség közepének balszárnya (50. és a Goiginger kombinált hadosztály) ellen, a Prostuga magaslat irányába.

A Milanovac–Rudnik–Arangelovac térségi csatát tehát Mišić tábornok azon okból kezdeményezte, mert az ellenség helyzetét rosszabbnak ítélte sajátjánál, és ezért a szerb vezérkari főnököt december 1-én délután arra kérte, hogy a támadáshoz a többi hadsereget is csatlakoztassa. Az addigra tanácstalanná és passzívvá vált Putnik az ötlettől előbb meglepődött, majd fellelkesülve tett eleget a kérésnek, mikor az általános támadást elrendelte. Az ellentámadás sikerességét növelte, hogy a szerb csapatoknak sikerült néhány napot pihenniük, rendes ellátmányt kaptak, felszerelésüket kiegészíthették, és az állandó visszavonulásban elcsigázott katonák visszanyerték önbizalmukat. A szerb vezetésnek nem maradt más választása, mint a részükről egyáltalán nem várt ellentámadás, ha különben lassan, de biztosan felörlődnek csapataik és Belgrád menthetetlenül a Balkán haderő kezén marad.

Putnik tábornagy nem volt hibátlan hadseregvezető, így amikor november elején valjevói védelmét föladva inkább a Kolubara–Ljig mögé vonta vissza csapatait, akkor a túl gyors visszavétel majdnem katasztrófába döntötte az I. és II. hadseregét. Egyedül a járhatatlan utak mentették meg őket ettől. Szinte azt lehet mondani, hogy amit Putnik elrontott, azt Potiorek ügybuzgalma helyreállított. Ugyanakkor viszont elmondható, hogy Putnik hibái dacára is szerencsés hadvezér volt, míg ellenfele, a cseh tábornagy a legkevésbé sem nevezhető annak, ráadásul leküzdhetetlen elbizakodottságában mindent elszett. A háború előtt gondosan kiépített és megerősített Drina- és különösen a Macsva-vonal áttörése szeptember elején az osztrák–magyar seregek által nem róható fel hibának a szerb vezérkari főnöknek. A Monarchia hadereje minden hiányossága és tapasztalatlansága ellenére egy jól szervezett haderőnek számított, amelynek anyagi és morális fölénye mutatkozott meg abban is, hogy ellenfelét a Kolubara–Ljig folyók mögé tudta szorítani. Ennek hatására a szerb hadsereg Čačak–Milanovac–arangelovaci vonalában kényszerült védekezni, amely mögött Szerbia „szíve” és raktárbázisai helyezkedtek el. Az utolsó kétségbeesett lépésükkel egy végső támadásra indította csapatait a szerb vezérkari főnök, aki inkább ideiglenesen föladta a szerb fővárost, hogy az onnan elvont erőkkkel is a támadó csoportot szaporíthassa.

Az 5. hadsereg parancsnoka, Frank Liborius december 2-án délben, Ferenc József trónra lépésének napján ünnepélyes keretek között bevonult a hátrahagyott Belgrádba, ahol az összes csapatának pihenőt rendelt el, aztán másnap jött a „bomba hír” a szerbek nagy ellentámadásáról. Miközben Potiorek december 5-én akarta megindítani végsőnek szánt, döntő támadását a szerbek ellen, azok december 3-án mindhárom hadseregükkel és az Užice sereg-csoporttal megindították ellentámadásukat, amely valóban súlyos helyzetet eredményezett. Elsőként a XVI. hadtest 50. és a Goiginger kombinált hadosztályt érte az ellenlökés, akiknek csapatai 10 km-es szétbontakozott, laza vonalban és bizonyos mérvű győzelmi tudatban törték magukat előre, vagyis a lehető legrosszabbkor. Ezen a napon az 50. hadosztályt viaszorították, ahogy a Goiginger hadosztály

a legnagyobb erőkifejtése ellenére is hátrálni volt kénytelen. A XV. hadtest viszont meg tudta őrizni pozícióját. Sőt, a 40. hadosztály a Čukor és a Parlog magaslatokon viszonylag jól kiépített állásokban a Drina I. hadosztály minden támadását fölügyesen visszaverte. Az este folyamán a XIII. hadtestnél válságosra fordult a helyzet, miután a 42. horvát honvédhadosztály és a 36. hadosztály találkozóharcokat vívtak a Kremenica–Glavica magaslatoknál, miközben tüzérségüknek alig volt mivel lőnie, a szerbek ágyúi viszont ontották a lövedékeket. A két hadosztály sorai nagyon megritkultak, de tartották magukat december 4-én, ahogy a többi alakulat is. Sőt, ekkor a XV. és XIII. hadtest az ellenség összes támadását visszaverte, amely tény a cseh tábornagy azon reménységét élesztette, hogy a XVI. hadtestnél sikerül a csorbát kiküszöbölni. Ennek érdekében Potiorek ellentámadást is indított, amely kisebb válságot okozott szerb oldalon.

December 4-én a szerb 1. hadsereg 1170 foglyot ejtett, de ami számukra ennél is fontosabb volt, hogy a sikerek nyomán az alakulatok magukhoz tértek, és még azok is „lelkesülve” rohantak az ellenségre, akik korábban harc nélkül visszavonultak. Adódtak azonban nehézségek. A Golubac magaslat fontosabb hegyhátainak elfoglalására küldött Drina I. hadosztályt az itt védekező 10. hegyidandár, és a 7. hegyidandár kemény ellenállásán a szerb hadosztály elakadt.¹⁴⁸ A nap következő részében ellentámadásra indultak, amely a Drina I. hadosztályt megingatta és azt eredeti állásaiba kergette vissza. A helyzet annyira veszélyessé vált, hogy a hadosztály vonalának az áttörése is fölmerült Gorni Milanovac irányába, ezért a hadosztályparancsnok segítséget kért. A támogatásra azért is volt szükség, mert a Drina I. hadosztály meghátrálása az 1. hadsereg eredményeit is veszélybe sodorta, ezért Mišić tábornok hadseregretalékát küldte segítségül. A szerb 3. hadsereg főereje a Drina II. és a kombinált hadosztály többször megismételt, de rosszul vezetett támadását a 40. honvéd hadosztály tartóztatta föl. Mellékesen jegyezzük meg, hogy a 40. honvéd hadosztály volt azon egyik alakulat, amelyre hivatkozva a Balkán haderők főparancsnoka a statáriumot kihirdette. Ez a honvéd hadosztály az 1915. év elején is példaértékű magatartást fog tanúsítani Uzsoknál, az orosz tömegtámadások idején. Itteni helyállásuk kapcsán jegyezte meg a szerb 3. hadsereg-parancsnokság: „az ellenségnek ezen az arcvonalon még rend és elszántság, az állások feltétlen tartása uralkodik.”¹⁴⁹ A helyzet tisztázása érdekében a szerb hadsereg-főparancsnokság az eredményes 1. hadsereget is meg akarta állítani, azonban Mišić tábornok látva, hogy előtte az ellenség vereséget szenvedett, a közép- és balszárnyán pedig teljesen megsemmisültnek volt mondható, nem vette figyelembe Putnik tilalmát és folytatta az előrenyomulást. Délebbre a 18. hadosztály ellentámadása meglepően jól haladt Užice és Požega felé és az Užice sereg-csoportot szinte válságba jutatta, mert alig tudták azt kivédeni. Mišić tábornok elhatározása miatt a 3. hadseregük és az Užice seregcsoport előtti további ellenállás is lehetetlenné vált. A szerb ellentámadásra indított osztrák–magyar „rekontra” ugyan meglepő erejű volt, de az ismertetett okok, és mert a beérkező alakulatokat nem egyszerre, hanem csak beérkezési idejüknek megfelelően lehetett fölhasználni, nem lehetett elégséges.

Az 50. hadosztály is állta a sarat, amíg állhatta, de aztán balszárnya megingott a szerb támadás alatt, visszaszorult, ami fokozatosan a többi egység visszaszorulásával járt együtt. A kezdeti sikerek a szerbek harci kedvét egyre csak fokozták. Miközben északon az 5. hadsereg folytatta tehermentesítőnek szánt támadását a szerbek nyomását a XVI. hadtest-parancsnokság a szárnyakról indított ellentámadással igyekezett kivédeni a következő napon, de már késő volt. December 5-én a szerbek már reggel olyan vehemenciával rohanták meg a lőszerhiánnyal küszködő 50. és a kombinált hadosztályt, hogy azok kénytelenek voltak meghátrálni. Ezzel a szerb erők a XV. hadtestnek a 48. hadosztálya

mögé kerültek. Ezzel Wurm tábornagy hadteste balszárnyának visszakanyarítására kényszerült, amely miatt Potiorek a XV. hadtest jobbszárnyának visszavonását rendelte el, de a XIII. hadtestnek és az 5. hadseregnek folytatnia kellett támadásait. Az osztrák–magyar arcvonal megingott, amin nem lehet csodálkozni. A szerbek által kifejtett nyomás olyan váratlan és nagy erejű volt, hogy „a létszámra csekély, testi és lelki erejük végén levő, a szerb támadás által teljesen meglepett, előkészített állásokra sem támaszkodható, már a löszert is nélkülöző csapatok már nem tudtak ellenállni. A hadsereg-parancsnokság ekkor hátrábbi állásokban igyekezett a védelmet újból megszervezni, de a vezetés kicsúszott kezéből s csak a Kolubara mögött lett ismét – úgy-ahogy – a helyzet ura.”¹⁵⁰

Potiorek nem ismerte föl a váratlan szerb ellentámadás jelentőségét, hogy ennek következtében nagyon veszélyes helyzet alakult ki. Appel tábornok ugyan hamar felismerte a veszélyt, de mint a hadjárat kezdete óta mindig, Potiorek tábornagy most sem vette szívesen, hogy egy hadtest-parancsnokság a folyamatban levő hadműveletekre „javaslatokat” tegyen. A cseh tábornagy kétségbeesett optimizmussal hitte, hogy a szerb haderő az összeomlás órájában áll, és minden azon áll vagy bukik, hogy ki marad tovább talpon. Mialatt a Balkán haderő az addigi legveszélyesebb támadásokat szenvedte el a hadjárat alatt, Potiorek főparancsnok az AOK-hoz fordult segítségért december 5-én: „Egy most rendelkezésemre bocsátandó új hadosztály hamarosan eldöntené a szerb hadjáratot, amikor is én abban a helyzetben volnék, hogy sokkal erősebb erőket adhatnék le az északi hadszíntérre. Kérem e javaslatomat megfontolás tárgyává tenni.”¹⁵¹ A kérést az AOK az általános helyzet, a limanovai csata miatt elutasította. Breit altábornagy szerint a cseh tábornagy még mindig bízott egy szerencsés fordulatban és elbizakodottságában kért egy új hadosztályt, de nem lehet teljesen kizárni, hogy Potiorek eddigre felfogta a válság nagyságát. Mert a szerb hadosztályok fellelkesülve folytatták támadásaikat, megérezve ellenfelük gyengülő ellenállását. Az viszont a szerbeket lepette meg, hogy a megtámadott osztrák–magyar alakulatok december 4–5-én egyáltalán ellenállást fejtettek ki, még pedig többnyire az utolsó tőltenyig.¹⁵² Potiorek jobb híján további támadásokat követelt meg a Krauss csoporttól. Közben felállítottak egy új 60. hadosztályt, a 6. hadsereg hátának és oldalának fedezésére, ennek egyes alakulatait a XVI. hadtest segítségére irányították, de teljesen hatástalanul.

December 6-án a Kolubara mögé húzódni kénytelen XVI. hadtestet a XV. csak igen nehezen tudta követni a harcérintkezés és a szerbek ugrásra kész magatartása miatt. Ezen a napon a helyzet annyira szorongatóvá vált, hogy a rendkívül kivérett XVI. hadtestet parancsnoka kénytelen volt a Kolubara mögé visszavonni, mire Potiorek még aznap az egész 6. hadsereg hátrább vonását rendelte el. Az állományok vészesen megcsappantak. A katasztrófa küszöbön állt. A még harcolni képes csapatok „Valjevótól délre hídfőszerű állást foglaltak el, hogy a vonatok és a Valjevóban összesereglett 6000 sebesült és beteg elvonulását, illetve elszállítását biztosítsák.”¹⁵³ A szerb támadó oszlopok nagyon szorosan nyomon követték a hátráló csapatokat, ennek nyomán a 40. honvéd és a 48. hadosztályok további érzékeny veszteségeket szenvedtek, de legalább kicsúsztak az üldözők karmaiból. A többször említett budapesti 30. honvéd gyalogezred maradványai is egyik hegyről le a másikkra fel igyekeztek menekülni győzelmüket érző üldözőiktől, miközben próbáltak senkit sem hátrahagyni. A szerb tüzéséggel már nem törődtek, mert a gyors halál is elfogadható volt a végletekig kimerült katonáknak azzal a kínlódással szemben, amelyet ez a visszavonulás jelentett. A jelszó ekkor az volt: „Ha kell: meghalni, de nem terhelni a bajtársakat. A szerbek kezébe esni: attól Isten őrizzen meg!”¹⁵⁴ Nem hiába, a hágai, meg később a genfi konvenciót nem a szerb hegyekben fogalmazták meg.

Az 5. hadseregnek viszont lankadatlanul folytatnia kellett északról támadását. A következő napon az 5. hadsereg és a Krauss-csoport támadása viszont alig haladt valamit a szerb ellenlökések miatt.

December 7-én a XVI. hadtesttel szemben, a Kolubara szakasz előtt az ellenség nyugodtabban viselkedett, mivel csapataik rendezéséhez fogtak, de ezt Potiorek nem tudván újra bizakodni és reménykedni kezdett a helyzet megfordítását illetően. A hadtest vezérkari főnökök ugyan egytől egyig azt jelentették, hogy a csapatok állapota miatt komoly teljesítményt elvárni nem lehet, de ezt Potiorek figyelmen kívül hagyta. És elrendelte a Kolubara keleti oldalán megerősítését és szívós védelmét, de a szerbek erre nem hagytak időt, és amint befejezték az átcsoportosítást, a XV. hadtestre (40. és 48. hadosztályok) vetették magukat. Aztán a XVI. ellen is megindultak, olyan eréllyel, hogy a hadtest alakulatai Valjevó déli szegélyéig szorultak, itt a helybeliek által hátról támadva, elveszett a Kolubara szakasz is, miközben a XV. hadtest még a túloldalon állt és harcolt. A hadtest maradványai rendetlenül, felbomlott állapotban menekültek Szabács irányába.¹⁵⁵ December 8-án este a Kolubara hídját felrobbantották a kétséges helyzetben, ennek következtében rengeteg jármű, lőszer, élelem és sok fáradtságtól lemaradt magyar katonára maradt a túlparton. Ez utóbbiak közül néhányan megpróbáltak átúszni a megáradt, jeges folyón, kevésnek sikerült, mert vagy a szerb lövészek, vagy a jeges ár végzett velük. A túlparton fogságba esett bakákat a szerbek „gyalázatos” módon lemészárolták, vagy megcsonkították, mert kiáltozásuk a túlpartra is átjutott.

(A második Potiorek-offenzíva is összeomlik) December 8-án a két legjobban szorongatott hadtestparancsnoknak be kellett látnia, hogy jelen helyzetben, amikor a csapatok pihentetésére legkevesebb 14 napra lett volna szükség, egyetlen megoldás a visszavonulás, ez pedig az 5. hadseregére is kihatott. A XIII. hadtestet a XV.-kel egyidejűleg kellett visszavonni, nehogy egymás oldalai védtelenül maradjanak, emiatt viszont a VIII. hadtestnek is hasonlóan kellett cselekednie. Krauss hadtestének le kellett állítani támadását, ahol különösen rossz néven vették a visszavonulás elrendelését, mivel a 7. hadosztály két színmagyar dandára (14. gyalog- és 107. népfelkelődandár) december 9-én reggel elfoglalta a Kosmajtól északra fekvő Malovan magaslatot és egyúttal a Misljevacot is sikerült kiragadniuk az ellenség kezéből. Breit altábornagy szerint az öreg népfelkelőkből és kecskeméti 38-as ezredből álló két dandár „szinte vetekedtek egymással, hogy melyikük fog előbb a Kosmaj ormára feljutni. Közös erővel délután 1 és 2 között ez is megtörtént, mely alkalommal sok foglyon kívül 10 löveg is került a győzők kezébe.”¹⁵⁶ Ekkor érkezett meg Krauss altábornagy parancsa a harc félbeszakítására és a visszavonulás előkészítésére, ami igen nagy meglepetést okozott a sikereken felbuzdult legénység és a 7. hadosztály parancsnokságán. Itt elképzelni sem tudták, hogy a 6. hadseregnél ennyire rosszra fordultak a dolgok, és a visszavonulás híre lelkiileg igen letörte a csapatokat, mert egyértelművé tette, hogy ez a szerb hadjárat kifulladás, elvesztés, és a sok áldozat hiábavaló volt.

December 9-én még Potiorek Uzicénél ellentámadással próbálkozott, hogy a Valjevónál visszavetett csapatokon segítsen, de ekkor már Valjevó sem volt tartható és el kellett rendelni a centrum és a jobbszárny visszavonulását. December 11-től két napig semmilyen hír nem jött a déli haderő felől, amely már érezte a baj előszelét. A december 3-tól 10-ig tartó Gorni Milanovác-arangjelováci csata az osztrák–magyar 6. hadsereg teljes összeroppanását jelentette. A szerb vezetés körülbelül 25 kilométeres fronton jól összpontosította harci tűzben égő csapatait, és sikerült a lehetetlen. Az Arangjelovác–Gorni Milanovác „környékén lezajlott katasztrófát még a valóságnál is borzalmasabb

színben tüntették föl a vész hírterjesztők. Pedig a valóság is elég szörnyű és borzalmas volt. Húsz-huszonötezer főnyi hadsereget veszített el a Monarchia, halottakban, sebesültekben, de legnagyobb részt foglyokban. A csapás rettenetes volt.¹⁵⁷ A szerbek váratlan ellentámadását három kedvező körülmény találkozása okozta. Az első ok a szerbek halálra szántsága volt. A második Putnik vezérkari főnöknek kiváló képessége arra, hogy éppen a döntő pillanatban tudott friss és pihent tartalékosokat bevetni a tűzvonalban. Mert volt hozzá bizalma, hogy a makedón–bolgár határról csapatokat vonjon el, amelyekkel szemben az osztrák–magyar csapatok nem állhattak meg. Hiszen a harmadik körülményt a támadó csapatok végtelen kimerültsége adta.

Az 5. hadsereg-parancsnokság a kapott parancs ellenére nem hagyta abba a támadását, amíg csapatai el nem foglalták azon magaslatokat, amelyeket megszerezve a hadsereg egész frontja sokkal jobb helyzetbe került volna. (Az itt harcoló 107. népfelkelő dandárt rövidesen 16. honvéd hegyidandárrá szervezték át kitérítésképpen, és ezzel az elit csapatok közé emelkedett. Ez a honvéd dandár Doberdói Breit József parancsnoksága alatt később a Dorberdón is megőrizte és öregbítette kivívott hírnevét.) Ezek az eredmények a 6. hadsereg névze is tehermentesítést jelentettek, ezért Potiorek táborszernagy jóváhagyta azokat, de meghagyta, hogy az 5. hadsereg legyen felkészülve a visszavonulásra. Közölte azt is, hogy 9-én a 6. hadsereg teljes egészében a Kolubara mögé fog visszahúzódní, amiért célszerű, hogy a VIII. hadtest biztosítás céljából szállja meg Volujak magaslatot. Az említett hadtest éppenséggel kemény harcokban verte vissza a szerbeket, amikor megérkezett a parancs az új állások elfoglalására, ami gond nélkül meg is történt. Mivel a szerb rohamok intenzitása nem csökkent, december 9-én az 5. hadsereg már csak azért tartott ki állásaiban, hogy a visszavonulást biztosítás mellett végrehajthassa. Az október elején még 75 ezer főből álló 5. hadsereg mostanra állományának több mint felét veszítette el, és mindössze 32 ezer fegyveres katonából állt.¹⁵⁸

A 6. hadsereg elleni támadások nem veszítettek lendületükből, ezért Wurm táborszernagy hadtestét Valjevótól északra húzódní vonalba kellett visszavonni. Potiorek ennek hallatára úgy döntött, hogy a XVI. és XV. hadtesteket Szabács és Mitrovica irányába rendelí, hogy majd ezen vonalon tudjanak megpihenni. A Szávát viszont nem lépheték át, mert Potiorek abban bízott, hogy a szerbek ideáig már nem fogják követni ezen hadtesteket. A 6. hadsereget a szerbek szoroson nyomón követték, és ezen hadsereg megpróbáltatásairól mindent elárul, hogy a november elején még 144 ezer főből álló hadsereg mostanra 16 ezer(!) főre apadt le.¹⁵⁹ A visszavonulás bár fegyelmezetten, de igen keservesen zajlott a sáros, tönkrement utakon. A 30. honvéd gyalogezred, amely eddig a harcok élén járt, most az utóvéd szerepét töltötte a Szabács előtti védvonalban és már tölténnyel is alig rendelkeztek, amikor az egyik utolsó szerb rohamot visszautasítottak. Aztán ők is a lerombolt, felgyújtott városon keresztül menve, hajóra szállva szégyenkezve elhagyták a szerb területet. A négy hónapon át hozott rengeteg véráldozat és hősiesség egyetlen hét alatt megsemmisült. Potiorek december 9-e délutánján olyan jelentést küldött Bécsbe, amelyben három hét pihentetésről „retablirozásról” beszélt, annak érdekében, hogy új offenzívát indíthasson. Az 5. hadseregnek a Belgrádi hídfőben helyezkedett el, miközben Potiorek a XIII. hadtestet tartalékul alá rendelte, ezzel a létszáma 44 ezer főre emelkedett.

Valjevóban számtalan súlyos, szállíthatatlan sebesültet kellett hátrahagyni, elképzelhető milyen szívtrázó jelenetek között, mikor ezek a sok harcot túlélít hősök azzal néztek szembe, hogy az ellenség fogságába kerülnek! Garancia itt nem volt a túlélésre. Együtt maradtak vissza azzal a kétezer szerb sebesülttel, akiket orosz és szerb orvosok kezelése alatt találtak a város bevételekor. Most ezeket együtt kellett hátrahagyni.

Mindössze két hétig lengett a Monarchia hadilobogója a belgrádi várfoján. Politikai és erkölcsi szempontból is lesújtó volt a hír a stratégiai kudarc, amely többhetes és mindig győzelmes offenzívának vetett véget. Akik azt vizionálták, hogy a szerb hadsereg szét van verve, rongyos és éheznek, azok elfeledkeztek a saját csapatokról, amelyek nemcsak le voltak rongyolódva és éheztek, de pluszként még száz kilométereket tettek meg a feneketlen sárban, hogy aztán megerődített hegyormokat rohamozzanak meg újra és újra, mindig előre!

December 10. és 15. között a 6. hadsereg maradványai Szabácsnál átkeltek a Száván, míg a Frank hadsereg Belgrád fölötti gyengén kiépített sáncokban állt, és egyre hevesebb szerb támadásokat kellett elhárítania. Aztán a VIII. hadtest arcvonalát 11-én törték át a szerbek, és a visszavonuló hadtestet nyomon követő ellenség szinte megsemmisítette azt. Az este beálltával „a 9. hadosztály 91. ezrede már csak 400, a 11. ezred mindössze 200 embert számlált, a 21. Landwehr hadosztály állománya pedig 2000 főre olvadt le.”¹⁶⁰ Azonban a Landwehr hadosztályt 12-én este újabb támadás érte, amelynek során további 1000 katonát veszített, arcvonalát áttörték, ennek következtében az egész hadtest helyzete tarthatatlanná vált. Újabb visszavonulás és újabb védvonal elfoglalása vált szükségessé és az 5. hadsereg és a Krauss hadtest a Száva mentén „futólagosan” kiépített hídfőt szállta meg, de Belgrádot még nem adták föl. Belgrád védelme rendkívül kockázatosná vált, és a Potiorekkal való rossz kapcsolattartás miatt Frank tábornok már elrendelte a partváltás előkészítését csapatai számára, amikor Potiorek megkapta annak elkészett jelentését, mire azonnal a Száva mögé való visszavonulásra adott parancsot.

December 14-én a hadtestek megkezdték a harcok félbeszakítását és a rendelkezésre álló hidakon, gőzkompon, és uszályvontatókból rögtönzött hídon átkeltek a folyón. A drámai visszavonulást felismerő szerbek is mozgásba lendültek, amit a biztosító csapatok heves tüzérségi tüzzel sikeresen akadályoztak. A belgrádi utcák tömve lettek a visszavonulni kényszerülő osztrák–magyar katonasággal, leírhatatlan jeleneteit adva az egymásra torlódó ember- és járműtömeg menekülésének. A zavart csak növelte, hogy a hadtestek összekeveredtek. A nagy kavarodásban viszont meglepően biztos pontot jelentett, hogy a hidaknál vezérkari tisztek próbálták rendet teremteni, és biztosítani a szabad átvonulást, amit végül is 200 szekér hátrahagyásával sikerült is lebonyolítani. A szerbeknek szerencsére nem maradt elég erejük, illetve nem maradt elég idejük csapatokat átcsoportosítani, hogy az esti visszavonulást érdemben megzavarják. Az utóvédek csak 15-én hajnalban tudtak átkelni a Száván, őket monitorok tüze biztosította a magaslatokon megjelenő szerbek ellen. A visszavonulás hirtelenségét mutatja, hogy 9 lőszerrel teli uszályt kellett fölrobbantani, mert nem maradt idő elvontatni azokat.

(A vereség után) Az 5. hadsereg állománya ekkor körülbelül 32 ezer főt tett ki, és ennek az embertömegnek a partváltása nem volt veszélytelen, de 15-én este veszteségek nélkül sikerült átkelniük. A szerencsétlen sorsú Balkán haderő katonái a Duna–Száva közben pihenőtáborokban húzhatták meg magukat, hogy kipihenjék fáradalmaikat és a vereség fölötti levertséget, de itt sem volt teljesen nyugtuk, mert a Balkánról behurcolt kolera tovább tizedelte soraikat. A két hadsereg fegyveres katonája ekkor összesen 98.756 főt tett ki, nem számítva a munkás- és hadtáp szolgálathoz tartozókat. A Balkán hadiszíntéren alkalmazott erők 1914. december közepéig kereken 12.000 tisztre és 450.000 főnyi legénységre tehető. A Balkán haderő visszavonulását kísértő teljes katasztrófa, bár volt rá esély, mégsem következett be, annak is köszönhetően, hogy a csapatok rendkívül fegyelmezetten, nagy sietve hajtották azt végre.

Az 5. hadsereg Belgrád körüli védekezése is azt bizonyítja, hogy a visszavonulást sikerült gyors összpontosítással levezényelni Potioreknek, amit javára lehet írni, ha ez már csak sovány szépségtapasz is az egész helyzetet figyelembe véve.

Az ekkor Teschenben székelő AOK december 14-én a szerbiai kudarc miatt szükségét érezte beavatkozni, bár a Balkán haderő továbbra sem volt neki alárendelve. Conrad emlékiratot állított össze egy szerb betörés kivédése érdekében, ebben szükségesnek tartotta egy Budapest–Balaton védelmi vonal előkészítését. A délre leküldött hadbiztosok jelentése alapján Ófelsége elrendelte Potiorek felváltását, amit Bolfars egy december 20-ai levéllel készített elő nála az elkövetett „beláthatatlan horderejű hibákra” hivatkozva. Potiorek már érezte veszttét és „katonás engedelmességgel” fogadta a döntést, minden felelősséget magára vállalva, ugyanakkor az alárendelt hadtestparancsnokok felelősségét is szóvá tette. Vezérkari főnöke, Böltz az északi harctéren került alkalmazásra, december 22-én Jenő főherceg lovassági tábornok lett az 5. hadsereg parancsnoka, amely hadsereg alatt az összes balkáni erők egyesítették. Ezen intézkedés Frank tábornok felmentését is jelentette. Potiroket nyugállományba helyezték, katonai pályafutása véget ért. Conrad háború után írt könyvében hosszabban foglalkozik Potiorek hadvezéri szerepével és az általa elkövetett hibákkal, de ezzel együtt Potioreket „szellemileg magasan állóként” jellemzi, akinek sorsával együttérzést tanúsított¹⁶¹, és mintegy magára vonatkoztatva megjegyezte: „A legfelső vezetőnél nem szabad a képzelőtehetségnek hiányoznia. Arra mintegy ösztökélőre van szüksége működése közben, de szüksége van erre a képességre úgy is, mint amely a dolgokat kézzel fogható valóságukban jelenteti meg előtte.”¹⁶²

Conrad szerint ennek az képzelőtehetségnek „mindig az összképet kell a vezető elé tárnia”, annak érdekében, hogy veszélyes csalódásoktól megóvja magát. Ehhez a pontos helyzetképhez viszont a terep és az emberek helyszíni ismerete szükséges, de ugyanígy látnia kell azok a lelki tényezőket is, amelyek a férfiakat átsegítik a nehézségeken, amikor tüzérségi tűzben állnak és golyók süvítenek a fejük körül, és nem csak a térképre kell hagyatkozni, mert „a csapatok nem jelek, azokat emberek alkotják, húsból és vérből valók, akiknek lelki énjük különböző. Ezeket így maga elé kell képzelnie, testi és lelki állapotukat, de minden anyagi dolgot, ami szóba kerül, fegyvereiket, ruházatukat a cipőjükig, az élelmezésig.”¹⁶³ Conrad ezzel kapcsolatos megjegyzése a hadművészet leg lényegébe enged bepillantani: „E két határ között a helyes középút betartásában rejlik a legfelsőbb vezetés véghetetlenül nehéz művésze.” Hozzáteve, hogy ekkor Conrad már két általános visszavonulást vezényelt le és az északi haderők borzalmas veszteségeket szenvedtek, de továbbra is megőrizték akcióképességüket.

(Potiorek háború utáni megítélése) Az osztrák–magyar Balkán haderők főparancsnokának megítélése a két világháború között ellentmondásosnak mondható, hiszen voltak, akik egy kétbalkezes hadvezért láttak Potiorekben. Az ismert katonai szakíró, Julier Ferenc viszont rámutatott a Potiorek-hadjáratok egy lényeges következményére: „Szerbia közel egy éven át a nagy döntésből kikapcsolódott. Ezzel szemben a szerbek ellen 1914-ben harcolt seregeink a nagy szerencsétlenség után rövidesen az oroszok és az olaszok ellen győzelmesen verekedtek. Ez a tény Potiorek mellett bizonyít. Ő törte meg a szerbeket annyira, hogy akcióképtelenné váltak. Nem tudta ugyan őket a végső csatában legyőzni, de elhasználta erejüket. Ezzel a déli hadszíntéren nyugalmat teremtett...”¹⁶⁴ Julier értékelését némileg lerontja, és ezt nem vonhatjuk kétségbe, hogy a cseh

táborszernagy nagyrészt felőrölte a szerb hadsereget az offenzívák folyamatos fenntartásával, az viszont nagyon is kérdéses, hogy ezt az eredményt nem lehetett volna-e egy átgondoltabb, higgadtabb hadművelati vezetéssel megoldani. És egyáltalán szükség volt-e erre az áldozatra, mikor északon javában zajlottak a nagy ívű hadműveletek.

Auffenberg tábornok Potiorek táborszernagyot a „legtehetségesebb emberek egyikének” nevezte, aki egész életén át a háború lélektanával foglalkozott, és olyan kijelentéseket hangoztatott, mint: „Egy hadvezérnek magányosnak kell lenni! – Hadat viselni koplalást jelent! – Egy hadvezérnek, aki egy nagy hadműveletet megkezd, 50%-os veszteséggel kell számolni!” Tehát ilyen és ezekhez hasonló elvek jellemezték Potiorek bizonyára jól átgondolt, de a modern kor háborújában már nagyrészt elavult nézeteit. A Budapesti Hadilevéltár szerkesztői szerint pedig ezek az elvek a „remete életmódja mellett idővel dogmákká, elvontakká váltak és az összefüggést a gyakorlati élettel teljesen elvesztették.”¹⁶⁵ Talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy látjuk, a Balkán haderők főparancsnoka túlságosan elméleti módon próbálta megoldani feladatát, amikor úgy akart valós képet maga elé rajzolni a harcok menetéről, hogy kidolgozott elméleteit ütköztette a hadtestparancsnokok jelentéseivel. A Budapesti Hadilevéltár szerkesztőinek véleménye mindenképpen mérvadó: „A negatív eredmény, hogy a szerbek hosszabb időre tétlenségre kényszerültek, nem áll arányban az elszenvedett nagy veszteségekkel és különben nem az elesettek nagy számával... A negatív eredmény (hogy a szerbek hosszabb időre kiestek a harcokból) nem áll arányban a kerek 450 ezer ember s a vele járó hadfelszerelés és hadianyag alkalmazásával a balkáni hadszíntéren sem, amikor az orosz harctéren minden emberre és minden lövegre szükség volt. Éppen ezért jobb lett volna kezdetből fogva a negatív eredménnyel, azaz a szerb támadások elhárításával megelégedni s ehhez csak az okvetlenül szükséges erőket Potiorek rendelkezésére bocsátani.”¹⁶⁶ Ez utóbbi mondatban talán a bécsi udvart és az AOK-t érintő felelősség is megbújt. A már ismertetett okok és ellentétek kétségtelenül megnehezítették a Monarchia katonai felső vezetésének működését, amelynek következményeit mindenkor a frontkatonáknak kellett viselniük.

JEGYZETEK

- 77 Julier Ferenc: Potiorek haderői. Magyar Szemle, 1932. 268. o.
- 78 Breit, 1926. 114. o.
- 79 A Világháború, V. kötet, 20. o.
- 80 A Világháború, V. kötet. 41. o.
- 81 Breit, 1926. 115. o.
- 82 Tolnai: A világháború története. II. kiadás, 3. kötet, 230. o.
- 83 Tolnai, 3. kötet, 231. o.
- 84 Tolnai, 3. kötet, 232. o.
- 85 Breit, 1926. 116. o.
- 86 A 2. hadsereg, VII. hadtest, a M. kir 107. népf. gyalogdandár (12 zászlóalj— 4 lovasszázad—1 üteg.) parancsnoka: Breit József tábornok.
- 87 Tolnai, 3. kötet, 233. o.
- 88 Tolnai, 3. kötet, 232. o.
- 89 Tolnai, 3. kötet, 233. o.
- 90 Breit, 1926. 121. o.
- 91 Breit, 1926. 147. o.
- 92 Julier, 1932. 268. o.
- 93 Harmincas honvédek élete a halálmezőkön. Összeállította: Dr. Paulovits Sándor. É. n. 55. o.
- 94 Paulovits, 56. o.
- 95 Paulovits, 57. o.
- 96 Breit, 1926. 134. o.
- 97 Idézi: Breit, 1926. 144. o.
- 98 Idézi Breit, 1926. 145. o.
- 99 A Világháború, V. kötet, 100–130. o.
- 100 A Világháború, V. kötet, 104. o.
- 101 Breit, 1926. 146. o.
- 102 Idézi Breit, 1926. 139. o.
- 103 A Potiorek-féle 2. Balkáni hadjáratot ugyan több szakaszra is lehetne tagolni, mivel azt a szerbek többször megállítják, és ezért többször újra kell indítani, de az egyszerűség kedvéért célszerű egynek venni a szeptember 7-én elrendelt offenzívát a decemberi vereségig tartó időszakkal.
- 104 A Világháború, V. kötet, 230. o.

- 105 A Világháború, V. kötet, 231. o.
 106 Julier, 1932. 268. o.
 107 Nem azonos fogarasi Tamásy Árpád (1861–1939) tábornaggyal.
 108 Wodlutschka Károly – Freissberger Gyula: A 29. honvéd gyalogezred emlékkönyve. Budapest, 1928. 70. o. A 30. honvéd gyalogezred ez időben tartalékban volt. Paulovits, 63. o.
 109 Breit, 1923. 162. o.
 110 Breit, 1926. 163. o.
 111 Tolnai, 3. kötet, 276. o.
 112 Tolnai, 3. kötet, 278. o.
 113 Tolnai, 3. kötet, 281. o.
 114 Tolnai, 3. kötet, 277. o.
 115 Tolnai, 3. kötet, 281. o.
 116 Hajdú–Pollmann, 2014. 89. o.
 117 Breit, 1926. 174. o.
 118 Breit, 1926. 178. o.
 119 Paulovits, 71. o.
 120 Tolnai, 3. kötet, 311. o.
 121 Tolnai, 3. kötet, 314. o.
 122 Tolnai, 3. kötet, 312–315. o.
 123 Hajdú–Pollmann, 2014. 89. o.
 124 Breit, 1926. 194. o.
 125 Breit, 1926. 182. o.
 126 Idézi A Világháború, V. kötet, 499. o.
 127 Hajdú–Pollmann, 2014. 90. o., és Breit, 1926. Breit szerint 1914. november 1-én a XIII. hadtest az állománya: 33 zászlóalj, vagyis 32 ezer ember. 180. o.
 128 Nagybaconi Nagy Vilmos: Az 1914 Szerbiai hadjárat, 1930-1935. III. köt., 173. o.
 129 Breit, 1926. 190. o.
 130 Paulovits, 77. o.
 131 Paulovits, 77. o.
 132 Nagy Vilmos szerint a 40. hadosztály 19 tisztet és 1453 legénységet ejtett fogságba. Nagy, 1935. 204. o.
 133 Paulovits, 79. o.
 134 Paulovits, 81. o.
 135 Nagy, 1935. 206. o.
 136 Idézi Nagy, 1935. 213. o.
 137 A Világháború, V. kötet, 469. o.
 138 Breit, 1926. 195. o.
 139 A Világháború, V. kötet, 571. o.
 140 A Világháború, V. kötet, 494–495. o.
 141 Breit, 1926. 197. o.
 142 Tolnai, 4. kötet, 177. o.
 143 Tolnai, 4. kötet, 188. o.
 144 Tolnai, 4. kötet, 188. o.
 145 A Világháború, V. kötet, 511. o.
 146 Idézi Nagy Vilmos, 1935. 226. o.
 147 A Világháború, V. kötet, 511. o.
 148 A Világháború, V. kötet, 575. o.
 149 Nagy, 1935. 250. o.
 150 A Világháború, V. kötet, 576. o.
 151 A Világháború, V. kötet, 575. o.
 152 Breit, 1926. 209. o.
 153 Breit, 1926. 213. o.
 154 Breit, 1926. 201. o.
 155 Paulovits, 84. o.
 156 Breit, 1926. 213. o.
 157 Breit, 1926. 213. o.
 158 Tolnai, 4. kötet, 179. o.
 159 Tolnai, 4. kötet, 181. o.
 160 Breit, 1926. 215. o.
 161 Breit, 1926. 180. o.
 162 Breit, 1926. 223. o.
 163 Conrad: „A szellemileg magasan álló tábornok tragikus sorsa minden pártatlan emberben a legmélyebb együttérzést kell, hogy kiváltsa. A súlyos csapást előkelő méltósággal fogadta és némán vonult félre.” Idézi Nagy Vilmos, 1935. 313. o.
 164 Idézi Nagy Miklós Mihály: Parancsnoki hiba vagy katonai kényszer? Az Osztrák–Magyar Monarchia Szerbia elleni, 1914. évi hadjárat kudarcainak kérdései. In: Tanulmányok az első világháborúról. 7. o.
 165 A Világháború, V. kötet, 704. o.
 166 A Világháború, V. kötet, 699. o.

„Nektek kell ütni a zsidókat, mert az asszonyokat nem fogja a törvény.”

Az 1946. májusi kunmadarasi pogrom, új megvilágításban

Férfiak bíztatták ezekkel a szavakkal a nőket Kunmadarason, 1946. május 20-án este, hogy másnap reggel a piactéren támadjanak a zsidó árusokra. Üssék csak őket, mindegy, milyen ürüggyel, ha bíróság elé kerülnek, enyhébb ítéletre számíthatnak, mint ők. Ez a buzdítás azt tükrözte, hogy a madarasiaknak „elszámolni valójuk” volt a zsidókkal, de azzal is tisztában voltak, hogy ha a férfiak szolgáltathatnak igazságot, azzal súlyos büntetést kockáztatnak.

Mi okozta az elviselhetetlenné fokozódó feszültséget ezen a vidéken az ausztriai deportálásból visszatért mintegy nyolcvan zsidó és a parasztok között? Mikor merült fel a vérvád, és mennyire vették komolyan a pogrom résztvevői? Milyen szerepet játszottak az éles politikai küzdelmek a tragikus eseményekben?

A három halálos áldozattal, és tucatnyi sebesülttel járó kunmadarasi pogrom története viszonylag ismert. 1946. május végén és júniusban számos újságcikk jelent meg az eseményekről és az elkövetők bírósági tárgyalásáról. Május 24-én vagy háromszáz cionista tüntetett Budapesten, Klár Zoltán újságíró szervezésében. „Van itt elég lámpavas, nem lesz többé Kunmadaras!” jelszót skandálva a Bazilikánál. Amit a Szabad Nép már másnap elítélt, „Sem Kunmadaras, sem Gyöngyös, sem Klár” című cikkében. A Nemzetgyűlésben is interpelláltak a pogrom miatt. A rendszerváltás után, a kilencvenes években három tanulmányt közöltek róla, továbbá egy 2016-ban kiadott, ismert regény, és egy abból készült színdarab is feldolgozta.¹

Ezért mielőtt azokat az eseményeket elemeznénk, melyek Nagy János tanító meghíusult népbíróági tárgyalását követően május 20-án este és 21-én történtek a faluban, érdemes kitérni a karcagi népbíróóság tevékenységére 1945-ben és 1946-ban. Ennek alapján állítható, hogy a Magyar Kommunista Párt, illetve a vezetői által irányított rendőrök és ügyészek és bírák tudatosan provokálták a „régii elit” tagjait, konfliktusba kerültek az egyházakkal, és már elkezdtek felszámolni az addig működő társadalmi szervezeteket. A megismétlődő politikai támadások a háborús pusztítások, nyomor és az infláció viszonyai között súlyos válsághelyzetet idéztek elő, ami oda vezetett, hogy az egyszerű emberek dühe az előző időszak nyílt, majd a háború vége után folytatódó, de már burkolt antiszemita uszítás hatására a zsidók ellen fordult.

A rendőrség figyelme már napokkal a szolnoki népbíróóság Karcagra kihelyezett ülése előtt a környék felé terelődött. Érzékelték a feszültséget, érdekelték volt a fokozódásában. Helyi közegek titokzatos, antiszemita röpcédulák felbukkanásáról számoltak be. „Kunszentmártonban május 17-én éjjel röpcédulákat ragasztottak ki ismeretlen tettesek a következő felirással: »A tőke ellen harcol a Magyar Élet Pártja. A keresztény ifjúságot juttatja álláshoz a Magyar Élet Pártja.« A megindult széleskörű nyomozás során az nyert igazolást, hogy az antiszemita hangulatot és agitációt elsősorban Budapestről lejáráó kereskedők és feketézók terjesztik.”²

Nézzük meg közelebbről mindazt, ami a kunmadarasi pogrom előtt, alatt és utána a közeli városban, Karcagon történt.³

A városban 1946. május 20-tól 25-ig, az egész héten folyamatosan ülésezett a szolnoki népbíróság. Hétfőre, azaz 20-ra tüzték ki az első fokon három és fél évi kényszer-munkára ítélt Nagy János kunmadarasi tanító, leventeoktató ügyének újratárgyalását. 23-án a Városháza nagytermében dr. Király Pál közellátási tisztviselő és Sütő Imre tanító ügyében hoztak ítéletet. Két nappal később állt a népbírák elé „a reakciós, fasiszta katolikus lelkész”, Orosz Pál, a KALOT (Katolikus Legényegyletek Országos Tanácsa) helyi, népszerű vezetője, akit összeesküvéssel és szovjetellenes propagandával vádoltak. Tárgyalását a nagy tömegre való tekintettel már a szabad ég alatt, a város főterén tartották, amit rendőrkordon vett körül. Egy paptársa visszaemlékezés szerint: „A valótlan vádra csak két tanú volt, míg Orosz Pál mellett mindenki.” A hangulat feszült volt, hiszen a tömeg kifejezetten azért gyűlt össze, hogy megvédje a lelkészt a népbíróságtól. Épp, hogy elkezdődött a tárgyalás, amikor a Madarasi út felől fogat érkezett, és a lovak megriadtak, megvadultak és áttörték a kordont. Erre a rendőrök verni kezdték a kocsist. A tömeg a védelmére kelt és nekiment a rendőröknek. Azok ekkor elsütötték a puskáikat, és az egyik lövedék halálosan megsebesített egy tizenhárom éves fiút, Győrfi Józsefet. A balesetet a helyi kommunisták által szerkesztett Karcagi Napló nyomban összefüggésbe hozta a kunmadarasi pogrommal, ezt állítva: a „fasiszta banditák kapcsolatai Karcagra is kiterjedtek, ahol szintén folyik a nyomozás.” A tragikus eseményről három nappal később ezzel a címmel tudósított a Világosság című napilap: „A fasiszta csöcselék erőszakkal akarta megakadályozni egy összeesküvő pap tárgyalását Karcagon”.

A Karcagon tárgyalt ügyek persze összefüggtek, de nem úgy, ahogy a sajtó tálalta. Az állt a háttérben, hogy az MKP karcagi titkára, Tüdös Imre, központi utasításra már 1945 nyara óta a szolnoki népbíróság közreműködésével igyekezett „kikiktatni a közéletből” a „reakciós maradványokat”, azokat a tekintélyes köztisztviselőket és értelmiségieket, akiknek a szavára addig hallgattak az emberek. Állandósultak a támadások az egyházak és a „reakciós, lakkcipős kiscgazdák” ellen, akik „szabotálják a földreformot”. Egyidejűleg a kommunista befolyás alatt álló Nemzeti Bizottság feloszlattat tizenhét helyi „civil egyesületet”, mindenekelött az olvasóköröket és a vallási egyesületeket, a vagyonukat pedig kisajátította. A KALOT székházát, melyet Orosz Pál lelkész vezetése alatt önkéntesek építettek, a MADISZ, a kommunista ifjúsági szervezet tagjai fegyveresen foglaltak el. Vagyis Karcagon felgyorsult a „népi demokrácia” építése, és már egy évvel ezelőtt végrehajtották a „reakciós egyesületek” feloszlátását. Ezt országosan csak 1946. július 4-én, a szovjet tiszték ellen végrehajtott, provokációnak tűnő Oktogon téri merénylet után rendelte el Rajk László belügyminiszter. Karcagon és a környékbeli községekben már 1945 végén válsághelyzet alakult ki, melyet súlyosítottak az elvesztett háború következményei, a tomboló infláció és a fővárosból érkező rémhírek.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi VII. törvény és a 81/1945. M. E. számú rendelet alapján felállított, öt tagból álló körzeti népbíróságok, ahogy a szolnoki is, meglehetősen kétes jogi alapon álltak. Formai okokra hivatkozva gyakran érvénytelenítették a saját ítéleteiket is, úgy, mint Nagy János esetében is, és újabb tárgyalást rendeltek el. Túlnyomó többségben „állampolgári bejelentés” alapján indítottak eljárásokat, de az ügyészeknek a vádak bizonyítására nem voltak meg az eszközeik. A bejelentők nagyrészt holokauszt-túlélők voltak, de a népbírók és a népbírák, továbbá baloldali pártok delegátusai között is sok zsidó volt. Nem csoda, ha a köztudat a „zsidó bosszú” eszközének tartotta a népbíróságokat. Ítéleteiket főként a törvénynek azokra a paragrafusaira alapozták, mely szerint bűnös az, „aki a német fasiszta politikai, gazdasági és katonai érdekeit a magyar nép rovására támogatta”, azzal, hogy tagja volt valamely fasiszta politikai pártnak, illetve „a háború fokozottabb mértékben való folytatására

izgatott”. De a betiltott pártok taglistái csak részben álltak a hatóságok rendelkezésre, és az sem volt egyértelmű, melyik párt minősül fasisztának. Azokban az ügyekben, amikor a vádlottak egyetlen párt tagjai sem voltak (ez volt a helyzet Nagy János vagy Orosz Pál lelkész esetében), nyilvános megnyilatkozásaikra, beszédeikre, illetve nyomtatásban megjelent írásaikra alapozták a legtöbbször teljesen szubjektív, politikailag elfogult vádakat. Az elsőfokú eljárás is komoly meghurcolással, előre nem látható politikai hátránnyal járt a perbefogottak számára. A másodfokon ítélkező, és szakmailag sokkal felkészültebb NOT (Népbírószágok Országos Tanácsa) sokszor fel is mentette a vádlottakat. Ezt azonban nem lehetett biztosra venni, hiszen a jövő baljós és bizonytalan volt, és az igazságszolgáltatás ki volt szolgáltatva az MKP felfoghatatlan logikája szerint működő politikának.

A kunmadarasi ügyben kulcsszerepet játszó Nagy János tanítót, volt leventeoktatót 1945 júniusában ítélte el három és fél évi kényszermunkára a karcagi népbírószág, „izgatásért és a leventék nyugatra hurcolásáért”. Izgatás gyanánt azt rótták fel neki, hogy 1944 májusában a „hősök napján” helytállásra buzdító beszédet mondott, és kijelentette, hogy bízik a német és magyar fegyverek győzelmében. Ami a leventéket illeti, tény, hogy tizenhat helybeli fiúval nyugatra távozott a szovjet csapatok elől, de nem engedte, hogy a harcba vessék őket, és épségben hozta vissza a csapatot. Antiszemitizmusát, ami akkoriban általános volt, a perben azzal bizonyították, hogy a keze alá adott zsidó fiukkal megvetően bánt, és 1944 januárjában vállalkozott egy feljelentés megírására, melyben egy helybeli bepanaszolta zsidó szomszédját bizonyos „magyarságellenes uszító kijelentések” miatt.

A tanító elleni per kiötlője a madarasi kommunista párttitkár és a felesége volt. Takács Ferencet a községben nem sokra becsülték, hitvány embernek tartották. A politika iránt érdeklődő, radikális indulatokkal teli napszámos volt, aki, ha hinni lehet a Kis Újság cikkírójának, a harmincas években tagja volt a Meskó Zoltán által alapított Magyar Nemzeti Szocialista Földműves- és Munkás Pártnak is. Nagy János első népbírószági tárgyalását 1945 júniusában nagy felháborodás fogadta a faluban, és Takács érezte az ellene irányuló ellenséges hangulatot. Önvédelmi célra revolvért kért a rendőrségtől, amit meg is kapott. Megtartotta akkor is, amikor Nagy János ítéletét összszel megsemmisítette a szolnoki népbírószág, azzal az ürüggyel, hogy a parasztpárti küldött nem vett részt a perben. Várható volt, hogy a május 1946. május 20-ra, Karcagra kitűzött tárgyalás előtt a községben elszabadulnak az indulatok.

Előzőleg a Független Kisgazdapárt helyi vezetője, Takács Gergely memorandumot szerkesztett a Nagy János elleni ítélet megsemmisítése érdekében. Ezt a legtöbb helyi gazda és az értelmiség tagjai is aláírták, és május 20-án reggel mintegy háromszázötven helybeli vitte szekereken Karcagra. A tömegnek rendőrök álltak az útját, akik a levegőbe lőttek. Utána tárgyalás kezdődött arról, hogy hányan vehetnek részt a tárgyaláson. Ekkor dr. Lázár Zoltán körörvös beszélt a község nevében. A memorandum hatására a tárgyalást elhalasztották, az emberek, Nagy Jánossal együtt visszatértek Kunmadarasra. Ekkor már szóba került a tömegben, hogy „a zsidók megkérték a rendőrséget, hogy ne engedjék be a mieinket Karcagra”.

A református tanító hívei a falu határában találkoztak a kommunistákkal, akik szintén részt akartak venni a tárgyaláson, és hazafelé tartottak. Tucatnyinál nem lehettek többen, még akkor sem, ha a helybeli MKP-tagokhoz néhány parasztpárti is csatlakozott. Mindenesetre jóval kevesebben voltak, mint Nagy János hívei, akik

között ott voltak a tanítványai és a hazahozott egykori leventék is. Ekkor már erőszakos incidensre került sor, amikor a tömeg felelősségre vonta a kommunistákat. Fenyegetően körbevették őket, e szavakat kiabálva: „Majd adunk nektek zsidó népbíró-ságot, zsidóbérencek, piszkos demokráciások!”⁵⁴

A tömeg indulataival szembesülve Takács Ferenc elővette a revolverét és elsütötte. Szerencsére nem talált el senkit. Megjelent viszont három helyi rendőr, akik lefegyverezték a lövöldözőt, és az Ipartestület székházába kísérték. Az emberek követték, a színpadra állították és megpróbálták meggyőzni arról, hogy vonja vissza a feljelentését Nagy János ellen.

A lövöldöző kommunista párttitkár azonban nem engedett, mert bizonyára tisztában volt vele, hogy külső segítségre számíthat, és a fegyverhasználat miatt sem kell felelősségre vonástól tartania. A helyiek bármennyire gyűlöltek, rá nem mertek kezdet emelni. Ekkor támadt valakinek az az ötlete, hogy keressék meg Wurczel Ferencet, a szociáldemokrata párt helyi titkárát, aki szintén aláírta a feljelentést Nagy János ellen, hogy igazolja a tanító ártatlanságát. Wurczelt ígérekkel és fenyegetésekkel kicsalták a házából, de ő az utcán közölte, hogy kitart a „munkásegység” mellett, nem fordul szembe Takács Ferencel. Ekkor azok, akik nem mertek kezdet emelni a kommunista párttitkára, nekiestek és összevissza verték. „Csak amikor már öt fogam a kezembe maradt, jöttem rá, hogy nem mint szocialistát vernek, hanem mint zsidót”, vallotta később a tárgyaláson Wurczel.⁵

Figyelemre méltó, hogy ekkor még sikerült „mederben tartani” az erőszakot. Ami csak másnap reggel szabadult csak el, amikor felmerült a gyermekgyilkosság vádja, melyet addig senki sem emlegetett.

Pedig a madarasiak már bizonyára értesültek az országszerte terjedő hisztériáról, mely Karcagon is felütötte a fejét. Gábor Sándor, a munkaszolgálatosból rendőrtisztté előlépett százados, akivel 1993-ban interjút készítettem, így emlékezett rá: „1946 májusában rémhírek keringtek nálunk, melyekkel, mint rendőrnek, foglalkoznom kellett. A parasztok azt beszélték, hogy a zsidók keresztény gyermekeket szednek össze, kolbásznak dolgozzák fel őket, s így állnak bosszút. Az egyik helyi kocsmában, a Dupla Kovácsnénál azt mondták, hogy az emberhúsból készült hurkát Böszörményben árulják, a Csendes csapszékből ugyanezt már Fegyvernekről híresztelték. Hozzám mindig eljött valaki, s elmondta, mit hallott: vagy azért, mert a barátom volt, vagy azért, mert »be akart vágódni«. A híreket, legjobb tudomásom szerint idegenek terjesztették, akik autón érkeztek Debrecenből. Előfordult közben, hogy Karcagon is eltűnt keresztény gyerek. Egyszer csak odajön hozzám az egyik nő, és azt mondja: »Jaj, Sanyikám, oda a gyerekem!« Nagy zavarba kerültem, hogy mit is csináljak. Nem tudtam, hogy kihirdettessem-e. A végén nem doboltattam ki, mert tudtam, hogy egy ilyen ügy súlyos következményekkel járhat abban a hisztérikus közhangulatban. A gyerek aztán egy hét múlva került elő a pesti rokonoktól.”⁶

Azután, hogy sem Takács Ferenc kommunista párttitkár, sem pedig Wurczel Ferenc, a szociáldemokraták helyi vezetője nem volt hajlandó visszavonni a feljelentését Nagy János ellen, a konfliktus „tárgyalásos rendezése” holpontra jutott. Ekkor, már késő este mindazok, akik addig az események élén álltak, vagyis Takács Gergely, a kisgazdapárt titkára, dr. Lázár Zoltán körorvos és Kovács Lajos, helyi ügyvéd otthagyták a gyűlést, Nagy János pedig már el sem ment az Ipartestület székházába. Vagyis a „véleményformáló” értelmiségiek tudatosan visszavonultak. Ekkor néhány helybeli férfinak az az ötlete támadt, hogy a másnapi hetivásáron „megleckézteti a zsidókat”. A Haladás című hetilap beszámolója szerint ezzel biztatták a jelen lévő nőket: „Nektek kell ütni a zsidókat, mert az asszonyokat nem fogja a törvény.” Nem tudni pontosan, kiktől származott a javaslat, akkora volt a tumultus. Valószínűleg ekkor még senki nem számított

„leckéztetés” elfajulására és a vérvád felmerülésére, arra, hogy ha reggel elszabadulnak a bűnbakképző indulatok, kitör a pogrom. Ezt természetesen az MKP és a rendőrség helyi vezetői sem látták előre, akik felelőtlen politikájukkal maguk idézték elő a konfliktust, de úgy vélték, „kézben tartják” az eseményeket.

Másnap reggel, a rendes heti piacon izgatott asszonyok gyülekeztek Kuti (Klein) Ferenc tojáskereskedő kosara körül. Egyikük hangosan megszólalt: „Mikor kezdjük már, nyolc óra van!” Ekkor tört ki az erőszak, melyben először főleg nők vettek részt. „Sok férfi szemtanú emlékezett arra, hogy a megmozdulást egy bizonyos Kabai Tóth Eszter nevű asszony vezette. Ő izgatta az embereket a zsidók ellen, azt kiáltva: »Ütni kell a zsidókat«, majd személyesen támadta meg az egyik első áldozatot, Kleint, miután néhányszor pofon ütött egy Weiss nevű zsidót. Ő irányította a tömeget az áldozatok felé. Az egyik vádlott elmondta, hogy amikor megérkezett a piacra, Kabai Tóth Eszter kezdeményezésére már megverték Keint. Egy másik tanú a pogrom kezdetéről adott beszámolót: a tömeg csatlakozott a fent említett asszonyhoz, aki már elkezdte ütni Weisst. Számos tanú emlékezett úgy, hogy az áldozatokat asszonyok bántalmazták, vagy legalábbis ők indították útjára az erőszakot. A tömeget néhány becsvágyó nő vezette el a piactérről távolabb lakó áldozatokhoz. A tanuk megfigyelték az asszonyokat az atrocitások minden pontján: Neuländer vagy éppen Kohn házánál. A vallomások szerint az erőszakos falusiak legnagyobbbrészt nőkből toborzódtak: ők gyűltek össze a piactéren, és vonultak végig Kunmadaras utcáin.”⁷⁷

Kuti kommunista párttag volt, de távol tartotta magát a politikától, nem tudta, mi történt előző este az Ipartestület székházában. Kabai Tóth Eszter beletaposott a kosarába, azt kiabálva, hogy „az ő testvérének, Csörgő Sándornének a kisfiát is elvitték a zsidók!” Az asszony fapapucsával esett neki a kereskedőnek, miközben két másik, Makó Gizella és „Ruszi” Julia felborította a kosarat, azzal vádolva Kutit, hogy „árdrágító”. Ennek az volt az előzménye, hogy Kuti százmillió pengőt ajánlott egy őstermelőnek a tojásaiért, a szokásos harminc millió pengő helyett. Ha az ajánlatát elfogadják, a többi vevőnek nem jutott volna tojás, ami felháborodást keltett a piacon. (Ekkor már a kunmadarasi piacon az inflációs millpengő szinte teljesen elvesztette az értékét.) Vagyis az erőszak elszabadulásakor a hagyományos, klasszikus vérvád mellett, azzal egyidejűleg megjelent a „feketézés”, az, amivel a korabeli politika vádolta a zsidókat.

Kuti előbb dulakodott az asszonyokkal, majd látván, hogy a védelmére kelő madarasiakat is bántalmazzák az asszonyokhoz csatlakozó suhancok, a kosarát hátrahagyva elmenekült, a házába zárkózott. A nők vezette, immár férfiakat is magába foglaló tömeg körbevette Kuti házát, s közben elterjedt, hogy a tojáskereskedő állítólag nemrég azt mondta: „Nem marad több belőletek, magyarokból, csak aki majd a serblit hordja utánunk!” Vagyis az eredeti zsidóellenes vádakhoz percek alatt újabbak társultak, megindult a spontán bűnbakképzés, melynek „motorja” vitathatatlanul a vérvádhisztéria volt.

Az összeverődött, feldühödött embereket a helyi rendőrök csillapítani igyekeztek, de Zimányi Lajos őrsparancsnok megtiltotta a fegyverhasználatot. Ekkor a határozatlan, képzetlen rendőrök néhány perc alatt „átálltak”, fellépésükkkel jóváhagyták a tömeg fenyegető viselkedését. Az asszonyok először nem mertek behatolni Kuti házába, mert elterjedt a hír, hogy „fegyvere van Kuti Ferkének”, azaz löni fog, úgy, mint előző este a kommunista párttitkár. Erre a hivatalos közegek, nem észlelve a különbséget az előző esti és a másnapi helyzet között, bementek a házba, s konstatálták, hogy „nem kell félni, a Kuti Ferencnek nincs fegyvere”. Erre zúdultak be az asszonyok, és nyomukban a férfiak a házba, bár Kuti kiabált, hogy „Ne bántsatok, és is olyan szegény ember vagyok, mint ti!” De hiába könyörgött kegyelemért, egy Kálmán Balázs nevű siheder egy vascsővel

szétverte a koponyáját, a következő felkiáltással: „Nesze neked magyar gyerekkolbász!”

A rend őreinek tevékenysége ekkor már arra korlátozódott, hogy a tojáskereskedő kamrájának tartalmát, főként a kolbászt és a szalonnát Kabai Tóth Eszterrel az őrsre szállították, hogy „lába ne keljen”.

Az indulatok elszabadulása után a tömeg rátámadt a zsidók házaira és kifosztotta őket. A következő áldozatok egyike a Rosenberg házaspár volt. Az ellenük irányuló támadás során olyan kiáltások hangzottak el, mint: „Kell egy gyerek még?” És: „Üssük a zsidót, mert elviszik a gyerekeinket!” Jellemző azonban, hogy a pogromot túlélte Rosenberg Gyuláné emlékezetében inkább az a kiáltás maradt meg, amivel az 1944 nyarán szerzett tulajdonát utóbb visszaadni kényszerült Kerepesi Sára kísérte az ütlegeit: „Nesze a dunnáért!”

Kunmadarason, ahogy másutt is, az erőszak kitöréséhez fosztogatás társult. Hasznos László ruhakereskedőn a tömeg „három eltűnt gyereket” keresett, majd nem vesződve a házkutatással, kirabolta az üzletet. A fosztogatás volt a tömeg fő célja Neuländer Ferenc és a felesége bántalmazásakor is. De amikor a rendőrök a helyi hitközség félholtra vert elnökét el akarták szállítani a helyszínről, a tömeg ezt azzal a felkiáltással akadályozta meg: „Zsidót nem lehet magyar kocsiúra tenni!” Neuländer feleségéről az egyik rendőr kijelentette: „Rúgják odább ezt a vénasszonyt, ne lássam, mikor megdöglök!”

A pogrom híre villámgyorsan elért a falu határába is. Rosinger József szódást és fuvarost, a szociáldemokrata párt tagját a Karcagra vezető úton, a piactértől jókora távolságra szólította meg a fiatalok Ujj Ferenc pályamunkás: „Hová, háová, zsidó, nem félsz, hogy elveszted a kabátodat?” Ezután a többi ott dolgozó pályamunkás, köztük két fiatalok, Rosingerre támadt és agyonverte. Gábor Sándor rendőrszázados látta a holttestet: „Emlékszem Rosinger véres arcára, vöröskés bajszára, szakadt ruhájára. A koponyája bal felső részén, nem sokkal a füle mögött egy ököl nagyságú, ovális, barnás színű kő állt ki. Hozzáértem, de meg sem mozdult. Középről, nagy erővel vágta valaki bele, ma sem tudni, hogy ki. Azt a szegény zsidót megkövezték, bibliai halált halt.”

A Kunmadarason tartózkodó Lazarsfeld István a pogrom elől egy házba menekült, amit a lincselők körülvettek. Miután megállapították, hogy pesti zsidó, nem bántották, de felszólították, hogy azonnal tűnjön el. A falu határában ő is találkozott a pályamunkásokkal, akik ugyan odakiabáltak, hogy „Ti büdös zsidók, miért ölitek meg a gyermekeinket?”, de nem emeltek rá kezet, látván, hogy pesti.

Milyen szerepet játszott a vérvád a pogromban? Úgy tűnik, a „kolbászmesze” inkább ürügy, mint valóságos ok volt, mégis tragikus szerepet játszott abban, hogy a „leckéztetés” őrvongéssá fajult. Jellemző, hogy a Kuti Ferencre támadó Kabai Tóth Eszter, aki először kiabálta a piactéren a vérvádat, maga sem hitt benne, mégis úgy vélte, hogy ha rá hivatkozik, a hatóságok enyhébben bírálják el a „zsidóverést”. Gábor Sándor rendőrszázados május 21-én este kihallgatta a primitív nőt, aki azt az eredeti formájában idézte fel neki. „Az asszony a fogdában elmondta, hogy a zsidók pénzt adtak egy helyi kislánynak, hogy hozzon cigarettát egy közeli trafikból. Így csalták el, s a gyerek egy Kun Sándor nevű zsidó pincéjében kötött ki, ott akarták megölni. A gyilkosságot az utolsó percben sikerült megakadályoznia, mesélte. Meg voltam döbbenve, s azt mondtam neki: mutassa meg, hol történt az eset. Már a Kunék pincéjénél, egy nagy vasajtó előtt álltunk, amikor az asszony a fülemhez hajolt, és azt mondta: »Aztán el ne árulja ezeknek a zsidóknak, hogy ez mind nem igaz!«. Visszakísértem a nőt a rendőrségre, s jegyzőkönyvbe vettem, hogy hazudott.” Kétség sem fér hozzá: Kabai Tóth Eszter a Teleki téren és az Illatos úton három héttel azelőtt terjedő rémmese kunmadarasi változatát adta elő a rendőrnek.

A vérvád sajátossága, hogy még ha nem is hisznek benne komolyan, felszabadítja a lappangó szorongást, elsősorban az asszonyokban, akik átélik a gyermekeiket fenyegető veszélyt, és úgy érzik, a „zsidó veszély” a létükben fenyegeti őket. Déri Pál, aki szintén Kunhegyesen szolgált, mint rendőr, közvetlenül az események után érkezett a helyszínre, amikor a madarasiakon még az elszabadult szenvedélyek uralkodtak. „Egy Gulyás nevű fuvarozó rohant be a kapitányságra, és kért segítséget. Elmondta, hogy Madarason pogrom tört ki a hetipiacon a »gyerekkolbász« miatt. Nem voltak fegyvereink, kevés volt az emberünk, ezért kerülő úton indultunk el, hogy út közben összeszedjük őket. Amikor beértünk a faluba, láttuk, hogy az emberek az őrök köré gyűltek. Véres volt a ruhájuk, a kezük is. Egymás szavába vágva mesélték a szolnoki főkapitánynak és egy szovjet tisztnek, mit tesznek a zsidók a gyerekekkel. Úgy festett, mintha még ők várnának védelmet, eszükbe sem jutott, hogy le fogják tartóztatni őket.”

Vagyis a pogrom végrehajtói magukat tekintették védelemre szoruló áldozatnak, ami megerősíti a kollektív áldozatiság lélektanával, és az ebből fakadó agresszióval foglalkozó pszichológiai kutatások eredményeit. Izraeli kutatók két évtizede összefoglalták a kezelhetetlen konfliktusok során kialakuló kollektív áldozati tudat, a viktimizáció következményeit.

„1. Sajátos tudatállapotot alakít ki a csoport tagjaiban,

2. egy olyan rugalmatlan, állandósult önképet eredményez, amely a kezelhetetlen konfliktus során mindvégig, sőt nagy valószínűséggel azt követően is hosszú ideig fennmarad,

3. intenzív negatív érzelmek, melyeket mindenekelőtt harag, félelem és önsajnálát kísérnek,

4. az alapját képző érzelmekből és célokból fakadóan az erőszakkal járó konfliktushelyzetekben automatikusan megjelenik,

5. olyan szűrőként funkcionál, melyen keresztül a csoporttagok tapasztalataikat, különösen a konfliktussal kapcsolatos tapasztalataikat értékeli,

6. felnagyítja a szembenálló csoportok között észlelt különbségeket,

7. magában hordozza azt a vélekedést, hogy az ellenfél bármikor képes újabb károkat okozni, ezért a csoport a folyamatos fenyegetettség állapotában él,

8. jelentős kognitív és érzelmi következményekkel jár, melyek még inkább megerősítik a csoport áldozati önképét, és végül

9. a meg nem érdemelt szenvedésre vonatkozó vélekedés befolyásolja a csoport viselkedését, mivel arra sarkallja a csoportot, hogy megakadályozza a további károkozást, valamint megbüntesse az ellenfelet a már elszennvedett károkért.”⁸

A kunmadarasi pogromot követő bírósági tárgyaláson elhangzott vallomások is megerősítik, hogy az elkövetők kollektíven áldozatnak tekintették magukat, ezzel igazolták az agressziójukat. A háború pusztításaiért, nyomorukért, kiszolgáltatottságukért a zsidókat tették felelőssé, és további, még nagyobb, képzelt veszélyek forrásának tartották őket. Kabai Tóth Eszter a Haladás riportérének kifejtette a börtönben: „Amikor a zsidók hazagyűttek, nem volt semmijük, én meg hiába túrom az orrommal a földet, csak nyomorult maradok.” Május 30-i rendőrségi kihallgatásakor pedig kijelentette: „A cselekmény előtt hetekkel már az a szóbeszéd járta a faluban, hogy a zsidók elpusztítják a magyar gyerekeket, magyar koponyákkal akarják az utat kövezni, és hogy milyen jó dolga van a zsidóknak miközben mi, a szegény nép pedig éhezünk.” Ugyanez a gondolat, más megfogalmazásban: ők „fehér kenyeret esznek, én pedig egy kis málét is alig tudok juttatni az öt apró gyerekből álló családomnak”. Egy másik vádlott szerint „a zsidók, akik a deportálásból hazajöttek, bár hangoztatták, hogy semmijük sem maradt és semmijük

sincsen, egy két-hónap leforgása alatt tele voltak minden jóval, tele lett az üzletük, és látszólag minden munka nélkül jól éltek.” „1945 októberéből érkeztem haza orosz hadifogságból, és azóta mint napszámos dolgozom, de odáig nem jutottam, hogy egy ruhát tudjak venni. Kunmadarason többen beszélték, hogy kik, arra már nem emlékszem, hogy bezeg a zsidóknak milyen jó dolguk van, alig jöttek haza a deportálásból, feketézéssel és üzleteléssel máris milyen jól élnek, nem dolgoznak semmit, mégis fehér kenyéret esznek, ruhákat csináltatnak, nekünk volt hadifoglyoknak pedig semmink sincsen. Így bizonyos ellenszenv alakult ki a zsidósággal szemben, bár személy szerint nekem egyikkel sem volt semmi bajon, de a hallottak bennem is rossz érzést váltottak ki.”⁹

A pogrom után 120 letartóztatás és 80 őrizetbe vétel történt Kunmadarason. A júniusi tárgyalás szemtanúja írt a vádlottakról: „Piszkos, rongyos, mezítlábás emberek, szemükben rémület.” A bíróság előtt tett vallomásokból nem derült ki sok az elkövetők indítékából, az elszabadult erőszak motivációjából.

„– Nem csináltam én semmi mást, mint a többi! Az egész Madaras itt lehetne, én sem ütöttem jobban a zsidót!” – védekezett Kabai Tóth Eszter.

Részlet egy másik vádlottal, Bán Balázs számadó juhással folytatott elnöki párbeszédéből:

„– Hiszi-e, hogy a zsidók paprikást főznek a gyerekekből?

– Hát, hiszem is, nem is.”

Végül:

„– Ugye, Vincze Sándor, magát nagyon felizgatta a hír, hogy a zsidók gyilkolják a gyerekeket?

– Nagyon felizgatott kérem, mert nekem is van öt gyerekem.

– De hát végül egy gyerek se tűnt el Kunmadarasról!

– Azt én kérem, akkor még nem tudtam.”

A statáriális tárgyaláson a bíró kérdésére szó esett arról a kusza, heves konfliktusokat előidéző helyzetről, hogy az ausztriai táborokból visszatért zsidók igyekeztek visszaszerezni a vagyontárgyaikat. Ezeket deportálásuk után a szegényebb parasztok szereztek meg maguknak, akár árverés útján, akár úgy, hogy feltörték lepecsételt házaikat, és elhordták azokat.

„– Miért bántotta azt a zsidót, kivel maguknak soha nem volt bajuk?

– Bajunk nem volt, de tetszik tudni, a németek odahordták a mi házunkba a Rosinger bátyjának, a Bélának a bútorait. Más bútorunk nem is volt. Amikor a Józsi hazajött, az ő bútorait már elvitte a párt és eljött az enyéért, hogy azok a Béla bútorai. És elvitte. Az uram akkor szidta a Rosingert, de nincs igaza, amikor Takács Ferenc ma is a Schwartz bundájában jár és ő volt a párttitkár a faluban!”¹⁰

A vallomásban szereplő Rosinger József, aki szikvízkészítő és fuvaros volt, a halálos áldozatok egyike, többektől igyekezett visszaszerezni a javait: a pogrom másik résztvevőjétől a tehenét követelte vissza.

A nyomozás, majd a bírósági tárgyalás során kiemelt figyelmet fordítottak a vérvádmese állítólag terjesztőjére, egy Tóth Zsigmond nevű, Szlovákiából áttelepült tisztviselőre, akit május végén Rajkánál, a határon fogtak el. Ő egyesek szerint a helyi kocsmában azt mondta: „Szlovákiában is tűntek el gyermekek, de ott már a lámpavason lóg az összes zsidó.” Ezután feltette a kérdést: „Meddig tűritek még, hogy a zsidók szalámit csináljanak a gyerekeitekből?” A huszonhat éves, pozsonyi születésű Tóth Zsigmondról a Demokrácia című lap 1946. június 23-i száma azt állította, hogy a Hlinka-gárda tagja volt, és részt vett a szlovákiai pogromokban. Ő viszont azt vallotta a bíróság előtt, hogy partizánként harcolt a németek ellen – igaz, ez a két állítás nem zárja ki egymást.

A kunmadarasi pogrom hosszabb ideje tartó, krónikus válsághelyzetben tört ki, melyet számos, egymással összefüggő, súlyos ok idézett elő. A robbanást közvetlenül a helyi kommunisták provokációja, a Nagy János tanító ellen vád és a népbírói tárgyalás idézte elő, a vád csak a „katalizátor” funkcióját töltötte be. Ugyanakkor a pogromot követően, a tárgyalás alatt egyértelműen a „politikai összeesküvés” teóriája dominált, gőzerővel keresték a felbujtókat. A kommunista irányítás alatt álló rendőrség, illetve a mögötte álló MKP elsősorban a „reakció elleni” harc szempontjából szemlélte a pert, mindenekelőtt azzal a céllal, hogy Nagy János tanítót, illetve a kisgazdapárt helyi vezetőjét elítéltesse.

A rendőrség már a nyomozás során erőfeszítéseket tett, hogy az események mögött kívülről irányított összeesküvést fedezzen fel és kimutassa Nagy János tanító „titkos kapcsolatait”. A „politikai vonal” felgöngyölítését szolgálta, hogy letartóztatták Palcsesz Sándort, a helyi kisgazda ifjúsági szervezet Független Ifjúság vezetőjét. Tény, hogy ő a pogrom napján pofon ütött egy menekülő zsidót a község külterületén, de nem tudta, hogy pogrom készül, és meg sem fordult a piactéren. Először Nagy Jánost gyanúsították meg felbujtóként, majd amikor a karcagi népbírói bíróság ejtette az ellene emelt vádat, és kiderült, hogy a pogrom alatt el sem hagyta a házát, ezzel vádolták Takács Gergely kisgazdapárti titkárt és a szlovák–magyar határon elfogott és visszaállított Tóth Zsigmondot.

Az MKP mindenképpen a kisgazdapártot és a „reakciót” kívánta felelőssé tenni a pogromért, viszont a szegényparasztokat nem akarta „elijeszteni” a perrel. Ezért a felelősségre vonás során statáriális bíróság elé állították a „felbujtókat”, viszont a pogrom nagyszámú végrehajtója fölött rendes bíróság ítélt. Úgy tűnt, ez a taktika sikerrel jár, legalábbis a per hallgatósága kitörő örömmel üdvözölte.

„Az erélyes nyomozás 83 embert vett őrizetbe, amelyből az államügyészség 9 embert statáriális bíróság elé állított. A dr. Füzessy tanácselnök elnöklete alatt megtartott statáriális tárgyaláson döntő fordulatot vett az ügy, amikor dr. Szántay Kálmán vezető államügyész bejelentette, hogy a rendőrség erőteljes nyomozás után elfogta a kunmadarasi események fő értelmi szerzőjét, a szökésben lévő Tóth Zsigmondot és statáriális tárgyalásra állította. Nevezett vallomása alapján világossá vált, hogy az egyszerű néposztály félrevezetés áldozata lett. Így dr. Szántay vezető államügyész javaslatára a statáriális bíróság akként határozott, hogy tekintettel a statáriális ügyek időben korlátozott lehetőségeire, az egész ügyet a külön Népbírói bíróság hatáskörébe teszi át. A rögtönítélő bíróság ezen döntése a nagyszámú hallgatóság körében általános tetszésnyilvánítást váltott ki, mivel mindenki meg volt győződve, hogy az igazi bűnösök nem a vádlottként szereplő, nagyrészt írni, olvasni nem tudó nincstelének, hanem a felbujtók, akikre ily módon lesújt majd az igazságszolgáltatás ökle.”¹¹

Az osztályszempontok szemmel láthatólag felülkerekedtek az ügy megítélésekor, hiszen agrárproletárok mégsem lehettek egy fasiszta összeesküvés résztvevői. A statáriális bíróság nem boldogult az ügygel, pedig első tárgyalásán részt vett Bogár János ítéletvégrehajtó is, aki azonban dolgavégezetlenül távozott. Az ügyet végül visszaadták a „rendes” igazságszolgáltatásnak. Ez első fokon három halálos ítéletet szabott ki. Először Tóth Zsigmondra, aki nemcsak uszító, antiszemita kijelentéseket tett, de május 30-án a tanítványiból őrseget szervezett a tanító háza elé, nehogy a rendőrök elrabolják. A másodrendű vádlott Takács Gergely és a harmadrendű Nagy János is kötelet kapott. A pogrom résztvevői, az „agrárproletárok” az enyhítő körülményeket, mindenekelőtt az „osztályszempontot” figyelembe véve két-három évi börtönt kaptak, és végül másfél-két év múlva szabadultak. A „felbujtók” ítéletét a Népbírói Bíróság Országos Tanácsa hatályon kívül helyezte, amit elnöke, Major Ákos „példátlan botrányként” ír le a visszaemlékezésében. Az újabb tárgyaláson a

rendes bíróság enyhítette az ítéleteket: Tóth Zsigmond életfogytiglani fegyházát, Takács Gergely két és fél évet kapott, míg Nagy Jánost bűncselekmény hiányában felmentették. A vádlottak büntetésük letöltése után szabadultak. Tóth Zsigmond a börtönből 1956 elején külföldre távozott, a hetvenes évek elején halt meg Szlovákiában.

Mivel a Független Kisgazdapártot Kunmadarason nem lehet összeesküvéssel gyanúsítani, de a politikai felelősség kérdése továbbra is napirenden volt, felmerült a Nemzeti Parasztpárt felelőssége is. A Szabad Szó május 26-i száma védekezni kényszerült: „Ottani pártszervezetünk a legerősebbek egyike az országban, másfél ezernyi öntudatos dolgozó paraszt tagja nem hagyja magát felelőtlen suttogástól vezéreltetni, s nem téveszti össze néhány falusi zsidó elleni erőszakoskodásokat a komolyabb céljaival: harc a reakció, a rablógazdálkodás és a nagykapitalizmus ellen.” Mindazonáltal: „Felelősek azok a kunmadarasiak, akik részt vettek a botrányos verekedésben. Nem lehet azonban a kunmadarasi parasztságot tervszerű, előre tervbe vett antiszemita összeesküvéssel vádolni. A túlfűtött atmoszféra, felizgatott kedélyek, az előzetes hangulat nem mentség arra, ami történt, de magyarázat, hogy egy egyébként radikális és politikailag egyre jobban fejlődő faluban is okozhat a rosszhiszemű suttogás ehhez hasonló eseményeket.”

A sajtó szerint egyetlen egy párt bizonyosan nem volt felelős az eseményekért: a Magyar Kommunista Párt. Annak ellenére sem, hogy a pogrom kitérésében a Nagy János elleni népbíróági per kulcsszerepet játszott, és az egész ügyről ezzel a címmel jelent meg az első híradás Szabad a Nép május 24-i számában: „Egy börtönre ítélt, de szabadlábra helyezett levanteoktató indította el a kunmadarasi véres fasiszta tüntetést”. Két nap múlva: „Letartóztatták Takács Gergelyt, a Kisgazdapárt helyi titkárát a kunmadarasi gyilkosságok ügyében”. Majd a kommunista napilap május 28-i számában, mely a karcagi eseményről is beszámolt „Újabb halálos áldozatot követelt a fasiszta bujtogatás” címmel, részletes cikk olvasható arról, hogy „Kik készítettek elé a kunmadarasi pogromot?” Igaz, ebből az is kiderül, hogy május 21-én „Nagy János nem hagyta el a lakását, Takács Gergely pedig ki sem jött a községházáról, hogy megnézzék, mi történik a szomszédban.” A Szabad Nép beszámolt egy, a pogrom után tartott pártközi értekezletről is, ahol Takács Gergely azt a javaslatot terjesztette elő, hogy „az eseményeket sajnálják, de a zsidókat és Takács Ferencet, a Nagy János elleni vád fő tanúját felszólították, hogy hagyják el a falut”. A népbíróóság ezt a javaslatot fasiszta tettként fogta fel. Az FKGP helyi vezetője ezért a „javaslatért”, ami nem is biztos, hogy tőle származott, két és fél év börtönt kapott. A Szabad Nép június 2-i cikke már az ítéletet is megelőlegezte: „Akik a vérvádat terjesztik: feketézők, nyilasok, levante főoktatók”.

Mivel akkor a Nemzetgyűlésben elhangzottak csak a cenzúra engedélyével kaphattak nyilvánosságot, sem Szolnoki István kisgazdapárti képviselő, sem pedig az FKGP-ből nem sokkal azelőtt kizárt Drózdy Győző képviselő felszólalása nem jelent meg a Kis Újságban. Szolnoki 1946. május 25-én kijelentette, hogy Nagy János ügyét külön kell választani a pogromtól, nem lehet összefüggésbe hozni vele. Drózdy ezek után már nem a kisgazdákat, hanem a kommunistákat okolta az eseményekért. „A kunmadarasi esetért nemcsak az abban részesek felelősek, hanem az a párt, mely a népitéleteket általánosan helyeselte, tehát a Magyar Kommunista Párt”. Drózdynek ezekre a szavaira kitért a vihar a képviselőházban, a baloldal felháborodottan utasította vissza a pogrom és a fasisztákon végrehajtott népitéletek közötti párhuzamot. Drózdy ebben a hangulatban terjesztette be indítványát, melyben statárium kiterjesztését kérte a felekezeten izgatókra, majd nyíltan kijelentette: „A kunmadarasi eset felbujtóit a Házban kell keresni!” Az, hogy Drózdynek mennyire igaza volt, vagyis hogy a kommunisták a tüzzel játszottak, amikor a vérvádtól felizgatott hangulatban „népitéleteket” rendeztek a „feketézők” ellen, a kunmadarasi pogromot követő események bizonyították.

1946. május 27-én Hajdúhadházon gyerekgyilkossággal vádoltak meg egy zsidót. Másnap Debrecenben egy ittas helyi lakos a vasútállomáson azt terjesztette, hogy egy zsidó kereskedő pincéjében levágott gyermekfejét látott. Szegeden és Mezöberényben elterjedt, hogy a zsidók templomuk újrászenteléséhez keresztény gyermekek vérért használják. Dömsödön pedig egy helyi parasztasszony azt mesélte, hogy a Teleki téren gyermekhúsból készült pörköltet árusítottak. Erre a tömeg megostromolta a dömsödi rabbi házát, ahonnan gyermeksírást véltek hallani.

Ilyen viszonyok között, ahogy erről Razzia Szolnokon című cikkében a Haladás 1946. július 18-i száma beszámolt, a rendőrség provokálta a város lakóit azzal, hogy mezei lopások elfogott tetteseit szegénytáblával a nyakában hajtotta végig a városon. Az akció azonban visszajára fordult, mert a tömeg a tolvajokkal szimpatizált. Azt követelték, hogy inkább a „feketéző zsidókat” vigye el a rendőrség. A szolnoki MÁV járműjavító munkásküldöttsége a valutázók és feketézők megbüntetését sürgette. Az ennek nyomán megtartott razzia során a rendőrség összesen tíz „ingyenlő, áruhalmozó” embert internált, jórészt zsidókat. Valutát senkinél sem találtak, csak „dollárra vonatkozó” feljegyzéseket. A fő vád nagyobb mennyiségű élelem felhalmozása volt (40 kg cukor, 20 kg mosószippan), egyikük szekrényében pedig harminc inget találtak. Egy rendőrfőhadnagy úgy vélekedett, hogy „akinek ennyi van, miközben a járműjavító munkásainak még kettő sincs, az megérdemli a feketéző nevet”. Az elfogott, és internált „spekulánsokat” még aznap, június 14-én, a korábbihoz hasonló megszegényítő módon, táblával a nyakukban hajtották keresztül a városon. A felháborodott tömeg meg akarta lincselni őket, de ezt a rendőrök megakadályozták.

Az, hogy az egész kampánynak zsidóellenes éle volt, kiviláglik Polónyi-Szűcs Ferenc őrnagy, rendőrkapitány szavaiból: „ha nem visszük végig ezeket az embereket a városon, akkor olyan pogrom tört volna ki, hogy a szolnoki zsidóság sohasem tudta volna kiheverni.” Szerinte az akcióval „kifogták a szelet” az antiszemitizmus vitorlájából. Nem értett ezzel egyet Újlaki Kálmán, a szolnoki Joint vezetője, aki úgy vélte, hogy a városban igen erős antiszemitizmus „ellen rendszertileg nem küzdenek”. A néhány jó módú szolnoki zsidót naponta érték szóbeli inzultusok. A zsidó segélyszervezet, a Joint ellen is panasz érkezett: többen azt kifogásolták, hogy miért adnak kétfogásos étkezést (levest és főzeléket) az általuk segélyezett zsidóknak, amikor a munkásoknak csak egy fogásra telik. Ettől kezdve a Joint-konyhán is csak egy tál ételt adtak.¹²

Az éhezés, a tomboló inflációval és a vérvádhisztóriával társulva Baranya megyében is kis híján tragikus következményekhez vezetett. 1946. július 24-én a Joint szervezésében hatszáz árva zsidó fiatal érkezett Komlóra, ahol az erdőben vertek tábort. A nyomorgó helyi bányászok körében pletykák terjedtek el arról, hogy a zsidók „főúri” ellátást kapnak, miközben a nép éhezik. Többen tudni vélték, hogy a lőfegyverekkel is ellátott zsidók két fiút elraboltak a közelben táborozó munkás cserkészek közül, hogy kolbászt készítsenek belőlük. A munkáspártok, a szakszervezet és a pécsi izraelita hitközség képviselői a rendőrség politikai osztályával egyeztetve kivonultak a helyszínre az indulatok lecsillapítására. Hogy megbékítse az antiszemita zúgolódókat, a zsidó tábor vállalta a 87 munkásfiatal élelmezését. Ezen kívül negyven zsidó fiatalot hetente nyolc órás munkára a bányába vezényeltek. A munkáspárti és szakszervezeti vezetők gyűlést hívtak össze, és felszólalásaikban elítélték az antiszemitizmust és a „fasiszta rendbontókat”.

De a politikai szölamok sem Komlón, sem pedig a szomszédos nagyvárosban, Pécsen sem hatottak, ahol az a szóbeszéd járta, hogy zsidó spekulánsok a hamarosan bevezetendő új fizetőeszközzel, a forinttal üzletelnek. 1946. július 26-án a pécsi törvényszéken Horváth Béla volt munkásszázad-parancsnok tárgyalása alatt mintegy kétszáz ember

tüntetett a népbíróság ellen, Horváth mellett. A Szabad Nép tudósítása szerint a tüntetők „kötelet a zsidóknak” és „le a zsidóbérenc népbírósággal” jelszavakat hangoztatva megostromolták az épületet. A tárgyalóteremben tojással hajigálták meg a népbírákat. Ugyanekkor a tömeg másik része az egyik tanú házat támadta meg. Az ott őrködő 5-6 rendőrt félrelökte kövekkel dobálták az ablakokat, majd megpróbálták betörni a kaput. A rendőrség mindkét helyszínen tehetetlen volt, a tombolókat szovjet járőröknek kellett megfékeznie. A tüntetések egész nap folytatódtak szerte a városban.¹³

A kunmadarasi pogromot néhány hét leforgása alatt követték a kis híján lincselésbe forduló szolnoki, komlói és pécsi események. Ezek már egyértelműen az 1946. július 30-i és augusztus elsejei miskolci „népítéleteket” előlegezték meg.

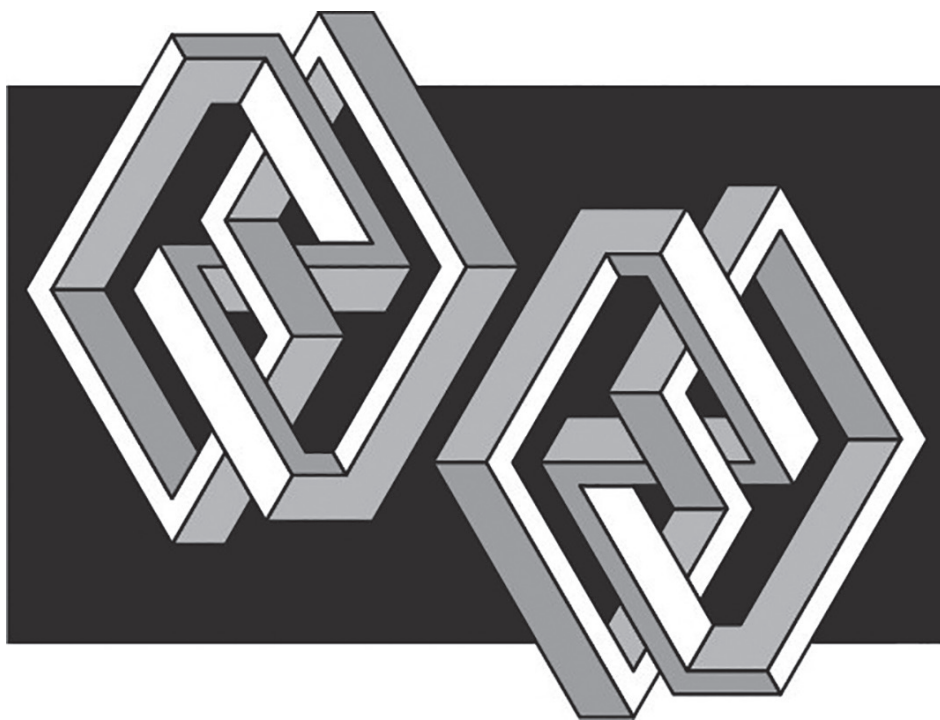
Érdemes végül feltenni a kérdést: mit tudott meg a magyar olvasó a kunmadarasi pogromról, és az egész országra kiterjedő vérvádhisztériáról azután, hogy elolvasta Závada Pál Egy piaci nap című regényét, mely az első, a szélesebb közvéleményhez eljutó híradás volt az 1946 május végi eseményekről? Závada irodalmi feldolgozásában, mely nem Kunmadarason, hanem a képzeletbeli Kunvadason játszódik, Karcagról, az ott folyó népbírósági perekről kevés szó esik. A regényben a tanító, Hadnagy Sándor felesége „mindentudó narrátorként” látja át a zavaros és nyomasztó eseményeket, melyeknek a férje a részese. Felutazik Pestre, ahol a vérvádakról főcímeik alatt tudósít, de a valóságban nem létezett Friss újság cikkeiből értesül arról, mi zajlik az országban. A pogromot kiobbantó primitív nőt, az „asszonybanda” vezérét Závada Radai Etelnek nevezi, foglalkozása ápolónő. Különösen figyelemre méltó, hogy a lövöldöző kommunista párttitkár, a tanító elleni feljelentés szerzője nála békés, naív parasztember. Hámos Ferenc, akit a regényben az MKP a pogrom után áthelyez Miskolcra, és belekeveredik az ottani eseményekbe. Az író sejteti, hogy rövidesen ő is áldozattá válhat, mert a tragédiába forduló miskolci népítéletekért saját pártja őt teszi majd meg bűnbaknak a bíróság előtt. Csakhogy ez mélyen történelmietlen fikció, ugyanis Magyarországon 1946-ban még híre-hamva nem volt az efféle körmönfont koncepciók pereknek.

Az amúgy is nehezen követhető, előzmények és háttérismeretek nélkül érthetetlen kunmadarasi pogrom Závada irodalmi feldolgozásában kifejezetten zavaros az átlagos olvasó számára, aki természetesen nem tudhatja, hol húzódik a határ a valóság és a fikció között. Árnyaltan ábrázolt szereplői nincsenek, a politikai küzdelmek leírása háttérbe szorítja a jellemábrázolást. A regényben végig érződik, hogy „titokzatos erő” manipulálja az eseményeket. Csakhogy a magyar politikai rendőrség 1946 májusában még nem volt mindenható, karkai hatalom. A regény leghatásosabb részlete, amikor az egyik agyonvert zsidó áldozat kísértetként tesz vallomást a bíróság előtt. Kár, hogy Shakespeare ezt a jelenetet már vagy fél évezrede megírta a Hamletben.

JEGYZETEK

- 1 Belügyi Szemle, 1982. 8. sz.; USC SHOAH Judit M. visszaemlékezése; Az Igaz Szó, Haladás, Képes Figyelő, Kis Újság vonatkozó számai; Köztársaság, 1946. június 20.; a Ludas Matyi, Magyar Nemzet, Népszava, Szabad Nép, Szabadság, Új Élet 1946. május 30. és június 13-i számai; Apor Péter: A népi demokrácia építése, Kunmadaras, 1946. Századok, 1998/3.; Apor Péter: A kunmadarasi pogrom, 1946. 2
- Rubicon, 2008/7–8.; Pelle János: Az utolsó vérvádak. 1995, 151–168. o.; Vörös Éva: Kunmadaras – Újabb adatok a pogrom történetéhez. Múlt és Jövő, 1994/4. Szépirodalmi feldolgozás: Závada Pál: Egy piaci nap. Magvető, 2016. Ugyancsak Závada volt a szerzője az ugyanezzel a címmel játszott színdarabnak, melyet a Radnóti Színház adott elő. Belügyi Szemle, 1982/8. 97. o.

- A jelentés kelt 1946. június 9-én.
Aláírás: Polónyi Szűcs Lajos rendőrőrnagy, Szolnok vmegye főkapitánya
- A jelentésben szereplő röplap nemcsak azért tűnik dilettáns provokációnak, mert a Magyar Élet Pártja ekkor már vagy két éve megszűnt, de azért is, mert az MKP antikapitalizmusát kombinálja az ébredő magyarok és a nyilasok demagógiájával, a rendőrségi jelentés pedig az egészet a „Budapestről lejáró kereskedők és feketézők” nyakába varrja.
- 3 Köszönöm Elek György történésznek, hogy kéziratként rendelkezésemre bocsátotta Politikai perek Karcagon 1945–1947 című munkáját. Az adatokban gazdag tanulmány a Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok 2020-as évkönyvében jelenik meg.
 - 4 Pelle János: Az utolsó vérvadás. Pelikán Könyvkiadó, Budapest, 1995, 152. o.
 - 5 Haladás, 1946. május 30.
 - 6 Pelle: i. m. 157. o.
 - 7 Apor Péter: A népi demokrácia építése, Kunmadaras, 1946. Századok, 1998/3. 609. o.
 - 8 Daniel Bar-Tal, Lily Chernak-Hal. Noa Schorl és Ayelet Gundar: Kollektív áldozati tudat jelentősége a kezelhetetlen konfliktusokban. In: A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája, szerk.: Fülöp Éva és Kóvágó Pál. Oriold és társai, Budapest, 2018, 39. o.
 - 9 Apor Péter Századok, 1998/3. 611–612. o.
 - 10 Haladás, 1946. június 21.
 - 11 Belügyi Szemle, 1982/3. 96. o. Polónyi Szűcs Lajos jelentése.
 - 12 http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=140:antiszemita-zavargasok-pogromok-es-vervadak-1945-1948&catid=16:esetek
 - 13 Uott.

Nagy-Románia létrejötte (1916–1920)

(Románia külpolitikája az egységes állam létrejötte után, az I. világháborút megelőzően és a világháború kezdetén) A korábban évszázadokig megosztott – két függő helyzetben lévő fejedelemségre, Moldvára és Havasalföldre tagolt – román területek egyesülésére akkor nyílt lehetőség, mikor mindkét fejedelemségben az egyik előkelő bojár-család sarját, Alexandru Ioan Cuzát¹ választották 1859-ben fejedelemmé. 1862-ben Havasalföld és Moldva hivatalosan is egyesült „Románia” néven. Cuza élénk reformprogramba kezdett, hogy az egyesülő román területek fejlődését előmozdítsa. 1864-ben megszüntette a jobbágyrendszert (a „holopok” szolgarétegét is felszabadította) és más reformokat is életbe léptetett. 1866-ban elfogadták az új alkotmányt. Közben 1866 februárjában a reformer Cuzát egy államcsíny megbuktatta. A Hohenzollern-Sigmaringen dinasztia egyik ága² került a fejedelmi trónra.

A hatalomváltás azonban nem törte meg az egyesülő délkelet-európai ország felemelkedését. 1877 tavaszán Románia – az oroszok oldalán – hadba lép a török birodalom ellen és május 10-én kikiáltja függetlenségét. 1881-ben Hohenzollern Károlyt – I. Károly néven – román királlyá választották. A függetlenségnek azonban ára van: Oroszország megszállja Besszarábiát, s a román állam egyelőre kénytelen lemondani róla... A revans vágya a román vezetést a hármasszövetséghez (a későbbi központi hatalmakhoz) való csatlakozásra bírja (1883)³. Ugyanakkor továbbra is nyitva hagyja az utakat Franciaország és az orosz birodalom felé is. Annál is inkább, hisz már Horea Papiu-Ilarianu (Cuza fejedelem későbbi tanácsadója) megfogalmazta 1854-ben a románok igényét Erdélyre.

Már Papiu-Ilarianu is egyfajta „nyugati kapunak” tekintette a románság számára Erdélyt. Meg is fogalmazódott távlati célként a „román országok” egyesítése. Besszarábia orosz megszállása egy időre arrébb tolta az erdélyi kérdést, de nem került le a napirendről. Sőt az első világháborút megelőző időszakban fogalmazódott meg végső célként Nagy-Románia megteremtésének eszméje. A román királyság beavatkozott – az eredetileg a törökök maradék uralmi területe ellen indított – Balkán-háborúba is. Hátba támadta (Szerbiával és Görögországgal szövetségben) a törököket legyőző Bulgáriát és megszerezte tőle Dél-Dobruzsát. S 1913-ban Bukarestben, a bukaresti békében állapították meg a balkáni államok új határait. Ekkor emelkedett hivatalos célkitűzéssé a még az 1870-es években Eminescu által megfogalmazott jelszó az új, nagyromán állam határaitól: „a Dnyesztertől a Tiszáig...” S ekkor – az első világháború előtti években – vált végképp uralkodóvá a román történetírásban és eredetkutatásban (a XVIII. századi ún. „erdélyi iskola”⁴ által kidolgozott) „dákoromán kontinuitás” elmélete. (Ez az elmélet napjainkig meghatározó teória a román történetírásban.) Ettől kezdve az egyéb alternatív származási elméleteket (különösen a különböző bevándorlási elméleteket) módszeresen háttérbe szorították és igyekeztek terjesztésüket teljesen ellehetleníteni.

Románia 1914 nyarán – a világháború kirobbanásakor – semlegességi nyilatkozatot tett. Annak ellenére, hogy korábbi szövetségi kötelezettségei (az 1883-as csatlakozása a hármasszövetséghez) a központi hatalmak oldalán jelölték volna ki helyét.

(Román lavírozás a szövetségi rendszerek között [1914–16]. Ion I. C. Brătianu politikai céljai. Az erdélyi románok helyzete) Az első világháború kirobbanása után néhány nappal, 1914. augusztus 4-én Románia semlegességi nyilatkozatot tett. Ugyanakkor nem adott garanciát arra (bár először Tisza István kérte tőlük), hogy a későbbiekben is meg

fogja őrizni semlegességét. Sajnos – a hadüzenetet eredetileg ellenző – Tiszát nemcsak a Szerbiának küldött hadüzenet elfogadására beszélték rá, hanem arra is, hogy ne ragaszkodjon – a hadüzenet elfogadása előtt – a semlegességi garanciákhoz Románia részéről... Pedig a vezető magyar politikus (többször miniszterelnök) joggal félt attól, hogy a kiszámíthatatlan román vezetés végül az ellenkező oldalon lép hadba.

De hogy alakult a dualizmus idején az erdélyi románok helyzete? A románok kezdetben az osztrák–magyar kiegyezés után passzív rezisztenciába vonultak, tiltakozásul a dualista rendszer, Erdély uniója és a románság kollektív nemzeti jogainak el nem ismerése ellen. Ez az 1867 utáni elzárkózás a hetvenes-nyolcvanas évekre megváltozott. Már 1872-ben létrejött az Albina Bank, az erdélyi románok hitelintézete, majd megalakult a Román Nemzeti Párt. 1891-ben pedig Bukarestben megalakult a Liga Culturala az erdélyi és magyarországi románok támogatására. 1892-ben az erdélyi románság vezetői (többek között Aurel Popovici, Ioan Rațiu és Vasile Lucaciu) memorandumot nyújtottak be Ferenc Józsefnek az 1868-as nemzeti törvény módosításának és a románok politikai nemzetként való elismertetésének követelésével. A memorandumot küldöttség vitte Bécsbe, de az uralkodó azt olvasatlanul továbbküldte a magyar országgyűlésnek, mely szintén olvasatlanul visszaküldte a delegáció vezetőjének. Erre a román vezetők az iratot nyilvánosságra hozták, kinyomtatták és terjeszteni kezdték. Válaszul a memorandum szerzőit „sajtó útján elkövetett izgatás” vádjával Kolozsváron perbe fogták. Ez volt a híres Memorandum-per. A vádlottak többségét különböző mértékű fogházbüntetésekre ítélték (egyeseket távollétükben, mert időközben Romániába szöktek), de 1895-ben, egy év elteltével, uralkodói amnesztiával mindannyian szabadultak. Ennek ellenére a per nagy szerepet játszott a Monarchia iránti lojalitás meggyengülésében. Mikor pedig Ferenc Ferdinánd trónörökös konföderációs terve (a Nagy-ausztriai Egyesült Államok) nem valósult meg, a román nemzeti vezetőik nagy része végképp a román királyság felé fordult, az egyesülést célul kitűzve. E cél aktív megvalósításához azonban már csak a trónörökös meggyilkolása és az első világháború kirobbanása után kezdtek hozzá.

Eközben Ion I. C. Brătianu^s miniszterelnök szinte rögtön elkezdett tapogatózni mindkét oldalon, hogy ki ajánl többet a román hadba lépésért. Megkezdődött az antant és a központi hatalmak egymásra licitáló ígéret-párharca a román vezetés megnyerésért... A román elit pedig – élén Brătianuval – ezt gátlástalanul ki is használta. Egyre följebb emelte a téteket. A központi hatalmak (főleg Németország) orosz területeket ígértek a románoknak (Besszarábiát, Bukovinát, Transznisztríát), míg az antant (elsősorban Franciaország) magyar és bolgár területeket ajánlott fel a hadba lépésért cserébe a győzelem után (Erdélyt, a Partiumot és a Bánátot). Brătianu igyekezett újabb és újabb követeléseket megfogalmazni az áhított hadba lépésért cserébe. A területi követelések mellett fegyverszállításokat és segédszerepeket is elvárt hadba lépés esetére. Emellett titkolt célja volt a havasalföldi (jelentős részben makedoromán és görög származású) bojárréteg és hatalmi elit vezető pozíciójának megerősítése és tartósítása (a moldáv és erdélyi román politikusok s tisztviselők rovására is). Ezt tükrözte egyik szállóigévé lett mondása is: „Akarom Erdélyt, de erdélyiek nélkül!” De hasonlóan gondolkodott a moldáv és a besszarábiai román vezetőkkel szemben is. E megnyilvánulások persze komoly kritikákat váltottak ki az erdélyi román szellemi elitből (főleg Ioan Slavici és Iuliu Maniu részéről). De az ellentéteket átmenetileg elfedte az áhított Nagy-Románia megteremtésének célja.

Mikor az antant 1916 nyarán már Erdély mellett a Partiumot, a Bánátot és az Alföld keleti szélét is odaigérte Romániának, Brătianu elérkezettnek látta az időt a hadba lépésre. A román vezetés titkos szerződést írt alá az antanttal⁶. E titkos szerződésben vállalta a hadba lépést az antant oldalán két héten belül.

(A román hadba lépés 1916 nyarán és következményei) A román hadsereg – elég gyors mozgósítást követően – 1916. augusztus 26-áról 27-ére virradóra lépte át az akkori, a Kárpátok bércei között húzódo határt. Ez a dátum a régi – akkor még Romániában is használt – Julián-naptár szerint 1916. augusztus 14-ére esett. Brătianu és a román vezetés túlbecsülte az oroszok által nyáron indított Bruszilov-offenzíva sikereit. Ráadásul számított az erdélyi románok felkelésére a támadás után vagy legalábbis erdélyi román fegyveres lázadásokra. Ezekből az előzetes reményekből semmi nem teljesült: a Bruszilov-offenzíva elakadt, az erdélyi románok pedig nem mozdultak meg, hisz vezetőik jelentős része Habsburg-párti volt.

Ennek ellenére az ortvtámadás kezdeti sikereket ért el a készületlen osztrák–magyar határvédő alakulatokkal szemben. De az előrenyomulás Arz Artúr osztrák őrnagy 1. hadserege ellenállásán rövidesen elakadt... S a villámgyorsan átdobott német segédcsoportok – Falkenhayn tábornok hadserege – segítségével a megerősített osztrák–magyar csapatok már 1916 szeptemberében ellentámadásba mentek át. Ugyanakkor délről (Dobruzsza felől) a szövetséges német–bolgár–török egyesült hadsereg⁷ is támadott. A központi hatalmak csapatai kiszorították Erdélyből a román hadsereget és átlépték a Déli-Kárpátok hágóit. A román hadsereg összeroppant és a központi hatalmak csapatai 1916. december 6-án bevonultak Bukarestbe. Brătianu kormánya a moldvai Isabia (Jászvásárra) menekült. A megszállt területeken németbarát román kormány alakult. Közben – az 1917-es orosz forradalmat kihasználva – a román hadsereg bevonult Besszarábiába. Brătianu lemondott és Alexandru Marghiloman németbarát kormánya – kilépve a háborúból – különbékét kötött a központi hatalmakkal Bukarestben 1918. május 7-én. E békében néhány határ menti területet és Dél-Dobruzsát elvesztette, viszont a központi hatalmak hallgatólagosan elismerték Besszarábia román megszállását. Bár a németbarát kormányoknak (Marghiloman, majd Coanda tábornok kormányának) is volt némi támogatása (a vezető értelmiségiek közül például Ioan Slavici⁸ szerkesztői posztot vállalt és az akadémikus Titu Maiorescu⁹ is szimpatizált egy ideig), de a hatalmi elit többsége I.C. Brătianu antantbarát csoportját támogatta. S amikor fordult a kocka (a német megszálló csapatokat időközben kivonták), s a központi hatalmak az összeomlás szélére kerültek a nyugati és déli frontokon, ismét Brătianu lett a miniszterelnök. Már Coanda megkezdte a távolodást a németektől, de Brătianu 1918 őszén ismét nyíltan is az antant mellé állt. Románia újra hadat üzent az összeomlás szélén álló Monarchiának.

(A revans: újabb román támadás és a támadás folytatása) A csak részben újra felfegyverzett és újjászervezett román hadsereg (francia támogatással) megkezdte benyomulását Erdélybe. Brătianu igyekezett mozgósítani az erdélyi román vezetőket is, kihasználva a Monarchia felbomlása és a Károlyi-féle forradalom nyomán a magyar államirányításban támadt megosztottságot és zűrzavart. Ioan Slavici író-politikus mert egyedül tiltakozni Brătianu módszerei ellen az erdélyi eredetű román vezetők közül (börtönbe is került hamarosan egy időre). A román vezető réteg és értelmiség nagy része azonban felsorakozott a miniszterelnök radikális területszerző politikája mögé. A kormányfő 1918 őszén egyszerre ígérte meg távlati célként (az elitnek és a népnek) Nagy-Románia megteremtését és politikai s szociális reformok bevezetését (az ellenzék és az aggodalmaskodó és bizalmatlan antant-vezetők megnyugtatására). 1918. október 31-én Budapesten megalakult a Román Nemzeti Tanács, mely rövidesen Aradra tette át székhelyét. Közben Erdélyben Iuliu Maniu és a helyi román vezetők megszervezték a gyulafehérvári gyűlést. Az 1918. december 1-jén összeülő tanácskozás az 1228 küldött által támogatott gyulafehérvári

határozatban mondta ki Erdély és a Partium egyesülését Romániával, autonómiát ígérve a magyar és német kisebbségnek. Másnap Nagyszebenben megalakult a Consiliul Dirigent (Kormányzótanács)¹⁰.

Az előrenyomuló román hadsereget az antant – a Károlyi-kormányval kötött belgrádi egyezményben¹¹ – megállította átmenetileg a Maros folyó vonalánál, ez lett a demarkációs vonal (1918. november 13-a). A kétoldalú aradi tárgyalások (amelyet magyar részről Jászi Oszkár¹² miniszter vezetett) az erdélyi román vezetőkkel hamar kudarcot vallottak, mivel a románok csupán az elszakadás módozatairól voltak hajlandók tárgyalni, elutasítva Jászi Oszkár kantonális „keleti Svájc”-tervezetét (1918. november 14–15.). Jászi később tovább finomította koncepcióját, de e teóriákkal már semmilyen befolyást nem gyakorolt az eseményekre. Ráadásul 1918. december közepén – a gyulafehérvári gyűlés határozatára hivatkozva – a román hadsereg újra támadásba lendült. A Károlyi-kormány – érthetetlen módon – nem tanúsított ellenállást, sőt meg sem próbálta azt megszervezni akkor még. (Még azt sem sikerült elérniük, hogy a december 1-i gyulafehérvári gyűlés résztvevői ne a magyar vasúthálózatot vegyék igénybe utazásukhoz.)

Mivel a fegyveres ellenállás egyre reménytelenebbé vált, az Erdélyi Magyar-székely Nemzeti Tanács¹³ – Kelet-Magyarország, a Partium és Erdély 26 vármegyeje nevében – gyűlést hívott össze a gyulafehérvári román gyűlés határozatával és a román előretöréssel szemben Kolozsvárra 1918. december 22-re. Itt a 26 vármegye 1000 hivatásos küldötte (és több ezer tüntető Kolozsvár főterén, a Mátyás király téren) – többségében magyarok és székelyek, de jelentős számban románok és szászok is – tiltakozott a gyulafehérvári határozat ellen és a magyar állammal való további együtt maradást követelte, a nemzetiségi jogok és önkormányzat biztosításával.

Ekközben megkezdődött – a Kolozsvári 38. hadosztály megmaradt katonáiból és önkéntes nemzetőri egységekből – Lukács Béla és Kratochvil Károly szervezésében 1918. december elején a Székely Hadosztály felállítása. A hadosztály azonban elég nehezen szerveződött. Főleg Pogány József és a Károlyi-kormány más tisztségviselői is akadályozták a székely hadosztály megszervezését és felfegyverzését. A szerveződőfélben levő katonai egység hamar hátrálni kényszerült a román túlerő elől. 1918. december 24-én a román csapatok bevonultak Kolozsvárra. A székely hadosztály csak 1919 januárjában a Csucsá–Belényes vonalon tudta – heves harcok után – átmenetileg megállítani a román támadást.

Ekkor azonban Medgyesen 1919. január 8-án¹⁴ összeült az erdélyi szászok (és a német nemzetiség) gyűlése. A magyar-székely szervezetek és az – egyre inkább hatalmi helyzetbe kerülő – román nemzeti bizottságok és tanácsok között ők voltak a mérleg nyelve. A román vezetés is érezte ezt, ezért ígért szinte mindent (autonómiát, nyelvhasználatot, saját sajtót stb.) a szászoknak... Maniu¹⁵ és Brătianu ígéreteinek hatására a medgyesi szász gyűlés is a románok mellett foglalt állást (bár magyar és székely részről próbálták őket figyelmeztetni a román politikuskok megbízhatatlanságára). A magyar oldal azonban már nemigen tudott a szászoknak mit ígérni. Míg a román politikuskok – a székely román Consiliul Dirigentre támaszkodva és hivatkozva – szinte bármit megígérhettek...

A határozatlan (állandó kormányválságokkal küszködő) Károlyi-kormány egyelőre nem tudta magát elszánni a fegyveres ellenállásra, így a székely hadosztály – támogatás híján – újra hátrálni kényszerült. Kratochvil Károly hadosztályparancsnok igyekezett egyben tartani a sereget és új katonákat, önkénteseket toborozni. Közben a Consiliul Dirigent kezdte kiterjeszteni hatalmát Erdély nagy részére, gyakorlatilag rendkívüli állapotot bevezetve a románok által elfoglalt területeken. Nemcsak magyarokat és székelyeket, de nagy számban másként gondolkodó (németbarát vagy baloldali) románokat is

letartóztattak vagy internáltak. Elég volt néhány hét, s még az erdélyi románok jelentős része is kiábrándult az új, román uralomból... A világháború utáni apátia és politikai megosztottság légkörében azonban csak szórványos és egymástól elszigetelt ellenállási kísérletek szerveződtek, nem alakult ki nagyobb és igazán szervezett ellenállási mozgalom az új, berendezkedő impérium ellen. Így a román előretörés folytatódott. A székely hadosztály és a hozzá csatlakozott önkéntesek is csupán ideig-óráig tudták (néhány napra) megállítani a román katonai alakulatok előrenyomulását. Károlyi Mihály ezalatt lemondott a miniszterelnöki tisztségről és a frissen kikiáltott népköztársaság államfője lett. Berinkey Dénes¹⁶ alakított kormányt miniszterelnökként. Károlyi igazából csak Kolozsvár eleste után ébredt rá, hogy meg kellene szervezni az ellenállást. Addig naivan az antant vezető hatalmainak – különösen Wilson elnöknek¹⁷ – a beavatkozásában reménykedett, hogy megakadályozzák majd a román, csehszlovák és szerb csapatok további előrenyomulását. A népszerű Mackensen német tábornok (az 1916-os románok elleni ellentámadás irányítója) hiába ajánlotta föl 1918 őszén, hogy segít Erdélyt megvédeni. Károlyi nemcsak elutasította az ajánlatot, de ráadásul még – antantbarátságból, „jó pontok” reményében – le is fogatta a német főtisztet. Az őszirózsás forradalom vezetőinek többsége 1918 karácsonyáig naivan hitt abban, hogy az antanthatalmak előbb-utóbb visszaparancsolják az előretörő (és mind nagyobb magyar területeket elfoglaló) román, csehszlovák és szerb alakulatokat. Csak Kolozsvár és néhány nappal később Pozsony eleste döbbsentette rá őket 1918–19 fordulóján, hogy valamiféle ellenállást kellene szervezni. Ugyanakkor az ígért reformok megvalósítása is vontatottan haladt, miközben nőtt a nyomor és az infláció, emellett megjelentek az elfoglalt területekről a menekültek tömegei a pályaudvarokon. Az átmenekült (főleg alsó középosztályi és szegény) ezrek vagonokban húzták meg magukat. Gyakran évekig éltek a fővárosi pályaudvarokon, sokszor családostul. Mindezt azért, mert vagy nem tették le (régi egzisztenciájuk érdekében) a hűségüket az új államok alkotmányára, vagy pedig eleve képtelenek voltak megtanulni az új államnyelvet és így nem juthattak volna álláshoz. A magyar állam igen nehezen tudta őket elhelyezni, s ha mégis, többnyire a korábbiaknál rosszabb körülmények közé, alacsonyabb státuszban.

Közben elfogadták a sajtószabadságról, az általános és titkos választójogról szóló törvényeket. Majd 1919. február 15-én elfogadták a Nagyatádi Szabó István¹⁸ nevével fémjelzett földreform törvényt. A törvény az 500 holdnál nagyobb világi és a 200 holdnál nagyobb egyházi birtokok kártalanítással történő kisajátítását irányozta elő. A végrehajtás azonban nem kezdődött meg, bár Károlyi Mihály (szemfényvesztő módon személyesen mutatva példát) 1919. február 23-án megkezdte kápolnai birtokának felparcellázását. Károlyi államfőként 1919 áprilisára tűzte ki a választásokat. Ugyanakkor csapást mért a szervezkedő jobboldali ellenzékre (a MOVE¹⁹ feloszlása) és a hatalomra ácsingózó kommunistákra²⁰ is. 1919. február 22-én letartóztatta Kun Bélát és a KMP vezetőit, a – több halottat is követelő – Népszava szerkesztősége elé szervezett (és lövöldözésbe torkolló) tüntetés miatt. Bár börtönbe kerültek vezetőik, a kommunisták tovább szervezkedtek. A szociáldemokraták bal szárnyának és a lefeszített sajtónak a támogatásával konspiráltak. Károlyi még lelátogat a székely hadosztályhoz és megígéri az ellenállás megszervezését egy összehívott gyűlésen. Kratochvil ekkor felajánlotta az államfőnek, hogy a székely hadosztály és az önkéntesek támogatásával próbáljon meg a fővárosban „rendet csinálni”, ideiglenes tüzszünetet kötve (a támadást épp szüneteltető) románokkal. Károlyi azonban elutasította az ajánlatot. Abban reménykedett, hogy a szociáldemokratákra támaszkodva stabilizálni tudja a helyzetet. Az MSZDP vezetése azonban egyre inkább balra tolódott és több vezetője is nyíltan alkudozni kezdett a kommunistákkal. Ebben a helyzetben érkezett meg a Vix-jegyzék²¹, újabb területek kiürítését követelve.

Berinkei Dénes kormánya nem vállalta az ellenállás megszervezését, tiltakozásul lemondott. Károlyi ekkor (1919. március 20-án este) a szociáldemokratákat kérte fel kormányalakításra. Abban reménykedett, hogy egy „tisztá” szociáldemokrata kabinet képes megszervezni az ország védelmét és meg tudja ugyanakkor állítani a kommunisták előretörését is. Várakozásaiban azonban csalódnia kellett. Az MSZDP-t ekkor már egyértelműen a balszárny vezette, mely előrehaladott tárgyalásokat folytatott a kommunistákkal a hatalom átvételéről. A szociáldemokraták Landler Jenő vezette balszárnya titokban megállapodott (a még hivatalosan őrizetben lévő) Kun Bélával a hatalomátvételről. Így március 21-én a létrejött szociáldemokrata–kommunista koalíció – valószínűleg Károlyi által is óhajtott – puccsot hajtott végre Károlyi ellen, s átvette a hatalmat. A két párt „Magyarországi Szocialista Párt” néven egyesült és kikiáltották a Tanácsköztársaságot, bevezetve a proletárdiktatúrát. Károlyi Mihály nevében egy lemondó nyilatkozatot adtak ki, mely szerint önként átadja a hatalmat a „proletariátus képviselőinek” (a „vörös gróf” élete végéig tagadta, hogy tőle származna a nyilatkozat és hogy aláírta volna). Megalakult a Forradalmi Kormányzótanács Garbai Sándor elnökletével. A rezsim igazi irányítója azonban Kun Béla külügyi népbiztos volt, gyakorlatilag az összes fontos ügyben ő döntött. Valószínűleg tőle származott az őriási, eltúlzott mértékű államosítások koncepciója, az erőltetett centralizáció (bürokratikus központosított apparátus) szükségességének teóriája. Kun koncepcionális elképzelései még a szovjet polgárháborús hadikommunizmus gyakorlatához képest is radikálisak voltak, bár csak részben sikerült megvalósítania őket (a körülmények és a szociáldemokraták ellenállása miatt). Persze, az is igaz, hogy az ország súlyos helyzete rendkívüli intézkedéseket követelt... A kommün intézkedései azonban valójában keveset javítottak, sőt, egészében véve rontottak a helyzeten. Az erőszakos államosítások, a rekvirálások és a „forradalmi terror” (tűszedés, elhurcolások és kivégzések) gyakorlata fokozta a belső feszültséget. Hamarosan – részben az Aradon, később Szegeden szervezkedő ellenforradalmi erők²² biztatására és az antant támogatásával – újból megindult a román hadsereg támadása a Partium egészének és a Tiszántúlnak az elfoglalására (1919. április 15.). A székely hadosztály és a szerveződő vörös csapatok közötti ellentéteket (melyek néha összecsapásokba torkolltak) kihasználva a románok gyorsan törtek előre. 1919. április 20-án bevonultak Nagyváradra, majd május elsején elérték a Tisza vonalát. A visszavonuló székely hadosztály nagy része április 26-án Demecsernél letette a fegyvert a románok előtt. Kisebb része – betagozódva a szerveződő vörös alakulatokba – tovább harcolt a román intervenció ellen. A kapituláló székely hadosztály tagjait (tisztjeikkel együtt) a románok internálták. Az internálótáborból csak hosszú hónapokkal később, fokozatosan engedték el őket. A Mărdărescu tábornok²³ vezette román hadsereg – miután elővédjeit Szolnokról a megszerveződő vörös alakulatok kivetkék – május elején megállította előrenyomulását a Tisza vonalánál, megkezdve a frissen megszállt területek „pacifikálását”.

Ezalatt a kommün létrehozta a Vörös Hadsereget a honvédelem céljaira és a Vörös Őrséget a belső rend fenntartására. A Vörös Őrség mellett azonban több félkatonai (paramilitáris) osztag is tevékenykedett „rendfenntartó” céllal. Ezek közül a két legerősebb a Cserny-csoport (Cserny József különítménye) és a Szamuely Tibor által vezetett „Lenin-fiúk” osztaga (a két különítmény később gyakorlatilag egyesült). A Vörös Őrség egyre nehezebben tudta ellenőrizni a paramilitáris egységek akcióit. Végül Böhm Vilmos népbiztos sürgetésére határozat született leszerelésükről. El is kezdődött a rendelet végrehajtása. Azonban 1919. június 24-én kirobbant a monitorok lázadása és ennek hatására a tanácskormány elállt a végrehajtástól, sőt a félkatonai alakulatok egy részét reaktíválta az „ellenforradalmi veszélyre” hivatkozva. A terror a kommün utolsó heteiben tovább fokozódott. Igaz, ekkor már a frontokon is kezdett szorulni a hurok...

Közben – az antant erőikkel is megerősített – csehszlovák hadsereg is újra támadásba lendült 1919. április végén. Elfoglalta – a még Károlyi által autonóm területté nyilvánított – Ruzska Krajnát²⁴ (Kárpátalját) és benyomult Észak-Magyarországra, Miskolcot fenyegetve. Csak nehezen sikerült Miskolc alatt megállítani őket.

Az újabb területek meghódításával párhuzamosan zajlott a meghódított Erdély „pacifikálása”. Míg a front közelében Mărdărescu tábornok itélkezett az elfogottakon, addig Erdélyben a Consiliul Dirigent, Maniu és a román csendőrség intézkedett. 1919. március 29. és április 6. között, a spontán kirobbant sóvidéki székely lázadás²⁵ elfojtásához a csendőrség mellett katonai alakulatok bevetésére is szükség volt. A bányavidék is mozgolódott, különösen a Zsil-völgyében voltak gyakoriak a tüntetések (inkább szocialista, mint nemzeti alapon). 1919. július 21-én²⁶ a petrozsényi munkás- és bányász-tüntetést – mely szolidaritást vállalt a kommünnel – a román csendőrség sortűze verte szét. E gyakran teljesen vagy részben spontán megmozdulások a széleskörű elégedetlenséget mutatták az új impériummal az erdélyi területeken. A magyar fél (mind a vörösök, mind az ellenforradalmi oldal) azonban ezekről a megmozdulásokról csak késve értesült (ha egyáltalán értesült) és különben sem volt abban a helyzetben, hogy bármiféle segítséget nyújthasson az ellenállóknak. A román vezetés az elszigetelt lázadásokat és tüntetéseket elnyomta és keményen megtorolta. Több esetben a – csak ideiglenesen elfoglalt – Tiszántúlon is sor került bebörtönzésekre és kivégzésekre. Különösen Békés megyében került sor sok ilyen front mögötti megtorló akcióra.

Ezalatt a vörös csapatok – Stromfeld Aurél²⁷ vezérkari főnök tervei alapján és vezetésével – ellentámadást indítottak az északi fronton. Ez volt a diadalmas északi hadjárat (1919. május 30. – június 10.). Az alig több mint egyhetes hadmozdulat eredményeként sikerült visszafoglalni a Felvidék keleti részét. A visszafoglalt területeken kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot, a „világforradalmi” koncepció jegyében. A Janoušek cseh munkást delegálták a szlovák kommün vezetőjének. Elkezdődött a kis szlovákiai fiók-kommün megszervezése. De ekkor Kun vezetés hibát követett el: bízva az antant ígéreteiben (párizsi békekonferencia meghívója, a román csapatok kivonása a Tiszántúlról, stb.) leállította a felvidéki hadműveletet és az új kommün megszervezését, majd – biztosítékok nélkül – kivonta a csapatait, elfogadva a Clemenceau-jegyzék követeléseit. E lépést még a Forradalmi Kormányzótanács népbiztosainak többsége is ellenezte. Ráadásul a román kormány – még a felvidéki területek kiürítése előtt – külön nyilatkozatban leszögezte, hogy nem fogja kiüríteni a Tiszántúlt. Kun Béla naivul azt feltételezte, hogy Brătianu és kormánya úgy táncol, ahogy az antant fütyül (talán bizonyos honi előzmények okán)... Pedig a román kormányfő – kivételesen – korrekt volt, időben és nyomatékosan leszögezte: nem vonul ki a Tiszántúlról a felvidéki kivonulásért cserébe. A külügyi népbiztos ennek ellenére keresztülerőszakolta elhatározását. Stromfeld Aurél erre tiltakozásul lemondott a vezérkari főnöki posztról. Utódaul Julier Ferencet neveztek ki.

A kommün vezetése egyre inkább kapkodni kezdett és csak futott az események után. A vérral visszaszerzett felvidéki területek biztosíték nélküli kiürítése végképp lenullázta a magyar kommün népszerűségét. A hadsereg is demoralizálódott, többen kiléptek a seregből, sokan dezertáltak. Julier ekkor terjesztette a Forradalmi Kormányzótanács elé haditervét a Tiszántúl felszabadítására. A népbiztosok elfogadták és támogatták az előkészítetlen és katonailag irreális tervet. Az új vezérkari főnök maga is tudta, hogy terve irreális. De hogy biztos legyen a bukás, haditervét előre elküldte a román vezérkarnak. Ily módon akarta kikényszeríteni a tanácskormány lemondását. Julier egészen a felvidéki területek kiürítéséig lojális volt a kommünhöz, utána viszont már úgy látta,

fennmaradásának nincs értelme. A támadás 1919. július 20-án hajnalban indult meg többórás tüzérségi előkészítéssel. Julier – főleg a tüzérség tekintetében – nem összpontosított elég erőt a hadművelethez, így a védekező román csapatok szinte minden tekintetben fölényben maradtak. A haditerv szerint a fő csapást az ellenségre a Szolnok–Nagyvárad–Nagyléta irányban kellett mérni. A terv tehát célul tűzte ki – maximális célként – a Tiszántúl mellett a Partium egy részének visszafoglalását is. A támadás – előkészítetlensége ellenére – sikerekkel indult. Szolnoknál a tüzérségi előkészítés meggyengítette a románok első vonalát és a vörösök 6. és 7. hadosztálya átkelt a Tiszán s hídfőállást létesített. A 2. hadosztály és a III. hadtest is sikerrel kelt át a Tiszán. Július 21-én a 2. hadosztály elfoglalta Szentest és Szegvárt, bár a román csapatok már kisebb ellentámadásokat indítottak. Ennek ellenére július 22-ére újabb egységek keltek át a folyón, köztük a vörösök oldalán harcoló nemzetközi brigád is. A román hadvezetés – a részletes haditerv és főlénye birtokában – hagyta, hogy az offenzíva kiterjedjen, s minél több vörös alakulat keljen át, miközben felkészült a döntő ellenszempontokra. A kezdeti sikereket már ekkor beárnyékolta, hogy a felső vezetés szabatózsa következtében akadózott a löszerellátás és az utánpótlás. Több hadosztálynak is elfogyott harc közben a löszere, s ha kaptak is késve löszert, az gyakran vaktöltény volt. Ezt több helyről is jelentették a vezérkari főnökségnek. De Julier nem reagált a panaszokra és vádakra, pihenés és biztosítás nélkül tovább erőltette a támadást. Az újdonsült vezérkari főnök tovább hajszolta seregét a katasztrófa felé... Mărdărescu tábornok pedig rendezte a román sereg sorait és felkészült a vörös csapatok felmorzsolására. A túl gyorsan előretörő vörös egységek tartalék és fedezet nélkül nyomultak előre, kiszolgáltatva az ellenség átkaroló és bekerítő hadmozdulatainak. Már július 23-án az első komolyabb román ellenlökésekre a 2. hadosztály kénytelen volt feladni a frissen visszafoglalt Szegvárt, Mindszentet és Szentest. 1919. július 24-én délután megindult – a friss tartalékokkal feltöltött – román hadsereg ellentámadása. Az első súlyosabb csapás a Szolnok közelében harcoló 6. hadosztályt érte, nem sokkal később a nemzetközi erőkből álló 80. dandár is hátrálni kényszerült a Tisza felé. A dandár harcolva hátrált, de rövidesen elfogyott a löszere. Az utánpótlás késve érkezett és nagyobb részt vaktöltényekből állt... A 80. dandár a Tiszába szorult és szétszóródott, jelentős része elesett vagy fogságba került. Az északi szárnyon harcoló III. hadtest ellen is erős román ellentámadás indult. Bár e hadtest még eredményesen védekezett, Julier váratlanul – korábbi direktíváival ellentétben – július 25-én elrendelte az általános visszavonulást. Megparancsolta az ideiglenes hidak lerombolását és a teljes visszavonulást a Tisza mögé. 1919. július 27-én a Vörös Hadsereg utolsó egységei is visszavonultak a folyó mögé. A román csapatok két napot pihentek, majd – Moldvából és Bessarábiából érkezett alakulatokkal megerősítve – július 29-éről 30-ára virradóra megkezdték az átkelést a Tiszán.

Eközben elkezdődtek a tárgyalások a tanácskormány lemondásáról Böhm Vilmos egykori hadügyi népbiztos, frissen kinevezett osztrák követ közreműködésével. A baloldali szociáldemokraták tárgyalásokba kezdtek a centrista és jobboldali szociáldemokrata vezetőkkel (főleg Peidl Gyulával és Peyer Károllyal) egy új – kommunistáktól mentes – szociáldemokrata-szakszervezeti kormány létrehozásáról, bevonva az antant megbízottait is. A kommünben magukat nem exponáló szociáldemokrata vezetők elvben vállalták egy átmeneti szakszervezeti kormányban való közreműködést, ha a tanácskormány lemond. Közben a románok fő erői átkeltek a Tiszán és a védelem teljesen felbomlott, mivel Julier semmit sem tett a védekezés megerősítésére és a tartalékok harcra vetésére. Kun még megpróbálta mozgósítani a főváros közelében tartalékban várakozó IV. hadtestet az előretörő románok ellen, de törekvése nem járt sikerrel. Július 31-én összeült

a Forradalmi Kormányzótanács, s itt már fölvetődött a tanácskormány lemondása. Az ülés hajnalban döntés nélkül félbeszakadt. Több vezető tiszt a vezérkarnál már a katonai puccs lehetőségét mérlegelte, mikor a Forradalmi Kormányzótanács 1919. augusztus 1-én délelőtt lemondott.

Megalakult a Peidl Gyula vezette ún. szakszervezeti kormány, mely arra a reményre alapozta tevékenységét, hogy az antant az utolsó pillanatban megállítja a románok előrenyomulását a főváros alatt és így lehetővé tesz egy polgári demokratikus konszolidációt. Ennek reményében adták vissza az államosított bankokat s üzemeket és állították vissza a sajtószabadságot és a többpártrendszert. Erre a csalóka reményre épült a Peidl-kormány egész politikája, miközben előbújtak a vörösteror alatti illegalitásból nemcsak a hagyományos jobboldali pártok, de a radikálisan jobboldali, fajvédő szervezetek is. E csoportok – sajátos módon – épp a románoktól vártak támogatást az „igazi” ellenforradalomhoz, a forradalom örökösének tekintett szociáldemokraták megdöntéséhez. Ezalatt a bukott kommün népbiztosainak nagy része Ausztriában lelt ideiglenes menedéket. Az osztrák kormány – személyes biztonságuk érdekében – internálta őket. A román csapatok közben – egyre kevesebb ellenállásra találva – megközelítették Budapestet. A Friedrich István²⁸ által irányított fővárosi ellenforradalmi szervezetek felvették a kapcsolatot nemcsak a szegedi ellenforradalmi kabinettel és a Horthy által vezetett Nemzeti Hadsereggel²⁹, hanem a román vezérkarral is. A maradék vörös csapattestek először 1919. július 31-ig a Tisza vonalát próbálták védeni, majd az átkelő román hadosztályok bekerítő hadműveletei elől visszavonultak. A románok bevonultak Szolnokra és szorították vissza a még harcoló alakulatokat a magyar főváros felé. Augusztus 3-ára körülrzárták a Vörös Hadsereg maradványait. A körülrzárt egységek némi tárgyalás után sorban megadták magukat és letették a fegyvert. Ezután nyitva állt az út a román csapatok előtt Budapest felé.

Az előrenyomuló román hadsereg elővédje augusztus 3-án este nyomult be Pestre, Rusescu tábornok vezetésével. 1919. augusztus 4-én dél körül a román fő hadtest is bevonult diadalmenetben a magyar fővárosba, Moşoiu tábornok vezetésével. A vezérkar tábornokai (Márdárescu és Holban tábornokok) néhány órával később érkeztek Budapestre, ahol az antant megbízottai és a magyar politikai pártok s szervezetek képviselői fogadták őket. A tájékozódásban segítségükre volt Diamandi román ügyvivő, ideiglenes nagykövet is. Friedrich és szervezete, a Fehérház Bajtársi Egyesület a románok támogatását kérte ellenforradalmi hatalomátvételük megvalósításához. A bevonulás utáni napokban a románok (részben a helyi ellenforradalmi erőkre támaszkodva) antiszemita lincseléseket és kisebb összecsapásokat provokáltak, mialatt megkezdték a magyar főváros több jelentős üzemének s gyárának leszerelését³⁰, valamint termékeik és gépeik Romániába szállítását. A Peidl-kormány tehetetlennek bizonyult a kibontakozó zűrzavaros állapotokkal szemben, így Friedrich – egyesületére és más paramilitáns egységekre támaszkodva, a román hadsereg támogatásával – elzavarta a szociáldemokratákat és letartóztatta vezetőiket. Közben megjelent a fővárosban – az egyszer már 1918. október végén, a forradalom előtt magyar helytartóként regnáló – Habsburg József főherceg, és 1919. augusztus 7-én „Magyarország kormányzójává” nyilvánította magát, s Friedrichet nevezte ki miniszterelnöknek. A főherceg nem titkolt célja a Habsburgmonarchia visszaállítása volt. A román vezetés és az antant bizalmatlanul figyelte a főherceg tevékenységét és – kiábrándulva Friedrich köréből is – Horthy Miklóssal és a szegedi ellenforradalmi kormánnyal fűzték szorosabbra a kapcsolatot. Habsburg József augusztus 20-án az ország egész területére statáriumot hirdetett ki (miközben már jó ideje érvényben voltak a románok statáriális intézkedései is). A románok augusztus 21-én az

antantmissziónál tiltakoztak a főhercegi statárium ellen. A békekonferencia még aznap jelezte, hogy egy Habsburgot nem szívesen látnának az ország élén. A főherceg 1919. augusztus 23-án kénytelen volt lemondani. Egyúttal megerősítette Horthy Miklóst a Nemzeti Hadsereg főparancsnoki tisztében. Miközben ez a hatalmas vetélkedés tartott, a románok hozzáláttak a magyar főváros kifosztásához. Az antant megbízottai – köztük Bandholtz tábornok³¹ – próbálták ellenőrzés alatt tartani a román hadsereg és hatóságok tevékenységét, de csak kevés esetben tudtak segíteni (például sikerült megakadályozni a Nemzeti Múzeum kifosztását). Több gyárat és üzemet teljesen leszereltek és rengeteg vasúti kocsit is és mozdonyt is elvittek. Rengeteg nemesfém, műkincset és díszruhát is zsákmányoltak. A Friedrich-kormány ezalatt elfogadtatta az új – a választójogot szűkítő – választójogi törvényt. S befejezte a tőkés magántulajdon visszaállítását és a nagybirtokrendszer restaurálását. Bár ekkor még Friedrich abban az illúzióban ringatta magát, hogy „sok minden változhat” a közeljövőben a határokat illetően.

Közben a román csapatok elérték a Dunántúlt, s Horthy frissen megszervezett Nemzeti Hadserege elindult Siófokra. Az ország gyakorlatilag hónapokra három részre szakadt: a teljesen a románok által ellenőrzött területre (a keleti és a középső országrész és a Dunántúl egy része); a főváros és környéke (a Friedrich-kormány és a románok közös igazgatása alatt) és a Siófok központtal a Balaton környékén és a Dunántúl egy részén berendezkedő Nemzeti Hadsereg területére. Még augusztusban a vörösök is néhol utóvédharcot folytattak (pl. Gombos-különítmény) és megjelentek a fehérterrorista alakulatok is „rendcsináló” céllal (pl. Rongyos Gárda). A vörös-, később a fehérterroznak és a románok megtorló akcióinak összesen csaknem kétezer áldozata volt 1918–19-ben. Ehhez jönnek még a harcok és járványok áldozatai.

A román csapatok előbb kivonultak a Dunántúlról, majd megkezdték a főváros és a Duna–Tisza köze kiürítését. A hadművelet – az antant sürgetése ellenére – igen lassan és vontatottan haladt, főleg Budapest környékéről akartak nehezen távozni. Igyekeztek mindent összegyűjteni és elszállítani a magyar fővárosból, ami mozgatható. 1919. november 14-én – egy ételosztással kísért – ceremónia keretében a román főerők kivonultak, de teljesen csak november végére ürítették ki a fővárost. A lassan szerveződő Nemzeti Hadsereg óvatosan, a visszavonuló román alakulatokat kikerülve haladt a főváros felé és november 16-án Horthy fehér lovon, diadalmenetben vonult be Budapestre. Átvéve a tényleges hatalmat, szózatot intézett a főváros népéhez. Proklamációjában „temre hívta” a „bűnös” Budapestet, szigorú, de igazságos eljárást ígérve. A nyilatkozat – minden szigora ellenére – kimondatlanul is hordozta a rend és egy lassú konszolidáció lehetőségét. Azt a lehetőséget, hogy – több mint egy évi zűrzavar, egymást váltó kormányok és rezsimok, forradalom és ellenforradalom után – végre sikerül a megmaradt ország gazdasági és politikai rendszerét stabilizálni. Ehhez azonban el kellett érnie a románok kivonulását (a későbbi trianoni határokig) és alá kellett írnia a békeszerződést (a várhatóan kedvezőtlen feltételek ellenére). Megfékeztek a lincseléseket, ugyanakkor azonban megkezdődtek a büntető és az igazolási eljárások. Előbbiek (különösen a népbiztos-perek és később a Károlyi-per) a forradalomért felelősnek tartott személyek elleni eljárások voltak, utóbbiak pedig a forradalom (őszirózsás forradalom és a kommün) alatt hivatali vagy tudományos tisztséget betöltő hivatalnokokat, értelmiségieket és katonákat érintették. A népbiztos-perekben elég sok volt a halálos ítélet, már csupán azért is, mert a volt népbiztosokat nem tekintették politikai fogolynak, hanem „bűnözőként” (rablásért és gyilkosságért) ítélték el őket. Jelentős részüket ugyan megmentette a szovjet fogolycsere-akció, de a Szovjetunióban maradtak nagy része a harmincas évek végén a sztálini tisztogatások áldozata lett. Az értelmiségiek és a hivatalnokok elleni igazoló eljárások

is általában elég szigorúak voltak. Még leginkább a katonatisztek igazoló eljárásai nevezhetők mértéktartónak, néhol enyhének. A tisztek igyekeztek bajtársaikat igazolni és védeni...

Friedrich Istvánnak – részben az antant nyomására – november végén le kellett mondania és megalakult a „koncentrációs” nevezett Huszár-kormány³², melyben Friedrich hadügyminiszter lett. Ez utóbbi kabinet készítette elő Horthy kormányzóvá választását, a „király nélküli királyság” vezetőjeként.

Közben Romániában 1919 őszén ismét lemondott I.C. Brătianu. Döntésének indokálást hozta fel, hogy a készülő békeszerződésben az ígértnél keletebbre akarja az antant meghúzni a román állam nyugati határait, így kisebb magyar területet csatolnak át. Azaz: a vezető román politikus még Nagy-Románia megvalósulásának küszöbén is revolverezni próbálta az antant vezetőit újabb kedvezményekért! Sokan reménykedtek abban a román vezetésben, hogy a kommün leverésének „jutalmaként” megtarthatják a Tiszántúl egy részét is... Ezért a Tiszántúl kiürítése elhúzódott és a románok – az antant és a békekonferencia ismételt sürgetésére – csak 1920 tavaszán fejezték be a kiürítést. Főleg a békési területek körül folyt sokáig a huzakodás. E területeken mind a román, mind a szlovák kisebbség abban reménykedett, hogy nem kerülnek vissza a magyar államhoz.

(A Párizs környéki békék rendszere és a trianoni béke. Nagy-Románia fennállása [1920–1940]) A trianoni békeszerződés létrehozta Nagy-Romániát, mely hivatalosan 1920. június 4-től 1940. június 27-ig állt fenn. Ekkor Románia területe – a korábbi 140 000 négyzetkilométerről – 297 000 négyzetkilométerre növekedett. Erdélyen, a Partiumon, a Bánát egy részén túl még magába foglalta Besszarábiát, Bukovina egy részét és Dél-Dobruzdzsát is. Ez utóbbi területek az 1940 júniusától kezdődő időszakban elvesztek. A lakosság száma 9 millióról 18 millióra nőtt. E lakosságnak azonban – még a hivatalos adatok szerint is – legalább a negyede nem román nemzetiségű volt (főleg a magyar, bolgár és német kisebbség volt jelentős). A valóságban azonban valószínűleg az új román államban a nemzetiségek összaránya meghaladta a 30%-ot. Ezt igyekeztek ellensúlyozni az erőteljes asszimilációs propagandával és az új alkotmányban is rögzített nemzetállami szemlélettel. A magyar kisebbség érdekeit – a korábbi sikertelen pártalapítási kísérletek után – az 1922-ben létrehozott Országos Magyar Párt próbálta képviselni. Erre a nemzetállami elnyomás miatt (főleg az első években) elég szűkös tér nyílt, pedig komoly sérelmek halmozódtak föl. A Párizs környéki békerendszer két legnagyobb kedvezményezettje Lengyelország és Románia volt. Azonban pont e két állam vált belsőleg nagyon labilissá a nagyszámú nemzetiségi lakosság és a sokfelől „szerzett”, eltérő fejlettségű és kultúrájú területek nehezen integrálhatósága miatt. A párizsi békerendszer több soknemzetiségű államot hozott létre a felbomlott hagyományos birodalmak (Monarchia, cári birodalom és oszmán birodalom) helyén. Bár elvileg garantálta a kisebbségi jogokat (erre az aláírók kötelezettséget vállaltak), de valójában a nemzetiségek helyzete nem volt jobb, mint a korábbi „elnyomó” birodalmakban. Ráadásul Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia a kisantantot is megalapította az új határok biztosítására (1920–21).

Ausztria, Bulgária és Magyarország gyakorlatilag nemzetállammá alakult, alig maradt benne nemzetiségek. Bár főleg a magyar és bolgár közvéleményben komoly traumát okozott az elcsatolt nemzettestvérek nagy száma (e kategóriába a bolgárok sokáig a macedónokat is beleszámították). Németország – annak ellenére, hogy vezető fél volt a vesztes országok között – minimális területvesztéssel úszta meg a vereséget.

Ausztriának sem okozott igazi traumát a cseh és galíciai területek elvesztése, legfeljebb a dél-tiroli osztrák (német ajkú) kisebbség sorsa aggasztotta némileg a közvéleményt. A legnagyobb vesztes a töredékére (egyharmadára) zsugorodott magyar állam volt. Egyedül a törököknek sikerült – Kemal Atatürk vezetésével – a sérelmes sèvres-i béke gyors módosítását kiharcolni a vesztesek közül.

Románia sem tudta igazán kihasználni a világháborús győzelmet, az ölébe hullott nagy lehetőséget... A földreform³³ – az elvetélt magyarországi kísérletekkel szemben – ugyan megvalósult (helyenként a nemzetiségek kárára), s bevezettek néhány halaszt-hatatlan reformot (zsidó emancipáció, választójog stb.), de a gyors fejlődésből és a nyugathoz való felzárkózásból nem lett semmi. Igazából a „győztes” Nagy-Románia és a „vesztes” Csonka-Magyarország igen hasonló problémákkal küszködött, minden látszat ellenére. Ráadásul Romániát Brătianu váratlan halála, míg Magyarországot a bethleni konszolidáció szétfoslása a húszas évek végén újabb gazdasági-politikai válságba taszította, mely mindkét országban a diktatúrára törő erők erősödéséhez vezetett. S persze mindkét államban ilyenkor a közhangulat a kisebbségek ellen fordult. Végül az újabb háború mindkét országot a vesztes oldalra sodorta (azzal a különbséggel, hogy a román vezetésnek sikerült időben kiugrania és mentenie, ami még menthető).

A román politikai elit – átvészelve az 1940–44 közötti válságos éveket – sikerrel mentette át az ország és saját pozícióinak maradványát a háború utáni időkre. S bár Nagy-Románia 1940 nyarán megszűnt, de a nagyromán gondolat és területi ambíciók – a mindenkori realitásokhoz igazítva – tovább élnek a hatalmi elit és a közvélemény gondolkodásában.

HIVATKOZÁSOK ÉS JEGYZETEK

- Alexandru Ioan Cuza (1820–1873): román politikus, katonatiszt, 1859–1866 között az egyesült román fejedelemség (Moldova és Havasalföld) uralkodója. Uralkodása alatt számos reformot léptetett életbe és ő emelte törvénnyé Románia első alkotmányát (1864). 1866-ban államcsinnyel eltávolították a trónról és németországi száműzetésben halt meg.
- Hohenzollern-Siegmaringen Károly (1839–1914): német herceg. 1866-ban Románia fejedelmévé választották, majd 1881-ben I. Károly néven királlyá koronázták. 1883-ban csatlakozott a központi hatalmak szövetségi rendszeréhez. Uralkodása jelentős fejlődést hozott a román gazdaságban. Németbarát politikája ellenére uralkodása végén nem sikerült elérnie a román hadbalépést a központi hatalmak oldalán.
- Románia szerződése a központi hatalmakkal (1883): az 1877–78-as orosz–török háborúban Oroszország megszállta Besszarabiát. A revans vágya és I. Károly közismert németbarátsága átmenetileg a központi hatalmakhoz közelítette Romániát. Ennek ellenére 1914-ben nem lépett be a háborúba, később pedig az antanthoz csatlakozott.
- Erdélyi iskola (Scola Ardeleana): felvilágosodás kori román kulturális mozgalom. Erdélyben a XVIII. sz. végén – XIX. sz. elején. Tagjai: Ioan Budai-Deleanu, Petru Maior, Samuel Micu Klein és Gheorghe Sincai. Ők fogalmazták meg első formájában a dákoromán kontinuitás elméletét.
- Ion I. C. Brătianu (1864–1927): román politikus, belügyminiszter és külügyminiszter, később kormányfő. Ötször volt miniszterelnök. Nagy szerepe volt abban, hogy Románia az antant oldalán lépett az I. világháborúba és győztes hatalom lett.
- Titkos szerződés az antanttal: Románia 1916. augusztus 17-én írt alá titkos megállapodást Bukarestben az antant képviselőivel, melyben vállalta, hogy – Erdélyért, a Partiumért és a Tiszántúl nagyobb részéért cserébe – napokon belül hadat üzen a Monarchiának és a központi hatalmaknak s háborúba lép.
- Déli támadás Dobrudza felől: az Erdélyből kiszorított román hadseregre a döntő csapást 1916 őszén a Mackensen tábornok vezette egyesült német–bolgár–török sereg mérte, mely betört Dobrudzsába és átkelt az Al-Dunán is, benyomulva Havasalföldre.
- Ioan Slavici (1848–1925): román író, újságíró és politikus. Erdélyi román értelmiségi, sokáig magyar környezetben nevelkedett. Eminescu barátsága vezette vissza a románsághoz. Bár részt vett az erdélyi Memorandum-mozgalomban s

- követelte a románok egyenjogúsítását, később Habsburg-barát álláspontot képviselt és szorgalmazta a magyarokkal való megegyezést is.
- 9 Titu Maiorescu (1840–1917): román irodalomtörténész, műfordító s politikus, a „Junimea” nevű irodalmi társaság vezetője.
 - 10 Consiliul Dirigent (Kormányzótanács): 1918. december 2-án Iuliu Maniu kezdeményezésére Nagyszomben megalakult kormányzati testület Erdély és az újonnan Romániához csatolt magyar terület igazgatására. Gyakorlatilag rendkívüli állapotot vezetett be Erdély nagy részén, felfüggesztve az épp csak kivívott demokratikus szabadságjogokat.
 - 11 A belgrádi egyezmény: a Monarchiával kötött padovai fegyverszünet (1918. november 3.) helyére lépő ideiglenes megállapodás. A magyar–román demarkációs vonalat (ideiglenes határt) a Maros folyó vonalánál jelölte ki.
 - 12 Jászi Oszkár (1875–1957): polgári radikális politikus, újságíró, történész és gondolkodó. A Károlyi-kormány nemzetiségi minisztere, a „Keleti Svájc” koncepció kidolgozója Erdély jövőjével kapcsolatban.
 - 13 A kolozsvári gyűlés: 1918. december 22-én Kolozsvárra az Erdélyi Magyar-székely Nemzeti Tanács által összehívott népgyűlés.
 - 14 Medgyesi gyűlés: 1919. január 8-án a medgyesi evangélikus liceumba a Szász Nemzeti Tanács által összehívott nemzetiségi gyűlés. E gyűlés – csatlakozva a gyulafehérvári román gyűlés határozatához – támogatta Erdély Romániához kerülését, szemben a magyarok s székelyek kolozsvári gyűlésének határozatával.
 - 15 Iuliu (Juliu) Maniu (1873–1953): erdélyi román politikus, jogász, később román miniszterelnök.
 - 16 Berinkey Dénes (1871–1944): ügyvéd, jogász és politikus. 1919 tavaszán rövid ideig miniszterelnök.
 - 17 Thomas Woodrow Wilson (1856–1924): tanár és politikus, 1913-tól 1921-ig az USA elnöke. A békére vonatkozó elveit 14 pontban 1918. január 8-i kongresszusi beszédében hirdette meg.
 - 18 Nagyatádi Szabó István (1863–1924): parasztgazda, bíró és politikus, később népgazdasági majd mezőgazdasági miniszter. Több változatban is kidolgozta földreform-tervezetét, mely azonban nem valósult meg.
 - 19 MOVE: Magyar Országos Véderő Egylet. Gömbös Gyula és vezérkari tisztársai által 1919 decemberében létrehozott jobboldali radikális politikai-katonai szervezet.
 - 20 Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP): 1918. november 24-én Kun Béla és társai által megalakított baloldali radikális párt, amely szocialista forradalmat hirdetett, és a proletárdiktatúra bevezetését követelte.
 - 21 Vix-jegyzék: Fernand Vix alezredes által 1919. március 20-án Károlynak átadott antant-jegyzék, mely a békekonferencia új rendelkezéseit tartalmazta. A jegyzék további területek kiürítését követelte, amit a Berinkey-kormány nem vállalt, inkább lemondott.
 - 22 Ellenforradalmi kormányok a kommünnel szemben: 1.) aradi kormány, mely 1919. május 5-én alakult meg Aradon, Károlyi Gyula vezetésével, de csak néhány napig maradt hivatalban, mert az előnyomuló románok elzavarták, s tagjainak egy részét internálták; 2.) első szegedi kormány, szintén Károlyi Gyula vezérletével (1919. május 31-től június 6-ig); 3.) második szegedi kormány, ismét Károlyi Gyula irányításával (1919. június 6. – július 12.); 4.) harmadik szegedi kormány (nemzeti kormány) P. Ábrahám Dezső vezetésével (1919. július 12. – augusztus 19.). Ez utóbbi kormány mondott le a budapesti Friedrich-kormány javára.
 - 23 Gheorghe D. Mărdărescu (1866–1938): román tábornok és politikus. 1919-ben ő irányította a román hadsereg magyarországi hadműveletét.
 - 24 Ruzska Krajna (Kárpátalja): a Károlyi-kormány által 1918. december 1-jén autonómiát nyilvánított kárpátaljai terület ruszin elnevezése. A kommün felfüggesztette az autonómiát, s néhány hét múlva a csehszlovák hadsereg megszállta a területet.
 - 25 A sövidéki székely lázadás (1919. március 29. – április 6.): Székelyföld egy részén, első sorban a Kis-Küküllő és a Korom patak vidékén kirobbant spontán lázadás. A román karhatalom – a hadsereg segítségével – gyorsan elszigetelte és nyolc nap alatt leverte a mozgalmat.
 - 26 Petrozsényi bányásztüntetés: 1919. július 21-én Petrozsényban kirobbant bányásztüntetés a magyar kommün mellett. A csendőrség több halottat követelő sortüze szétverte a demonstrációt.
 - 27 Stromfeld Aurél (1878–1927): katonatiszt, a Vörös Hadsereg vezérkari főnöke. Nevéhez fűződik a diadalmas felvidéki hadjárat a csehszlovák hadsereg ellen.
 - 28 Friedrich István (1883–1951): politikus, labdarúgó, sportvezető, gépgyáros és miniszterelnök. Már az őszirózsás forradalomban aktív szerepet játszott, de később az ellenforradalomhoz csatlakozott, és megalakította a Fehérvári Bajtársi Egyesületet. 1919. augusztus 6-án a románok segítségével elzavarta a Peidl-kormányt, s megalakította a Friedrich-kormányt, mely november 24-ig volt hivatalban.
 - 29 Nemzeti Hadsereg: Horthy Miklós (1868–1957) által 1919. június 6-án, Szegeden alapított katonai alakulat. Később Horthy ennek élén vonult be 1919. november 6-án Budapestre.
 - 30 *Lásd* Perczel Olivér cikkének leírását és kimutatait a budapesti román fosztogatásokról.
 - 31 Harry Hill Bandholtz (1864–1925): amerikai tábornok, vezérkari tiszt, 1919 augusztusa és 1920. február között a magyarországi Szövetséges Katonai Bizottságban az USA képviselője.

- 32 Huszár-kormány: Huszár Károly (1882–1941): magyar keresztényszocialista politikus, ún. koncentrációs kormánya, mely 1919. november 24. – 1920. március 15. között volt hivatalban.
- 33 Averescu-féle román földreform: 1921 tavaszán életbe léptetett reformtörvény, melyet Alexandru Averescu tábornokhoz (az 1907-es román pa-
- rasztzfelkelés vérbefojtójához) kötnek. Más kisan-
tant államokhoz hasonlóan e földreform is jelen-
tős részben a német és magyar földbirtokosok és
földtulajdonosok ellen irányult, még az egyházi
birtokok egy részét is kisajátította. A reform
enyhébben ugyan, de érintette a román birtokos
réteget is.

BIBLIOGRÁFIA

- Bodor Pál: *A hisztéria szükségállapota*. Szabad Tér Kiadó, 1990.
- Borsi-Kálmán Béla: *Kockázatos viszonyok* (Írások a román irodalom, művelődéstörténet és nemzeti önszemlélet tárgyköréből). Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997.
- Borsi-Kálmán Béla: *Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise*. Magyar Szemle Kiadó, Bp., 2018.
- Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*. Magyarságkutató Intézet, Bp., 1990.
- Erdély története I–III.* (szerk.: Köpeczi Béla, Makkai László, Szász Zoltán) Akadémiai Kiadó, Bp., 1986.
- Gáldi László – Makkai László: *A románok története, különös tekintettel az erdélyi románokra*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1941.
- Iorga, Nicolae: *Istoria românilor I–X*. București, 1930–39.
- Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője*. Új Magyarország Rt., Bp., 1918. Hasonmás kiadás: ÁKV-Maecenas Könyvkiadó, reprint sorozat, Bp., 1988.
- Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Kossuth Kiadó, Bp., 1969.
- Liptai Ervin: *A magyar Tanácsköztársaság*. /Népszerű történelem sorozat/, Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- E. Lovinescu: *A modern román civilizáció története* (ford.: András János, utószót írta: Farkas Jenő) Palamart Kiadó, Bp., 2002.
- Makkai László: *Erdély története*. Reanissance Kiadó, Bp., 1944. Franciául: Teleki Intézet, Bp., 1946.
- Makkai László: *Magyar-román közös múlt* – Hazánk és a nagyvilág sorozat Teleki Int., Bp., 1948.
- Mikes Imre: *Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig*. H-PRESS Kft., Sepsiszentgyörgy, 1996.
- Miskolczi Ambrus – Trócsányi Zsolt: *A fanariótáktól a Hohenzollernekig*. ELTE, Bp., 1992.
- Miskolczi Ambrus: Mit jelent Erdély a román nemzettudatban? *Magyar Szemle*, 2018. 11–12. szám, 6–16. o.
- Perczel Olivér: Budapest román megszállása. *Interpress Magazin*, 2020/2.
- Raffay Ernő: *A vajdaságoktól a birodalomig. Az újkori Románia története*. JATE Kiadó, Szeged, 1989.
- Raffay Ernő: *Trianon titkai*. Szabad Tér Kiadó, Bp., 1989.
- Romsics Ignác: *Erdély elvesztése (1918–1947)*. Helikon Kiadó, Bp., 2018.
- Romsics Ignác: *A Nagy Háború és az 1918–19-es magyarországi forradalmak*. Helikon Kiadó, Bp., 2018.
- Rubicon* folyóirat, Trianon különszám. Bp., 2020. (duplaszám)
- Schönwald Pál: *A Károlyi-per*. /Népszerű történelem sorozat/, Kossuth Kiadó, Bp., 1985.
- Szász Zoltán: *A románok története*. /Népek hazája... sorozat/, Bereményi Könyvkiadó, Bp., [1993].
- Wikipédia (magyar, román, és angol nyelvű változatok)

A Monti di Pietà-tól a Grameen Bankig – Lehet-e etikus a hitelezés?

(*Oikonomia versus ökonómia, avagy a szubsztantív és formális tevékenységek dualiz-musa*) A manapság közkeletű „ökonómia” kifejezés kialakulása (=oikonomia; ókori Görögország) óta komoly jelentésváltozáson ment keresztül. Ezt a fogalmat a modern korban egy olyan tudomány elnevezéseként használjuk, amely szinte kizárólag a monetizált gazdaságra koncentrál és a materiális fogyasztás növelésének, illetve az emberek korlátlan anyagi szükségletei mind teljesebb kielégítésének kérdéseivel foglalkozik. Az óeurópai ökonómia ezzel szemben egy oikocentrikus gazdaságtan volt, amely ugyan szintén tartalmazott jövedelemszerzési ismereteket, ám elsődlegesen nem arra irányult (Vasa, 2010).

Polányi (1976) megállapításaiból kiindulva szükségszerűnek látom a „gazdaság” terminus jelentéseinek társadalomtudományok szempontjából konzisztens definiálását. A kifejezés két független eredetű jelentés-összetevőt tartalmaz:

- a) A *szubsztantív* jelentés az ember megélhetésének a természettől és embertársaitól való függőségéből származik. Arra a természeti és társadalmi környezettel folytatott cserére utal, amely hozzájuttatja az embert a materiális szükséglet-kielégítés eszközeihez.
- b) A *formális* jelentés a cél-eszköz viszony logikai jellegéből származik, mint azt a „gazdaságos” vagy „gazdálkodás” szavak is mutatják. Meghatározott választási szituációkra vonatkozik, elsősorban a szűkösön rendelkezésre álló eszközök különböző felhasználási módjai tekintetében.

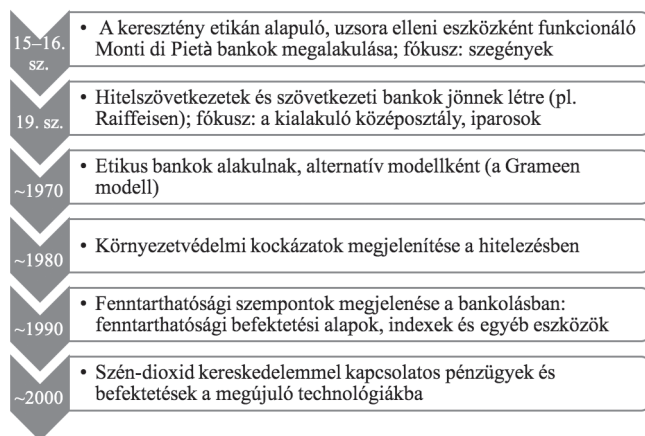
A két alapjelentés között Polányi szerint gyakorlatilag nincs közös vonás. Az első a tényekből, a másik a logikából ered. A *szubsztantív* jelentés nem tartalmazza sem a választást, sem az eszközök elégtelenségének kritériumát. A *formális* jelentés szabályok egész sorát implikálja, melyek az elégtelen eszközök alternatív felhasználási módjai közötti választásra vonatkoznak. Az ember megélhetése nem feltétlenül vonja maga után a választás szükségességét, s ha választani kell is, nem feltétlenül az eszközök korlátozó hatása következtében. Az élet legfontosabb fizikai és társadalmi feltételei között vannak olyanok – pl. a levegő és a víz –, amelyek relatíve bőségesen állnak rendelkezésre. A szubsztantív jelentés tehát a természet, a formális pedig az elme törvényein alapul (Vasa, 2011).

A „gazdasági” kifejezésnek szubsztantív jelentése teszi lehetővé azoknak a fogalmaknak a definiálását és újraértelmezését, amelyek a múlt és jelenbeli gazdasági-szociális viszonyokat érintő társadalomtudományi vizsgálatok során előfordulnak. Nehézséget jelent azonban, hogy mai gazdaság- és társadalomfilozófiánkban a szubsztantív és formális terminusok összekeverednek. Ez a posztmodern gondolatrendszerben kialakult jelentéskombináció mindazonáltal nem teszi lehetővé a társadalomtudományok egzakt metodológiájának alkalmazását. Polányi (1976) szerint a 20. századra kialakult összetett fogalom kritikátlan használata alakította ki az „ökonómiai megtévesztés” jelenségét, ami a gazdaságnak piaci formájával való mesterséges azonosításában érhető tetten.

Polányi további nézetei szerint a „gazdasági” jelentés szubsztantív, ill. formális fel-fogásainak analógiájára a gazdaság differenciálható a társadalommal való kapcsolata alapján is. Az antik korról kezdődően a gazdaság gyakorlatilag teljes mértékben

integrálódott a társadalomba, „beágyazottnak” volt tekinthető. Az ipari forradalmat követő industrializáció eredményeképpen azonban a 19. századra olyan struktúra alakult ki, amelyben a gazdaság levált a társadalom többi részéről, *elkülönült* a politikai és kormányzati rendszerről (a poliszokban ugyanis ezek – az autarkiaira való törekből következően – szerves egységet alkottak). Az effajta piaci rendszerben az ember megélhetését olyan intézmények biztosítják, amelyeket gazdasági motívumok hoznak mozgásba, és sajátosan gazdasági törvények vezérelnek. Weber (1972) hasonló logikával a modern társadalmat „*contractus*”-on alapulónak tekintette (azaz elkülönült gazdasági szférával rendelkezik), míg a korai (az archaikus és a feudális, valamint a preindusztriális) társadalmakat „*status*”-on (azaz beágyazott gazdaságon) alapulónak. A „*contractus*” tehát az árucserre legális aspektusa, a „*status*” pedig a reciprocitással és redistribúcióval jellemezhető. Nem lehet tehát véletlen, hogy a fejlett társadalmakban egészen a 17. századig nem létezett összefoglaló név az anyagi életkörülmények megszervezésére, azaz a mai értelemben vett nemzetgazdaságra (ezt ugyanis mai ismereteink szerint 1615-ben Antoine de Montchrestien „*Traticité de l'économie politique*” című művében alkotta meg közgazdaságtan, ill. politikai gazdaságtan elnevezéssel).

Az 1. ábra mutatja az etika megjelenését a banki, ill. különböző pénzügyi tevékenységekben. Megjegyzendő, hogy a Monti di Pietà-k megjelenése idejében még nem létezett kapitalizmus, így természetesen a pénzügyi tevékenységgel kapcsolatos etika más kontextusban értelmezendő.

1. ábra: Az etika megjelenés a bankolásban

Forrás: saját szerkesztés Weber (2012) alapján

(*A Monti di Pietà*) A 13. században, a „sötét középkor” után, a katolikus egyház megerősödésével párhuzamosan a pénz szerepét a skolasztika újraértelmezte. A keresztény előírások értelmezték a csere, ár, tulajdon, pénz, kamat és a szegénység kérdéseit olyan fogalmakkal, mint kapzsiság, csalás, uzsora. Tiltotta a kölcsön összegét meghaladó kamat szedését, de a 15. századtól egy mérsékelt kamatszintet elfogadhatónak tartott a gazdasági, pénzügyi tevékenységekben². Ehhez a lehetőséghez alkalmazkodott a ferences rend Monti di Pietà 15–16. századi bankjaival, amelyek a szegények részére mérsékelt

kamatra folyósítottak kölcsönt, ám mégis képesek voltak magukat fenntartani uzsora-kamat alkalmazása nélkül is. A modern gazdaságban ezt a megközelítést tekintik etikus banki tevékenységnek.

A Monti di Pietà (Montes pietatis), az eredetileg olasz városokban a 15. század közepén alakult megtakarítási és kölcsön-ügynökségek; a modern hitelszövetkezet elődeinek tekintik. Történelmileg a mons szót a középkorban használták egy meghatározott célra összegyűjtött pénzeszközök megjelölésére, és a pietatist adták hozzá, a nem spekulatív jellegre való utalásként. A monti kezdeti célja viszonylag alacsony kamatlábbal (4–15%) nyújtott kölcsön a kis kézműveseknek és kereskedőknek, és általában a szegényeknek. A kamatot az adminisztratív költségek és az alkalmazottak fizetésének fedezésére használták fel. A monti kialakulása gazdasági és teológiai tényezők kombinációjának eredményeként jött létre: a kézműves hanyatlás, a tömegek ezt követő elszegényedése és a pénzhiány okozta; és abból a szándékból, hogy kiszorítsák a zsidókat a pénzváltás és -hitelezés üzletéből, amelyben oly sikeresek voltak (Gatto, 2018).

Tehát bár innovatív és újszerű megoldásnak tűnik, a fejlődő világ szegényeinek életét pozitívan megváltoztató mikrohitel eredete a középkorig nyúlik vissza. Az első mikrohitel-kezdeményezések közül a legfontosabb az említett *Monti di Pietà* volt, amely fogyasztási hiteleket nyújtott a szegény háztartások számára likviditási nehézségeik leküzdéséhez, csupán emocionálisan értékelhető eszközöket – azaz nem feltétlenül tárgyi zálogot – kérve cserében; a Monti di Pietà ugyanis azzal a céllal jött létre, hogy visszaszorítsa az elhanyagolt uzsorát (de Rosa, 2006; Prodi, 1982). A mikrofinanszírozási intézetek huszadik század második felében tapasztalható virágzása így az Európában a 13. századtól létező ferencesek Monti di Pietà missziójának örökségét viszik tovább. Az olaszországi Monti di Pietà, mint pénzügyi eszköz elterjedése a 15. század közepére tehető³ és végül a X. Leó pápa bullája szabályozta (X. Leo, 1515). Az uzsora stigmatizálása azonban már a megelőző két évszázadban megjelent korábbi egyházi állásfoglalásokban (vienne-i zsinat 1311–12; II. lyoni zsinat 1274). Az említett kontextusba helyezve, az egyház így tiltotta meg a zsidók által végzett, uzsorának minősített hitelezési tevékenységét, majd internalizálta a folyamatot, a szegényekre fókuszálva. A források alapján a mikrohitel elsőként Olaszországban jelent meg: X. Leo Inter Multiplices Bullája szerint az V. lateráni zsinaton a 1515. május 4-i ülésén kijelentették, hogy „szándékunkban áll elkerülni az uzsora veszélyét”, és „a szegényeknek segíteni szükséges”. A zsinat jóváhagyta a Monti di Pietà létrehozását, amely „a szerény költségek megtérítését [...] és a fenntartás szerény díjazásának kifizetését írja elő, a Monti számára külön haszon nélkül”, mivel az intézmények adományokból működnek, a köz javát szolgálva. A Zsinat meghatározta a kölcsön kedvezményezettjeinek területi lehatárolását, esküt kért, mint erkölcsi garanciát, valamint előírta a Monti részvételét azon tevékenységekben, amelyek politikai, társadalmi, vallási és kulturális hatást gyakorolnának a területre; így ez tekinthető az etikus pénzügyek első megnyilvánulásának. Végül a Bulla megfogalmazta, hogy „az ilyen típusú kölcsön [...] nem tekinthető zálogkölcsönnek” (Leo X, 1515; Muzzarelli, 2001). Harminc évvel később, az 1545-ös trienti zsinaton a Monti-t az egyház elismeri az Istituti Pii körében⁴. (Prodi, 1982)

Annak ellenére, hogy a Nápolyi Királyságban Közép- és Észak-Olaszországhoz képest kissé késve terjedt el, a Monti szerepe különösen fontos, tekintettel a már akkor is jellemző gazdasági válságok és a stagnálás kezelésében betöltött lehetséges szerepére. A L'Aquila-i Monte della Pietà volt az első, amelyet a Nápolyi Királyságban alapítottak, míg az első nápolyi alapítású mikrohitel intézet a San Marcellino-i Monte della Pietà volt. V. Károly császár 1539-es rendeletét követően alapították, mely uzsora elleni harcra hivatkozva kiszorította a zsidókat. Ez nonprofit jellegű hitelezési szervezet volt, így kikérülte a

kamatszédés akkor jellemző keresztény tilalmát (Balletta, 2009). A magán, nem vallásos kezdeményezéseken alapuló délolasz rendszer mindazonáltal inkább segítette a likviditási igények kielégítésében és a kereskedelmi vállalkozások finanszírozásában, a 20. század mikrohitel-láz úttörőjeként (Avallone, 2010).

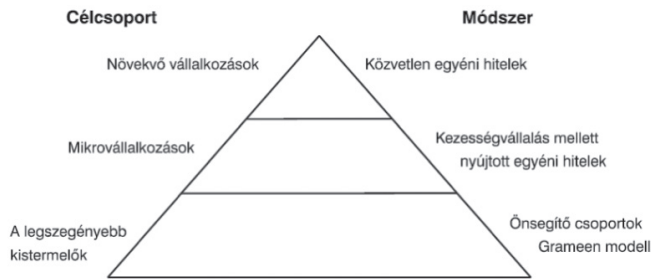
Az idők során a Monti funkciója megváltozott a finanszírozás céljai vonatkozásában, önmagát valódi banknak tekintve, az ókori görög trapezites (pénzváltók, adóbeszedők) funkcióját folytatva (Prodi, 1982). Az olaszországi Monti di Pietà története az Olasz Királyság kezdetén megszakad, különösen azután, hogy a pápai adminisztráció 1871-ben feloszlatta. Az évszázadok során nagymértékben változtak meg a hitelintézetek célkitűzései: a reneszánsz kölcsönösségi elveitől eljutott a kor pusztán haszonszerzést szem előtt tartó banki céljaiig.

A tizenkilencedik század második felében a bonyolultabb kölcsönös segítségnyújtási és szövetkezeti egyesületeket terjesztették a Friedrich Raiffeisen hitelszövetkezetek modellje alapján. Ez volt az első példa a csoportos kölcsönökre: az intervenció középpontjában a vállalkozói szellem állt, a helyi gazdasági és társadalmi előnyök megjelenítésével (Armendáriz & Morduch, 2010; Yunus, 2007; Gatto et al., 2015). Ez a modell hasonló intézmények elterjedését váltotta ki Európában és egyes gyarmatokon; többek között meg kell említeni a Brit India bengáli államát, ahol a csoportos hitelezést elterjesztették, és 1976-tól kezdve a Grameen Bank tevékenysége miatt virágzik (Yunus, 2007). A csoporthitelezés a mikrohitel-modell egyik alapvető eleme, amely megkönnyíti a bizalmon és a társadalmi tőkén alapuló csoportos garancia rendszereket, az aktív részvételt, képzési programokat, vezetői támogatást és a hálózatot (Armendáriz & Morduch, 2010).

Baritz Sarolta (2013) megállapítása szerint a ferences rend Monti di Pietà XV. századi jelzálogkölcsönző bankjai tudtak konkrét használati értékben és szükségletkielégítésben gondolkodni. Végso céljuk nem a pénz felhalmozása volt, hanem a szegényeknek folyósítottak hitelt mérsékelt kamatra, azaz végso céljuk a szegényeken való segítség (mint konkrét használati érték) volt, miközben a mérsékelt kamatbevételből is fenn tudták tartani magukat.

(A mikrohitelezés Grameen modellje) A mikrohiteleket többnyire nonprofit szervezetek nyújtják, amelyek üzleti és életviteli tanácsadással kombinálják a hitel folyósítását. A mikrohitel program az Egyesült Államokban elsősorban nőket, etnikai kisebbségeket, alacsony jövedelműeket és alulfoglalkoztatottakat vagy munkanélkülieket támogat. A kezdeményezés a helyi vállalkozói kapacitás növelését tűzi ki célul, illetve a közösségek gazdaságának erejét és munkahelyteremtő képességét kívánja növelni (Oláh et al., 2001).

A világban három alapvető mikrofinanszírozási megközelítés azonosítható (Srinivasan–Sririam, 2003). Az első a bangladesi Grameen Bank módszertanán alapuló modell (Grameen-modell). A második az önszorgító csoportok (self-help groups) modellje, amelyben a csoport közös megtakarításai jelentik a tagok számára elérhető hitelek forrását. A harmadik megközelítés központjában nem a csoport, hanem az egyén áll (individual banking modell). Ahogyan a 2. ábra mutatja, a három modell jellemzően eltérő piaci szegmensek, célcsoportok elérését biztosítja, és az idődimenziót bevonva egy fejlődési folyamatot is tükrözhet. A legszegényebbek a Grameen-modell szerint jutnak hitelhez, míg, akiknek sikerül egy kicsit előbbre lépniük, önszorgító csoportokba szerveződhetnek, végül alkalmassá válnak – előbb mások kezességvállalása mellett, később önállóan is – arra, hogy egyénileg is kapcsolatba kerüljenek a finanszírozó intézménnyel (Imreh et al., 2007).

2. ábra: A mikrofinanszírozás módszerei és az elérhető célcsoportok

Forrás: Imreh et al, 2007, Srinivasan–Sririam, 2003 alapján

A mikrohitelzés módszertana nagyot és sok irányba fejlődött a Grameen Bank koncepciója óta. Változatos intézmények – például civil szervezetek (NGO), hitelegyesületek (Credit Unions), kis, közösségi bankok (Village Banking), garanciaszövetkezetek – alakultak annak érdekében, hogy a kis összegű hitelezés két fő kihívására: 1) alacsonyan tartani a tranzakciós költségeket, és 2) megtalálni a kockázatkezelés hitelfedezeten kívüli eszközeit, hatékony választ adjanak (Ledgerwood, 1999, Neszmélyi, 2016).

Az mikrofinanszírozási intézetek (MFI) kis összegű hiteleket nyújtanak elsősorban a banki szektor látókörén kívül eső, kis jövedelmű lakosságnak, általában alacsony szintű hitelbiztosíték mellett. A mikrohitelket kínáló civil szervezetek az 1970-es évek végétől nagy elismerést vívtak ki azzal, hogy képesek a mikrohitelken keresztül elérni a szegényeket és javítani helyzetükön. Az MFI-k ma Afrika számos szegény háztartását szolgálják megtakarítási és hitelfelvételi lehetőségekkel.

1. táblázat:

A mikrofinanszírozást nyújtó szervezetek három fő típusa

Formális	Félig formális	Informális
Kereskedelmi bankok	Civil szervezetek (NGO-k)	Közösségi bankok (village bank)
Fejlesztési Bankok	Hiteliszövetkezetek	Önsegélyező egyletek
Takarékszövetkezetek	Önszerveződő takaré- és hiteliszövetkezetek	Pénzügyi szolgáltató szövetségek
Nem-banki finanszírozási intézmények	privát cégek	ROSCA (Rotating Savings and Credit Association – önkéntes megtakarítási csoportok)
Pénzügyi vállalatok		ASCA (Accumulated Savings and Credit Associations – Felhalmozó Takaré- és Hiteliszövetkezetek)
Lízingcégek		Temetkezési egyesületek
Biztosítók		Egyéni hitelezők

Forrás: Churchill – Frankiewicz, 2006

A Nobel-díjas Muhammad Yunus által 1976-ban Bangladesben megalkotott Grameen-féle mikrohitelzési modell végeredményben nem hagyományos mikrohitelzési konstrukció. Az időközben (1983) bankká alakult Grameen népszerűvé vált az egész világon, sőt, több hasonló szervezet inspirálója lett. Muhammad Yunus modellje szerint: az ötfős csoportokra osztott rászorulókké kezesség és biztosíték nélkül, az uzsorakamatnál lényegesen kedvezőbb, évi 20–30 százalékos kamattal mellett pár száz dolláros mikrohitelhez juthatnak. A mikrohitel program csoportalapú hitelzési technikát alkalmaz, amely nemcsak a tagok egymás feletti felügyelete miatt előnyös, de a közösségépítés révén hozzájárulnak az emberi és társadalmi tőke növekedéséhez (Sipiczki–Varga, 2018). Kölcsönt először ketten kapnak közülük, a többieknek pedig csak akkor folyósítják a hitelt, ha társaik rendszeresen törlesztik a részleteket (HVG, 2010). Ez a módszer a fedezet, vagy jogi eljárás fenyegetése helyett a kölcsönös felelősségvállalásra és a morális viselkedésre alapítja a visszafizetés folytonosságát, de elősegíti a csoporton belül az egymástól való tanulást is (Gál et al., 2013).

2. táblázat: A Grameen Bank és a hagyományos bankok közötti különbségek

Grameen Bank	hagyományos bankok
rustális térségekben	városközpontokban, urbanizált térségekben
szegényeket, nőket helyezi előtérbe	vagyonosok, egzisztenciával rendelkezők
a bank házhoz megy	bankhoz megy az ügyfél
fedezet nem szükséges	fedezet szükséges
kamatláb egységes	kamatláb kockázattól függ
késedelem esetén segítséget nyújt	késedelem esetén büntetés
a nemfizetésnek nincs jogi következménye	nemfizetés esetén bírósági/végrehajtási eljárás
a lehetőséget látja és keresi az emberekben	az a fontos, amit az ember már elért
törődik a családokkal (10 indikátor) ⁵	nem érdekli a hitelfelvevő sorsa
a tartozás nem öröklődik	a tartozás öröklődik
társadalmi víziók (szegénység elleni küzdelem)	gazdasági víziók (profit elérése)

Forrás: Grameen Bank (2011)

A szegények bankja modell (Grameen-modell) tehát egy olyan mikrohitelzési konstrukció, ami elsősorban a mélyszegénységben élők megsegítésére jött létre. Olyan szegényeket támogat vállalkozásuk elindításában, akik esetében van esély arra, hogy egy vállalkozás révén képesek legyenek magukat és családjukat eltartani, és javíthatnak életkörülményeiken.

Fő különbség a hagyományos bankokkal szemben (2. táblázat) a szegénység okának eltérő megítélésében rejlik. A Grameen Bank abból indul ki, hogy a szegények nem képességeik hiánya, hanem azok kihasználatlansága miatt szegények és hogy a szegénység okozói nem a szegények maguk, hanem a környezet, amiben élnek: intézmények,

rendszerek stb. A Grameen szerint a jótékonykodás és segélyezés nem megoldás, sőt, az fokozza a szegények függőségét és képtelenné teszi őket arra, hogy helyzetükből kiutat találjanak. A szegénység elleni harcban a leghatásosabb eszköznek az emberekben rejlő energiát, tenni akarást és kreativitást tartják. (Sipiczki–Varga, 2018). A Grameen Bank tehát ezen az elven nyújt hiteleket azoknak, akik a konvencionális bankrendszer számára nem hitelképesek, vagyis szegényeknek, nőknek és írástudatlanoknak. Ez a hitelezési forma tehát a foglalkoztatás (önfoglalkoztatás) vállalkozások ösztönzésével történő növelését és a legszegényebbek életkörülményeinek javítását célozza.

A Grameen bank végeredményben egy fenntartható, emberközpontú, oikocentrikus, így szubsztantív alapokon nyugvó megoldás, mivel ugyan a profitszerzés is jelen van a modellben, de végső célja a szegénység csökkentése a hitelezés, megtakarítás és tanácsadás segítségével. Imreh et al. (2007) találó megállapítása szerint a Grameen bank eszköze, a mikrofinanszírozás a pénzügyi szolgáltatásoknak az a területe, ahol érvényesül a „vállalkozásfejlesztési paradoxon”, azaz a fejlett országok gyakorlatába adaptálhatók a fejlődő országokban kialakított módszerek és megoldások.

(Konklúziók) A krematisztikus gazdasági rendszer dominanciája miatt az etikus bankolás fogalma napjainkra tulajdonképpen értelmetlenül vált. A gazdaság eredeti formája és értelmezése, a háztartásokon alapuló, azaz oikocentrikus, szubsztantív jellegű oikonomia lényege volt, hogy a rendszer fenntartható és így igazságos. A tulajdonképpen a reformáció fundamentális értelmezése nyomán létrejött kapitalizmus, és az ennek mentén kialakuló modern közgazdaságtan a pénzfelhalmozást fetiszizálta, melybe nem fért bele a szegények számára méltányos finanszírozás biztosítása. A gyarmati rendszer felbomlása után a létrejött új államokban kialakuló mélyszegénység és égbekiáltó egyenlőtlenségek irányították rá a figyelmet arra, hogy a méltányos pénzügyi termékek elérhetőségének biztosítása a segélyezésen túlmutató, hatékony szegénységcsökkentő eszköz lehet. Az akaratlanul is középkori hagyományokat folytató bangladesi Grameen Bank Nobel-díjat érő mikrofinanszírozási megoldása nem csupán az egykori Bengália területén vált be, de Afrikában is elterjedt és a kontinens pénzügyi rendszereinek nélkülözhetetlen elemévé vált. A méltányos árazáson alapuló, többnyire önszerveződő alapú szervezetek által folytatott mikrohitelezés olyannyira sikeressé vált, hogy nagyobb bankok is elkezdtek ilyen jellegű termékeik értékesítését. Sőt, nemzetközi, céljaik szerint nonprofit szervezetek adományozói tőkét folytatva hatalmas, multinacionális rendszereket építettek fel a mikrofinanszírozásra. Vannak jelek, amelyek arra mutatnak, hogy nehéz az uzsora és a mikrohitelezés határait meghúzni, mindenesetre az eddigi tapasztalatok alapján a rendszer az eredeti alapelvek szerint működik. Fontos kihangsúlyozni, hogy a jelenlegi mikrohitelezési megoldások nem csupán a túléléshez, illetve kitéréshez szükséges forrást biztosítják, hanem ismereteket, tudást, asszisztenciát is. Olyan rétegek jutnak segítségükkel kisösszegű hitelekhez és az ehhez kapcsolódó oktatáshoz és tudástranszferhez, akiket sem az állami támogatási programok, sem a hagyományos pénzintézetek nem érnek el. A jövő számos kérdést felvet, azonban a jelenlegi, mindenki számára kielégítő rendszerműködés azt jelzi, hogy a mikrohitelek szerepe továbbra is jelentős marad – annál is inkább, mivel egyre inkább a piacosodás tüneteit mutatja, azaz profittermelő képessége okán a rendszer legalábbis fenntarthatóvá válik. Hogy etikus marad-e, azt a jövő eldönti.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Armendáriz, B., Morduch, J., (2007): *The economics of microfinance*. MIT Press. 2010 Apr 23; CNR Edizioni
- Avallone, P. (2010): *Alle origini del microcredito nel Mediterraneo: monti di pietà e monti frumentari nel Mezzogiorno preunitario*, Crocchia mediterranea
- Balletta, F. (2009): *La circolazione della moneta fiduciaria a Napoli nel Seicento e nel Settecento (1587–1805)*, Edizioni Scientifiche Italiane: Napoli
- Balogh, L., Gál, V., Parádi-Dolgos, A., Sipiczki, Z. (2013): *Kulcs egy alternatív mikrofinanszírozási modell sikeréhez*, *Acta Scientiarum Socialium* 16:(38) pp. 153–161.
- Baritz, S. L. (2013): *Etikus bankolás?* <http://valasz.hu/publi/etikus-bankolas-66226>
- Bodai, Zs. (2000): *Pénzelméletek az európai bölcsélet történetében*. PhD doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem. <http://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14982/bodai-zsuzsa-phd-2000.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Churchill, C. – Frankiewicz, C. (2006): *Making Microfinance work: Managing for Improved Performance*. The International Training Centre of the ILO in Turin, Italy.
- de Rosa, L. (2006): *L'Archivio del Banco di Napoli e l'Attività dei Banchi pubblici Napoletani*. *De Computis-Revista Española de Historia de la Contabilidad* 1(1): 54–66.
- de Marco, D. (1982): *La vita sociale a Napoli nel Settecento nei documenti dell'Archivio storico del Banco di Napoli*, *Gimale degli Economisti e Annali di Economia*.
- Gál, V., Sipiczki, Z., Szóka, K., Vajay, J. (2013): *A Grameen-modell társadalmi hasznosulásának mérhetősége*. *E-CONOM II* (1) pp. 33–45.
- Gatto A., Polselli N., Bloom G., (2015): *Empowering Gender Equality through Rural Development: Rural Markets and Micro-Finance in Kyrgyzstan*. *L'Europa e la Comunità Internazionale*.
- Gatto, A. (2018): *Historical roots of microcredit and usury: the role of Monti di Pietà in Italy and in the Kingdom of Naples in XV–XX centuries*. *Journal of International Development* (30) 911–914.
- Grameen Bank (2011): *Is Grameen Bank Different from Conventional Banks?* <https://www.grameen-info.org/is-grameen-bank-different-from-conventional-banks/>
- Grameen Bank (2011): *10 Indicators – Manuscript* http://grameen.com/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=126
- HVG (2010): *A mikrohitelnek múltja és jelene*, HVG Hetilap, 2010/34.
- Imreh, Sz. – Kosztópulosz, A. – Mészáros Zs. (2007): *Mikrofinanszírozás a legszegényebb rétegeknek: az indiai példa*. *Hitelintézet Szemle* 6 (3) pp. 231–247.
- Ledgerwood, J. (1999): *Microfinance Handbook*. World Bank, Washington
- Leo X (1515): *Inter Multiplices, Bulla, De usuris et de "Montibus pietatis"*, *Concilium Lateranense Quintum*, 4 Maii MDXV, 1515.
- Maucourant, J. (2013): *Montchrestien in 1615: the beginnings of political economy?* *History of Economic Ideas* 21 (1) pp. 25–45.
- Milano, R. (2011): *Social banking: a brief history*. In O. Weber & S. Remer (Eds.), *Social Banks and the Future of Sustainable Finance* (Vol. 64, pp. 15–47). New York, NY: Routledge.
- Muzzarelli MG. (2001): *Il denaro e la salvezza: l'invenzione del Monte di Pietà*. il Mulino; 2001.
- Neszmélyi, Gy. (2014): *The Issues of Sustainability and Self-sufficiency in the Nigerian Food Economy*. In: Neszmélyi, György Iván (szerk.) *Socio-Economic and Regional Processes in the Developing Countries*. Szent István Egyetemi Kiadó, pp. 98–116.
- Oláh, J. – Molnár, T. (2001): *A Mikrohitel Program bemutatása, folyósításának rendszere és tapasztalata*. *Agrártudományi Közlemények / Acta Agraria Debreceniensis Különszám* pp. 81–86.
- Polányi, K. (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Prodi P. (1982): *La nascita dei Monti di Pietà: tra solidarismo cristiano e logica del profitto*. *Annali dell'Istituto Italo-Germanico in Trento*.
- Sipiczki, Z., Varga, J. (2018): *Grameen-modell mikrohitelkezési struktúra: egy fenntartható és emberközpontú bank*. In: Parádi-Dolgos et al: *Környezet – Gazdaság – Társadalom. Tanulmányok Kerekes Sándor 70. születésnapja tiszteletére*. Agroinform Kiadó.
- Srinivasan, R. – Sriram, M. S. (2003): *Round Table Microfinance in India: Discussion*. *IIMB Management Review* 15 (2), pp. 66–86.
- Vasa, L. (2010): *A háztartás-gazdaságtan elméleti alapjai*. Műegyetemi Kiadó, Budapest.
- Vasa, L. (2011): *A családi gazdálkodás ökonomiája*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
- Yunus, M. (2003): *Banker To The Poor: Micro-Lending and the Battle Against World Poverty*. PublicAffairs, New York.
- Weber, M. (1972): *Wirtschaft und Gesellschaft*. 5. Aufl., Tübingen.
- Weber, O. (2012): *Sustainable Banking – History and Current Developments*. SSRN Electronic Journal. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2159947>

JEGYZETEK

- 1 Bővebben: Maucourant, 2013 [web:] <https://www.jstor.org/stable/23723694?seq=1>
- 2 A középkori skolasztika képviselőinek a gazdasági tanításait erősen áthatják a vallási és az etikai szempontok; a gazdaság jelenségeit, folyamatait nem önmagukban vizsgálják, hanem alapvetően valláserkölcsi alapon közelítik meg. Szemléletmódjuk moralizáló jellege összefügg egyfelől a keresztény vallás tanításaival, másfelől a korabeli társadalmi, gazdasági viszonyokkal, mivel azok alapvetően „közösségi-lényegű” társadalmak voltak. A termelés alapvető célja olyan használati értékek előállítására volt, amelyek a közösség egyszerű reprodukcióját biztosították, ezzel tulajdonképpen az ókori görög oikocentrikus felfogást vitték tovább. Bővebben: Bodai, 2000.
- 3 Az első monti-t Perugia-ban alapították meg 1462-ben. Fő támogatója Fra Michele da Milano volt, aki tiltakozott a zsidó bankárok és Perugia városának akkoriban fennálló megállapodásai ellen. A későbbi években a ferencesek támogatták a monti intézmények kibővítését, szemben a dominikánusokkal és az ágostonosokkal, akik elítélték azt, „montes impietatis” -nek nevezték, mert sérti az uzsora jézusi tilalmát (Lukács 6:33). <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/monti-di-pieta>
- 4 Az egyház „jámbor intézményei”.
- 5 Ennek egyik eszköze a 10 pontból álló indikátor rendszerük. A visszacsatolás úgy működik, hogy ha a kitűzött célokat – pl. hogy tisztított vagy vezetékes vizet isznak a családban, megfelelő ruházatuk van, és megoldott a család napi háromszori étkezése – elérte egy család, akkor elmondható, hogy kiszakadtak a mélyszegénységéből. A rendszer az alábbi 10 indikátorral dolgozik:
 1. A család egy legalább 25 000 taka értékű házában él, vagy a ház bádogtetővel van borítva és a család minden tagja ágyon alszik (nem a padlón).
 2. A családtagok tiszta vezetékes vizet vagy tisztított vizet isznak.
 3. Minden 6 évnél idősebb gyerek jár iskolába vagy elvégezte az általános iskolát.
 4. A hitelfeltevő legkisebb heti hiteltörlesztése 200 taka vagy annál több.
 5. A család illemhelyet használ.
 6. A családtagok megfelelő ruházattal rendelkeznek, télre meleg ruházattal; hálókkal védik magukat a moszkitók ellen.
 7. A családok kiegészítő forrással is rendelkeznek, mint például zöldséges kertek, gyümölcsfák, stb., így ezek révén fedezni tudják az esetleges jövedelem kieséseket.
 8. A hitelfeltevő fenntartja az átlagos éves 5000 taka egyenleget megtakarítási számláján.
 9. Nem okoz nehézséget a napi háromszori étkezés biztosítása legalább egy éven keresztül; az év során a család egyetlen tagja sem éhezett.
 10. A család odafigyel egészségére; ha valamilyik családtag megbetegszik, a család minden szükséges lépést megtesz annak érdekében, hogy megfelelő egészségügyi ellátást kapjon. (Grameen Bank, 2011: 10 Indicators)

Fogalmi vagy fordítási dilemma?

Joseph Ratzinger munkásságának hazai interpretációja*

A járványügyi veszélyhelyzet egy apró pozitív hatása, hogy szerte a világon elérhetővé váltak eddig zárt – vagy csak komoly pénzösszegekért megnyíló – adatbázisok, amelyek nagyban segítik a kutatók munkáját. Dolgozószobánkból akár egy teljes oxfordi kurzust is elvégezhetünk, folyóiratok végeláthatatlan archívumaiban böngészhetünk. Ehhez az üdvözlendő – mindenki számára szabad hozzáférést biztosító – kezdeményezéshez csatlakozott a Szent István Társulat, amelynek digitális adatbázisa április 6-tól (igaz, csak korlátozott ideig) elérhetővé vált az Arcanum adatszolgáltató felületén.

A több mint 1000 digitalizált kiadvány között fellelhetjük a magyar fordításban 2008-ban megjelent *A közép újrafelfedezése* című könyvet, amely Joseph Ratzinger – a későbbi XVI. Benedek pápa – 1950 és 1995 között írt tanulmányaiból kínál válogatást, amelynek nem titkolt célja, hogy egyfajta bevezetést nyújtson a szerző „teológiai nézetrendszerének alaptételeibe”. A kötet tartalomjegyzékét böngészve – az egyháziak politikai gondolkodása iránt érdeklődők számára – egy igazi kuriózumra lelhetünk, ugyanis *A politikai teológiája* címmel a könyv zárófejezetét Ratzinger politikafilozófiai igényű írásainak szentelték. A válogatott szövegek között találhatjuk többek között a kiemelt jelentőséggel bíró 1984-es *Keresztény orientáció a pluralista demokráciában?* konferencia-előadásának írott változatát.

A jelzett oldalszáma lapozva azonban a kötet „C” része, immáron csak *A politika teológiája* címmel kívánja összefoglalni a szövegeket. Egyszeri olvasóként, elhanyagolható szerkesztési, adott esetben nyomtatási hibaként teljes nyugodtsággal haladhatunk tovább, ahol Vincent Twomey verbita szerzetes, a St Patrick’s College professzor emeritusa, Ratzinger korábbi doktorandusza kíván bevezetést nyújtani egykori mesterének, hittel és politikával foglalkozó fejtegetéseibe. Twomey felhívja a figyelmet arra, hogy „Ratzinger kritikai távolságtartással viseltetik a helyét az eszkatalógiában kereső »politikai teológiával« szemben”¹; kitér arra is, hogy „Ratzinger politikai teológiájának méltatásakor nem szabad figyelmen kívül hagyni annak szituációját”². Ezen kívül megjegyzi, hogy „az Újszövetség bár ismeri a politikai ethoszt, de nem a politikai teológiát”³.

A *politikai teológia* kifejezés a legkülönbözőbb kontextusokban kerül elő, ami azt a felvetésünket erősítheti meg, hogy pusztán szerkesztési (vagy nyomdai) hiba történt a címadásnál. Azonban pont a kontextusok változatossága készíten minket arra, hogy alaposabban körüljárjuk a *politikai teológia* kifejezését, hogy világossá váljon, miképpen lehet „méltatni” „Ratzinger politikai teológiáját”, amikor ő maga „kritikai távolságtartással viseltetik a helyét az eszkatalógiában kereső »politikai teológiával« szemben”. Jelen vizsgálódásunkban arra teszünk kísérletet, hogy elválasszuk egymástól a *politikai teológia* és a *politika teológiája* kifejezését, hogy ezáltal megkönnyítsük Ratzinger politikai gondolkodása magyar nyelvű interpretációjának lehetőségét.

A két fogalom megkülönböztetése nem ismeretlen a szakirodalomban, Phillip W. Gray egy 2007-es tanulmányában⁴ az alábbi meghatározást teszi: „A politikai teológiának (*political theology*) legalább kettő, néha egymást átfedő jelentése van. Az egyik Schmitt azon felfogása, miszerint a társadalmak szekularizálódása során a politika elkezd a teológia megfelelő fogalmait használni, így a politikát teológiai kérdéssé tesszük; a másik, amikor a teológiát ideológiai célokból használják fel a politikai motivációk elfedésére.

A politika teológiája (*theology of politics*) viszont egy kifejezetten teológiai keretből indul. Ez a teológiai keret lehet a természetes teológia (*natural theology*) vagy a kinyilatkoztatástan (*revelatory theology*) [...]”⁵

A szerző jelzi, hogy a politikai teológia (*political theology*) és a politika teológiája (*theology of politics*) megkülönböztetés nem a saját alkotása, de nem találta meg „azt a cikket vagy könyvet, amely eredetileg bemutatta ezt a megkülönböztetést”⁶. Ilyen nyomozó munkára mi sem vállalkozhatunk, azonban érdemes rámutatni, hogy Stanley Hauerwas is hasonló megkülönböztetésre jut Arne Rasmusson⁷ nyomán az *In Good Company* című 1995-ös művében. Fontos látni azonban, hogy Hauerwas nem a politika teológiája (*theology of politics*) kifejezést használja, hanem egy harmadik fogalmat emel be *teológiai politikaként* (*theological politics*), amikor úgy fogalmaz, hogy a *politikai teológiával* (*political theology*) szemben – amely a politikai emancipációért folytatott küzdelmet teszi az egyház teológiájának és gyakorlatának értelmezési horizontjává –, a *teológiai politika* (*theological politics*) az egyház történetét állítja szembe a világ politikájával.⁸

Ezek alapján érdemes megvizsgálni Twomey eredeti szóhasználatát. A már korábban is idézett szövegrészeket német nyelven és azok magyar fordítása a Szent István Társulat által kiadott kötetben:

- 1) „Seiner kritischen Distanz zu einer in der Eschatologie angesiedelten »politischen Theologie« [...]”
„Ratzinger kritikai távolságtartással viseltetik a helyét az eszkatalógiában kereső »politikai teológiával« szemben”
- 2) „In seiner Einführung in das Christentum finden wir u. a. bereits eine Analyse der damals erst aufkommenden »politischen Theologie« [...]”
„A keresztény hit című művében már találunk egy elemzést az akkoriban *születő* »politikai teológiáról« [...]”
- 3) „Eine Würdigung von Ratzingers Theologie der Politik darf den Sitz im Leben nicht außer acht lassen.”
„Ratzinger politikai teológiájának méltatásakor nem szabad figyelmen kívül hagyni annak szituációját.”
- 4) „Da erstens das Neue Testament zwar politisches Ethos, aber keine politische Theologie kennt [...]”
„Mivel először is az Újszövetség bár ismeri a politikai ethoszt, de nem a politikai teológiát [...]”

Megállapítható, hogy a szerző két jól elkülöníthető formulát használ, amikor a *politikai teológiát* említi, azonban a pusztán formailag elkülöníthető fogalmak – *politischen Theologie* és *Theologie der Politik* – grammatikailag közel sem választhatóak el ilyen élesen egymástól. Alapvetően nyelvtanilag és köznyelvi szinten is értelmes az az egységesítő törekvés a magyar fordításban, amely következetesen kizárólag a *politikai teológia* kifejezést használja. Az értelmezési problémára feloldást jelenthetne a kötet angol nyelvű verziója, azonban ennek hiányában Twomey angolul írt tanulmányai nyújthatnak számunkra útmutatást.

Útjelzőként használhatjuk a *Fellowship of Catholic Scholars* 32. éves konferenciáján tartott előadását⁹, valamint a *XVI. Benedek pápa: Joseph Ratzinger a politikáról*¹⁰ című tanulmányát, amelyekben Ratzinger vonatkozásában következetesen a *politika teológiája* (*theology of politics*) fogalmat használja. Különösen jelentős számunkra a tanulmány 3. lábjegyzete, amelyben Ratzinger *politika teológiájába* (*theology of politics*) bevezetesként ajánlja az olvasó számára *A közép újrafelfedezése* című kötetben megjelent

tanulmányát. Ennek nyomán feltételezhetjük, hogy a magyar fordításban szükséges megkülönböztetünk a *politikai teológia* és a *politika teológiája* fogalmakat.

Annak szükségességét, hogy fogalmilag elhatároljuk Ratzinger *politika teológiáját* a *politikai teológiától*, maga a ratzingeri szövegkorpusz teszi indokolttá. Ratzinger munkáiban reflektál a 20. században is jelenlévő *politikai teológiákra*. A *Keresztény orientáció a pluralista demokráciában?* című előadásában egyértelműen definiálja, mit érthetünk esszenciálisan a *politikai teológia* (*politische Theologie*) fogalma alatt: „a szigorú értelemben vett politikai teológia azt jelenti, hogy a tökéletes igazságosságot tetteink által kell létrehozni a világban és hogy az igazságosság csak tett [Werk] és csak így jön létre”¹¹. Ezt a meghatározást erősíti meg egy jóval korábbi írása, amely a Hans Schürmann-nal és Hans Urs von Balthasarral közösen jegyzett, *A keresztény erkölcs alapelvei* című munkában található. A hit válsága kapcsán, az ortopraxis és az ortodoxia viszonyát elemezve az alábbi kitérőt teszi a szövegben Ratzinger: „a konkrét gyakorlat erőteljes hangsúlyozása másrészt a »politikai teológia« áramlataira vezethető vissza”¹².

Amennyiben hűek akarunk lenni a ratzingeri meghatározáshoz, akkor alapvetően a *politikai teológia* (*politische Theologie*) egy olyan negatív előjelű ideológiának tekintendő, ahol a politikai cselekvés célzottan a „tökéletes igazságosság” e világi megvalósításán munkálkodik. Ratzinger politikai gondolkodása nem ebbe az irányba mutat, ezért ebből a megközelítésből elvetendő a *politikai teológia* kifejezés alkalmazása. Fontos azonban rögzíteni, hogy az így meghatározott ideológia, a ratzingeri meghatározása ellenére sem tekinthető *politikai teológiának*. Nyirkos Tamás átfogó munkájában úgy fogalmaz, hogy az ilyen jellegű koncepciókat sokkal előremutatóbb volna *teológiai politikának* nevezni, ezáltal elkerülve a *politikai teológia* kifejezés félrevezető használatát.¹³

A megfelelő interpretációhoz így el kell különítenünk a *politikai teológia*, a *politika teológia* és a *teológiai politika* kifejezéseket. Ehhez érdemes felidézni a fogalom elterjedésében jelentős szerepet vállaló Carl Schmitt vonatkozó munkásságát. „A modern államelmélet minden jellemző fogalma szekularizált teológiai fogalom”¹⁴ – írja Schmitt. Kijelentése alapján világos, hogy nem arról van szó, hogy a „teológusok politikai nézeteket fogalmaznak meg”¹⁵. Sokkal inkább elfogadható, ahogy Hermanm Lübbe igyekszik felfedni a kifejezés jelentését: „a politikai teológia schmitti fogalma jelentésmagját tekintve analitikusan megragadható és azután történelmileg értelmezhető strukturális analógiákra utal”¹⁶. Nyirkos megfogalmazásában, a *politikai teológia* kifejezése arra utal, hogy „egyébként első látásra politikainak tűnő gondolati struktúrákról derül ki, hogy valójában mélyseges analógiát mutatnak valamilyen teológiai rendszerrel”¹⁷. Schmitt munkájában a szuverenitás, a kivételes állapot, valamint a törvényesség fogalmának teológiai analógiája kerül felmutatásra. A politikai szuverén Istennek felel meg, a törvény az Isten által adott természeti törvényeknek, míg a kivételes állapot a csodával állítható párhuzamba.¹⁸

Azt láthatjuk tehát, hogy Ratzinger politikafilozófiai igényű munkássága nem írható le sem a Schmitt-féle fogalomhasználattal, sem az önmaga által definiált *politikai teológia* fogalmával. Tovább árnyalja a fogalom használatának problematikáját Nyirkos azon megállapítása, miszerint a napjainkban is fokozottan jelenlévő *politikai teológiák*, „pontosan a politikából kiszorított egyéb, mondjuk úgy, hagyományos hit-, gyakorlat- és intézményrendszerek ellenében, azok pótlására jöttek létre.”¹⁹ Joseph Ratzinger azonban mind egyetemi professzorként, később pedig a Hittani Kongregáció prefektusaként *ex officio* érvelt a hagyományos katolikus hit-, gyakorlat és intézményrendszer mellett.

Megállapítható tehát, hogy Ratzinger politikai gondolkodása alapvetően nem *politikai teológia*, hanem *politika teológia* és az általa bírált teóriák leírására sokkal inkább a *teológiai politika* fogalma lenne alkalmas a magyar nyelvben azon lényegi különbségek

jelzésére, amely jelzések nélkül a megfelelő interpretáció lehetetlen. A fordítások esetén ezért lehet hasznos, ha mindig zárójelben jelezzük egy szakkifejezés esetén az eredeti használatot. A *politikai teológia* fogalma önmagában is problematikussá vált napjainkra, így Ratzinger politikai gondolkodásának magyar nyelvű recepcióját csak segítheti, ha megtaláljuk a nyelvi különbségtétel lehetőségeit.

IRODALOMJEGYZÉK

- Gray, Phillip W. 2007: Political Theology and the Theology of Politics: Carl Schmitt and Medieval Christian Political Thought. *Humanitas* 20(1–2): 175–200.
- Hauerwas, Stanley 1995: In Good Company: The Church as Polis. University of Notre Dame Press.
- Lübbe, Hermann 1983: Politische Theologie als Theologie repolitisierten Religion. In Jacob, Taubes (szerk.): *Der Fürst dieser Welt*. Carl Schmitt und die Folgen. München, Fink–Schöningh.
- Nyirkos Tamás 2018: Politikai teológiák. A demokráciától az ökológiáig. Budapest, Typotex.
- Ratzinger, Joseph 1997: Vom Wiederauffinden der Mitte: Grundorientierungen; Texte aus vier Jahrzehnten. Freiburg im Breisgau: Herder, 1997.
- Ratzinger, Joseph 2002: Egyházi tanítóhivatal – Hit – Erkölcs. In Schürmann, H. – Ratzinger, J. – von Balthasar, H. U.: *A keresztény erkölcs alapelvei*. Ford. Göröfői Tibor. Budapest, L'Harmattan, 47–80.
- Ratzinger, Joseph 2008: Keresztény orientáció a pluralista demokráciában? In uó: *A közép újrafelfedezése – Alapvető tájékozódások*. Budapest, Szent István Társulat, 258–279.
- Schmitt, Carl 1992: Politikai teológia. Ford. Paczolay Péter. Budapest, ELTE ÁJK.
- Twomey, Vincent 2008: A politika teológiája. In Ratzinger, Joseph: *A közép újrafelfedezése – Alapvető tájékozódások*. Budapest, Szent István Társulat, 245–258.
- Twomey, Vincent 2009: An Introduction to Ratzinger's Theology of Political Life'. In: *The Thought of Joseph Ratzinger, Pope Benedict XVI. Proceedings from the 32nd Annual Convention of the Fellowship of Catholic Scholars*, Providence, Rhode Island, September 25–27, 2009. Szerk.: Whitehead, Kenneth D. Chicago, IL, University of Scranton Press, 23–40.
- Twomey, Vincent 2015: Pope Benedict XVI: Joseph Ratzinger on Politics. *Logos: A Journal of Catholic Thought and Culture* 18:4 (Fall 2015), 82–99.

JEGYZETEK

- * Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3-II-PPKE-35 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.
- 1 Twomey 2008, 245.
 - 2 Tomey 2008, 249.
 - 3 I. m., 255.
 - 4 Gray 2007, 175–200.
 - 5 I. m., 176–177.
 - 6 I. m., 2. lábjegyzet.
 - 7 Rasmusson, Arne 1994: *The church as Polis. From political theology to theological politics as exemplified by Jürgen Moltmann and Stanley Hauerwas*. Lund: Lund University Press.
 - 8 Hauerwas 1995, 7.
 - 9 Twomey, Vincent 2009: An Introduction to Ratzinger's Theology of Political Life'. In: *The Thought of Joseph Ratzinger, Pope Benedict XVI. Proceedings from the 32nd Annual Convention of the Fellowship of Catholic Scholars*, Providence, Rhode Island, September 25–27, 2009. Szerk.: Whitehead, Kenneth D. Chicago, IL, University of Scranton Press, 23–40.
 - 10 Twomey, Vincent 2015: Pope Benedict XVI: Joseph Ratzinger on Politics. *Logos: A Journal of Catholic Thought and Culture* 18:4 (Fall 2015), 82–99.
 - 11 Ratzinger 2008, 274.
 - 12 Ratzinger 2002, 50.
 - 13 Nyirkos 2018, 11.
 - 14 Schmitt 1992, 19.
 - 15 Nyirkos 2018, 15.
 - 16 Lübbe, 1983, 47.
 - 17 Nyirkos 2018, 15.
 - 18 I. m., 16–17.
 - 19 I. m., 11.

Pályafordulat buktatókkal, avagy a „kis Kossuth” Debrecenben

Az ifjúkori függetlenségi, szabadságharcos illúzióival 1866–1867-ben radikálisan szakító, kiegyezéspárti, konzervatív író-publicista-politikus, Asbóth János (1845–1911) 1873-ban megjelent *Három nemzedék* című nagyívű politikai-történeti esszéjében nem fest túlságosan előnyös képet a „szellemi proletariátus”¹ soraiból „valóságos fejedelmi helyzetre vergődött”² Kossuth Lajosról. Nem kis rosszindulattal jegyzi meg többek között azt, hogy az emigrációban élő, már a hetvenedik évén is túljutott államférfit „az aggkor egyéb gyengéivel együtt megszállották arisztokratikus velleitások is. [...] Fiaiba éppenséggel holmi pretendensi érzetet nevelt; ameddig a Habsburg-ház itt van, addig a Kossuth-ház nem jöhet haza: nemcsak Kossuth Lajos nem – amit érthet és méltányolhat mindenki –, hanem Ferenc sem és Tódor sem...”³

Azóta tudjuk: Kossuth idősebb fia, Ferenc – aki hídépítő mérnökként évtizedeken keresztül kiválóan érvényesült külföldön – apja 1894-es halála után, Ferenc József közel hatvannyolc esztendeig tartó uralmának negyvenhatodik évében már nem érezte kötelezőnek magára nézve ezeket az „arisztokratikus velleitásokat”. Nem tudott azonosulni a száműzetésben sínylődő, ám mostoha sorsa ellenére hatalmas öntudattal rendelkező „fejedelmi utód” szerepével; nem akart élőhalott legenda lenni, inkább hazatért az emigrációból, és belevetette magát a kiegyezés sokat vitatott államjogi konstrukcióján alapuló belterjes magyar közéletbe. Repatriálását követően azonnal elfogadta a dualizmus rendszerének alapvető játékszabályait, egyszersmind elismerte apja ősi ellenségét, Ferenc Józsefet legitim magyar uralkodónak. Így már ellenzéki politikusként alkut kötött a fennállóval, aminek a következménye az lett, hogy – a legelkötelezettebb Kossuth-hívek várokozásaival szemben – viszonylag hamar bele is szürkült a magyar politikai mezőnybe. Politikustársaitól – különösen közéleti szerepvállalásának első időszakában – nem kiemelkedő teljesítménye, inkább csak – komikus mozzanatokot sem nélkülöző – „előkelő idegen” mivolta különböztette meg.

Kossuth Ferenc imént felvázolt pályafordulatát mutatja be Krúdy történeti hitelességre törekedve, ugyanakkor romantikus túlzásoktól és gonoszkodó iróniától sem mentesen egyik kevésbé ismert publicisztikus munkájában, amelynek kissé félrevezető eredeti címe így hangzik: *A Kossuth-fiúk vagy egy nemzeti küzdelem regénye*. Az *Esti Kurír* című napilapban, 1931-ben folytatásokban megjelenő alkotás a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhető – Fábrí Anna ugyanis minimális szövegmódosításokkal újraközölte 1976-ban, az általa szerkesztett *Kossuth fia* című kötetben.

Nehéz volna elvitatni, hogy a Kossuth Ferenc politikai szerepvállalásának első állomásairól túlzott precizitással beszámoló, nem ritkán krónikához vagy riporthoz hasonló – nem eléggé feszesen szerkesztett, gyakran vontatottnak tűnő – mű csúcspontja, egyben legszellemelesebb és esztétikai szempontból legsikerültebb részlete a „kis Kossuth” debreceni látogatását megörökítő néhány oldalas szöveg.

A benne megidézett jelenetnek négy főbb szereplője van: Ráczy Károly, Pichler Győző, Rudnyánszky Gyula és Kossuth Ferenc. E személyek szociokulturális háttérüket és mentalitásukat tekintve nagymértékben különböznek egymástól. Ám közös jellemzőjük, hogy – valamilyen értelemben – mindannyian periferikus (hátrányos) helyzetűek; „eltérő” létmódjuk ugyanakkor nem mindennapi becsággyal párosul.

Rácz Károly, a „szőke cigány”⁷⁴, a „törtető primás”⁷⁵ eredetileg egy alacsony presztízsű közösség tagja, de zenei talentuma révén a társadalom megbecsült polgára lehet. Pichler Győző, Kossuth Ferenc hűséges famulusa kedvezőtlen fizikális adottságokkal rendelkezik, éppen ezért a nyilvánosság előtt nem szívesen szerepel. Krúdy szinte karikatúrát rajzol, amikor megeleveníti Pichler alakját: „Vörös oldalszakállas, kapa után ültetett bajszú, sörényes hajzatú, himlőhelyes arcú és hirtelenszőke fiatalember volt, csámpás lábaival, sípoló tüdejével fűgén róttá a pesti utcát [...]. Pichler Győzőn éppen elég nevetnivaló volt, bármely oldalról venné őt szemügyre a kortárs: előreálló alsóajka, mint egy tenyér nyúlik ki az arcából; izgatott, apró, szürke szemei hol villognak, hol bocsánatot kérnek; vörös sörénye reszket: szája habzik; görbe lábai futamodnak... Olyan csúnya volt, hogy aki egyszer látta őt: nem felejtheti el.”⁷⁶ Pichlerről mindezen túl az egyes szám harmadik személyű narrátor indiszkrét módon azt is tudatja, hogy zsidó származású (ami szintén hátrányt jelentett abban a korszakban egy közéleti szereplő számára). Ugyanakkor Pichler politikai háttéremberként rendkívüli aktivitást fejt ki – ezúttal a hazatérése után az országot járó Kossuth Ferenc érdekében – mint rendezvényszervező, sajtófelelős, beszédíró, sőt: vezércikkírásban közreműködő szakember. (Az utóbbi mozzanat kiemelése azért kelthet fájdalmasan ironikus hatást, mert köztudomású: a vezércikk műfaját éppen a „nagy Kossuth” honosította meg az 1840-es években Magyarországon. Fél évszázad elteltével viszont a „kis Kossuth” már nem egy esetben közvetlen munkatársával írhatja meg a neve alatt megjelenő vezércikkeket, ami intergenerációs vonatkozásban egyértelmű nivósüllyedésre utal.)

Pichler Győző ádáz ellenfele, a regény legizgalmasabb, mert legérzékletesebben megjelenített mellékalakja Rudnyánszky Gyula, a szerencsétlen sorsú, meg nem értett vidéki költő, újságíró és lapszerkesztő, aki mellőztetését, sérelmeit provokatív viselkedésével kompenzálja. (Egy mondatot feltétlenül érdemes idézni Krúdy róla szóló jellemrajzából: „Rudnyánszky izzott, forrt, lobogott a feltűnés vágyától, amint csak egy tehetséges ember szenvedhet, akit még a »gyesznös Debrecenben« se ismertek volna, ha néha-néha éles hírlapi vitákba nem bocsátkozik vala Gáspár Imrével, a kontraszterkesztővel.”⁷⁷) Kossuth Ferenc pedig túl ötvenedik évén kezd új életet egy számára egyszerre régi és új, ismerős és idegen országban. Negyvenöt esztendő külföldi tartózkodás után, érdemi politikai tapasztalatok híján, némileg meggondolatlanul arra törekszik, hogy egyik pillanatról a másikra, saját jogon (is) tekintélyes pozíciót vívjon ki magának a magyar (pontosabban: osztrák–magyar) közéletben.

Azonban éppen hazatérését követő debreceni látogatása során válik nyilvánvalóvá, hogy terve a vártnál jóval nehezebben valósítható meg. Akkor, amikor az Arany Bika fogadóban az őt vendégül látók tiszteletére pohárköszöntőt kell mondania. Márpedig – ahogy az elbeszélő ironikusan megjegyzi – „a pohárköszöntőhöz születni kell”; ez az egyszerűnek tűnő orális műfaj „olyan szónoki teljesítmény, hogy még hamarabb bele lehet sülni, mint más szónoklatokba”.⁷⁸ A narrátor nem írja le részletesebben, hogyan hangzott és azután hogyan hatott a társaság körében Kossuth Ferenc ominózus pohárköszöntője, de eléggé egyértelműen utal arra, hogy az Olaszországból érkező botcsinálta politikus – felkészítője és „súgója”, Pichler minden erőfeszítése dacára – lényegében kudarcot vallott ezen a téren (bár a Kossuth-hívők ezt nem igazán tették szóvá). Nem is történhetett volna másképpen, hiszen a „kis Kossuth” szónokként eleve hátránnyal indult: magyar nyelvtudása életkörülményeiből fakadóan sok kívánnivalót hagyott maga után; ha beszédében nem is voltak bántó nyelvhelyességi hibák, kiejtése és mondatfűzése idegenszerűnek tűnt a tősgyökeres tiszántúli magyarok számára. Akik közül jó néhányan – differenciáltabb belátás híján, egy legenda

vagy illúzió rabjaiként – értetlenül álltak azelőtt, hogy a Habsburgokat világraszóló ékes körmondataival éppen Debrecenben detronizáló, a hangzó magyar nyelv egyedülálló művészeként ismert Kossuth Lajos kormányzó-elnök fia nem tud rendesen magyarul.

Az elbeszélő világossá teszi, hogy a „kis Kossuth” korlátai nem egyszerűen nyelvi természetűek, hanem egy általános kulturális inkompetencia összefüggésében értelmezhetőek. Ezt a mozzanatot mindenekelőtt a „Rudnyánszky-csíny” Krúdy-féle interpretációja teszi világossá a befogadó számára. A debreceniek által piedesztálra állított Kossuth Ferenc ideiglenes sikereit irigylő, radikális ellenzéki költő ugyanis nem riad vissza egy kis ünneprontástól: a fogadás végén megrendeli a cigányoktól, Rácz Károlytól és bandájától a „Jaj, de huncut a német” kezdetű, útszéli hangvételű nótát, amelynek szövege – implicit módon, a korabeli magyar emberek közös történelmi előismereteiből következően – Habsburg-, illetve Ferenc József-ellenes politikai attitűdöt közvetít: „Jaj, de huncut a német, / Hogy a fene enné meg, / A tüdejét, a máját, / Meg az oldalbordáját.”⁹

Gerő András a következőképpen vázolja fel a dal mentalitástörténeti összefüggéseit: „Ha az urak valahol jól berúgtak, mindig akadt egy, aki arra biztatta a cigányt: húzza el a »Jaj, de huncut a német«-nótát. [...] Kár szépíteni a dolgon: a nóta – név nélkül – Ferenc József-re vonatkozott, s ezt [a korban – M. G.] mindenki tudta. Mégsem kellett komolyan venni a dal mondandóját. Ha ugyanis egy másik úr a társaságból elordította magát, hogy iganak a király egészségére, akkor hangosan zengett: »Éljen a király!« Esetleg a nóta után – vagy a nóta előtt.”

Ugyanakkor látni kell, hogy a Gerő által leírt képlet a konkrét regénysituációban némiképp módosul. A szóban forgó, kissé primitív nóta ugyanis – a bajkeverő költő intenciója szerint – nemcsak Ferenc Józsefet és Bécsset, hanem közvetve az uralkodóval „lepaktáló” magyar elit tagjait is negatív színben tünteti fel. Így azt a Kossuth Ferencet is, aki minden skrupulus nélkül feladta az apja nevével fémjelzett szabadságharcos hagyományt, és a Függetlenségi Párt mérsékeltebb, a „huncut németekkel” összekacsintó, „szalonellenzéki” szárnyához csatlakozott. Rudnyánszky odáig megy, hogy – meglehetősen bizarr logika mentén, a keresztnevek részleges azonossága alapján – megfelelteti egymásnak a „druszákat”, a két Ferencet.¹⁰ Kossuth Ferencet és Ferenc Józsefet, a „zsamokot” és a „szabadsághős” opportunistá gyermekét. Amikor elszánja magát a rendzavarásra, abban bízik: a nóta elhangzása kényelmetlen helyzetbe hozza majd az indokolatlanul körülrajongott Kossuth-fiút a szélesebb nyilvánosság előtt is. E reményében nem is kell csalatkoznia, hiszen a politikai sajtó hír- és szenzációérzékes képviselői nem csekély számban vannak jelen a fogadáson. (Itt kell megemlíteni, hogy az író a XIX. század végi, minden archaikus vonása ellenére már erősen mediatisált magyar világot élményszerűen, ugyanakkor idealizálástól mentesen mutatja be.)

Krúdy egyértelművé teszi: mindezen sok kis véletlen együttállása bőségesen elegendő ahhoz, hogy egy bagatellnek minősíthető protokollétsérből pillanatok alatt látványos botrány kerekedjen – nemcsak helyi, hanem országos szinten is. (Még ha a Kossuth Ferencet védő Pichlernek hatalmas energiabefektetés árán végül sikerül is elérnie azt, hogy a budapesti lapok csak „alig pár sorban”¹¹ foglalkozzanak az afférral.)

A debreceni látogatás legszurdabb mozzanata mégsem maga a csíny és a körülötte támadt hírverés, hanem a „Jaj, de huncut...” fogadtatása az ünnepezt részéről, amely merőben atipikus. Pichler például felháborodik Rudnyánszky vakmerőségén, a debreceniek pedig „feszengve vagy kárörvendezve”¹² tekintgetnek szomszédjukra, nem beszélve az újságírókról, akik éber figyelemmel követik az események alakulását. Velük szemben a „kis Kossuth” nem reagál a provokációra; nem érzékeli, mi zajlik körülötte. Nem képes megfejteni a Világos utáni sötét éveket felidéző dal valódi, felségsértéssel

felérő üzenetét, mert egykori emigránsként nem ismeri a megértés feltételéül szolgáló kulturális kontextust; azt az összefüggésrendszert, amelyben e jelentéktelennek tűnő nóta rejtett tartalma az ő számára is dekódolhatóvá válhatna. Azt pedig – a regény mai olvasóihoz hasonlóan – végképp nem érti, miért gondolhatják egyesek a jelenlévők közül, hogy Ferenc József majd azt fogja hinni: ő, vagyis a „kis Kossuth” rendelte meg a rebellis nótát Rácz Károlyéktól. Aminek a következménye a rémlátásra hajlók szerint az lesz, hogy az uralkodó „nyomban elfoghatja a Kossuth-fiút, vasra vereti Rácz Károlyt és bandáját, Kufsteinba vagy az olműtzi várba küldi az egész kompániát [...]”.¹³ (Természetesen, ahogy az elbeszélő is nyugtázza, semmi ilyesmi nem történik: „Ferenc József [...] bölcs férfiú léteére nem vette tudomásul a felségsértést, és Kossuth Ferenc másnap zavartalanul folytatta körútját.”¹⁴)

Az imént felvázolt – többszintű és egyre áthatolhatatlanabbá váló – kommunikációs zűrzavar mechanizmusát Krúdy mesterien, nagy megjelenítő erővel mutatja be. Figyelemre méltó, hogy a szövegnek éppen ezen a pontján alakul át az író dokumentumokra épülő, szabályszerű krónikája izgalmas deromantizáló, dezillúziós regénnyé, modern eposzparódiává.

* * *

Mint ismeretes: Krúdy – különböző korszakaiban – előszeretettel dolgozta fel új és új változatokban egyes, számára meghatározóan fontos történeteit. A debreceni affért is többször megörökítette – már jóval dokumentumregénye megírása előtt.¹⁵ Első ízben 1918-ban, amikor portrét írt egykori mentoráról, a korban jól ismert újságíróról és szerkesztőről, Gáspár Imréről a *Virradat* című lap számára. E cikknek csak egyetlen egysége foglalkozik Kossuth Ferenc debreceni látogatásával, nagyon rövid – három bekezdésnyi – terjedelemben és kifejezetten elnagyoltan. Feltűnő, hogy e szövegrész elbeszélői pozíciója jelentős eltérést mutat a regényben megfigyelhez képest: eredendően külső, egyes szám harmadik személyű narrátora két megjegyzés erejéig egyes szám első személyűvé változik át. Egy zárójelbe tett mondatból kiderül,¹⁶ hogy az elbeszélő (leegyszerűsítve: maga Krúdy) személyesen is ismerte Kossuth Ferencet. De nem azt állítja, hogy Debrecenből, hanem azt, hogy Nyíregyházáról (Kossuth Ferenc ugyanis meglátogatta Nyíregyházán élő nagypapját, a „legidősebb” Krúdy Gyulát, és akkor ő is találkozott Kossuth fiával).

Egy másik mondatban pedig az szerepel, hogy „emlékezetem szerint”¹⁷ (vagyis az elbeszélő emlékezete szerint) Rácznak hívták azt a cigányprimást, aki az Arany Bikában muzsikált. Tehát csak feltételezi, hogy ez volt a primás vezetéknéve; nem teljesen biztos abban, hogy valóban így hívták.¹⁸ (Míg a regény narrátora pontosan, keresztnévvel együtt megnevezte a cigányprimást, Rácz Károlyt.)

Más összefüggésben is megfigyelhető, hogy a portré vonatkozó részének elbeszélője meglehetősen csekély tudással rendelkezik a Debrecenben történekről (a regény egyes szám harmadik személyű elbeszélőjéhez képest, aki gyakorlatilag „mindentudónak” tekinthető). A következő szövegegyeség, amelynek az előző bekezdésben szabadon idézett mondat is része, ezt jól megvilágítja: „Debrecenben az történt, hogy valaki felkösöntöt mondott a királyra. Debrecenben Csorba polgármester óta mindig akadtak lojális hazafiak. Kossuth Ferenc és társasága szóltanul hallgatta a pohárköszöntőt – mintha a trónkövetelőnek magasztalnák az uralkodó fejedelmet. De nem úgy a cigány, akit emlékezetem szerint Rácznak hívtak. Valamely kirívó ötlet, debreceni virtus vagy egy titkos parancs a banda hangszerein azt a nótát szólaltatta meg tussként a felkösöntőre, amely így kezdődik: »Jaj, de huncut a német«. No, volt erre kavarodás.”¹⁹ A Gáspár Imre-portré részletében tehát nem Kossuth Ferenc mondja a pohárköszöntőt, hanem „valaki” (aki ráadásul a királyt köszönti

fel). A szövegből emellett az sem derül ki, hogy ki készítette elő a csínyt. (Az elbeszélő erre nem tud vagy nem akar érdemben válaszolni.) A „kavarodást” azonnal a maga javára fordító Rudnyánszky ezúttal „csak” a sajtóbotrány kirobbantásáért felelős: ahelyett, hogy eltussolná az ügyet (mint ádáz ellensége, a *Debreceni Ellenőr* című napilap szerkesztője, Gáspár Imre), tudatja a pesti hírlapokkal a történeteket, illetve megírja az esetet a saját újságjában is. Am arról szó sincs, hogy korábban ő rendelte volna meg a cigányoktól a nótát.

A debreceni látogatást az író – a ’18-as Gáspár Imre-portré után – *Kossuth fia* című tárcaelbeszélésében hosszabban is megidézte (e mű 1925-ben, a *Világ* című lapban jelent meg, és része Krúdy *A tegnapok ködlovagjai* című, az újabb kori magyar történelem meghatározó alakjairól, így Ferenc Józsefről, Tisza Istvánról, Károlyi Mihályról vagy éppen Kun Béláról szóló portrészorozatának). Ez az elbeszélés is más nézőpontból közelíti meg az eseményeket, mint a néhány évvel később írt dokumentumregény vonatkozó fejezete. Az eltérő perspektíva (itt is) szoros összefüggést mutat a narráció kérdésével. Már említettük, hogy az 1931-es regény debreceni fejezetének elbeszélésmódja egyes szám harmadik személyű; a narrátor pozíciója külső, a cselekményen kívüli, szakszóval: heterodiegetikus. (A regény más szövegrészeinek narrációja ettől eltérő is lehet – ahogyan arra Sturm László is rámutatott²⁰ –, de ez most nem tartozik szorosan a témánkhoz.) A tárcaelbeszélés esetében viszont egyes szám első személyű narrációról (is) beszélhetünk. Az elbeszélő ugyan – magától értetődően – nem főszereplője, még csak nem is aktív mellékszereplője az általa elmondott történetnek, de tanúja annak. A regényből nem derül ki (ahogy a Gáspár Imre-portréből sem) egy döntő jelentőségű körülmény, amit az 1925-ös elbeszélés viszont egyértelművé tesz: az, hogy a Kossuth-mítosz bűvöletében élő fiatal, tizenhat éves Krúdy²¹ – már nem teljesen pályakezdő újságíróként, gyaníthatóan Gáspár Imre *Debreceni Ellenőrjének* külső munkatársaként – jelen volt az Arany Bikában Kossuth Ferenc köszöntésekor. A botrány rekonstrukciója tehát nem (vagy nem csak) külsőleges forrásokból történik, hanem Krúdy saját emlékein alapul. A következő idézetek jól megvilágítják ezt az összefüggést: „Hallgatom őt [ti. Kossuth Ferencet] Debrecenben, az Arany Bikában...”,²² „– Talán szívbaros? – kérdezem magamban K. F.-et szemlélgetvén ott a debreceni fogadóban, miután szíveszem, hogy a még nem mindennapi ünnepeltetéshez szokott ütőere ott a nyakán feltűnően megduzzad.”²³ (Egy stílárius vonatkozású észrevétel: a rendkívül gyorsan dolgozó és írásai nyelvi minőségére olykor a szükségesnél kevesebb gondot fordító Krúdy itt pontatlanul fogalmaz; nyilvánvalóan nem azt akarta írni, hogy „a még nem mindennapi ünnepeltetéshez szokott ütőere”, hanem feltehetően azt, hogy „a nem mindennapi ünnepeltetéshez még [hozzá] nem szokott ütőere”). „Vajon milyen nyelven gondolkodik? – vetem fel magamban, amint beszélni hallom.”²⁴ – Az utóbbi két, tiszteletteljesnek aligha minősíthető megjegyzés alapján arra következtethetünk, hogy a fiatal Krúdy – legalábbis a középkorú író (elbeszélő) emlékezete szerint – új tapasztalatai fényében már kezdi varázstalanítani magában a Kossuth-mítoszt, amelyhez korábban fenntartások nélküli igénnyel viszonyult.

Az önéletrajzi vonatkozásokat is tartalmazó tárcaelbeszélés jelentős részben más történetet ad elő, mint a dokumentumregény-fejezet (tehát nemcsak az elbeszélés módja mutat lényegi eltérést, hanem az is, amit a szubjektívvá váló elbeszélő elmond). A legfontosabb különbség, hogy a tárcaelbeszélésben a „Jaj, de huncut...” dekódolására való képtelenség nemcsak Kossuth Ferenc sajátja, hanem az Arany Bikában jelenlévők többségéé, köztük az ifjú Krúdyé is: „Nagy dolog történt az Aranybikában [sic!]: Kossuth Ferenc lojális pohárköszöntője után a magyar Himnusz helyett ama Kufsteinokra, Olmützökre, gyötrelmes rabságokra emlékeztető nótát játszik a cigánybanda. Holott

mi, vidéki magyarok (az egy főispánon kívül) egyáltalán nem gondoltunk ebben az ebéd utáni hangulatban arra, hogy a pesti lapszerkesztőségekben üldögélő, öreg, éberlasztिंगcipős redaktorok majd európai botrányra fűjják föl azt a körülményt, hogy a »Jaj, de huncut«-ot Rácz Károly elvonta a Kossuth-banketten. Hiszen szokás volt ezt a nótát játszani még a legszelidebb mulatságok alkalmával is, amikor senkinek se verték be a fejét. [...] Az Aranybika éttermében [...] megszokták [...], hogy a cigányok (például nagyvásárkor) napokig egyhuzamban muzsikálnak, és ezalatt mindenféle bolond nótákat sorra vegyenek az egybegyülekezett hajdúsági, nyírségi urak tiszteletére [...].²⁵

Mindez azt is jelenti, hogy Krúdy (illetve az elbeszélő) a tárcaelbeszélésben nemcsak a külső történéseket igyekszik rekonstruálni. Mindentudó vagy legalábbis sokat tudó elbeszélőként elmélyülten reflektál az Arany Bikában egybegyűlt közönség – és benne egykori önmaga – korlátozott tudására is, s így több, egymásra vonatkoztatott nézőpontot képes megjeleníteni.

A narrációnak ez a sajátossága tartalmi értelemben is számottevő hangsúlyeltolódást eredményez. A dokumentumregény az idehaza élő magyarok és Kossuth Ferenc között lévő kulturális különbségnek tulajdonít kitüntetett jelentőséget. A tárcaelbeszélés viszont – emellett – a vidéki és a fővárosi magyarok közötti ellentéttel is kiemelten foglalkozik. Hiszen a főispán és a debreceni újságírókon, szerkesztőkön kívül főként a fővárosból jött hírlapírók tartják botrányosnak, hogy elhangozhatott a „Jaj, de huncut...” a fogadáson. A debreceniek, illetve a vidékiek többségében (köztük a fiatal Krúdyban) csak hosszabb idő elteltével tudatosul, hogy provokáció történt. Vagyis e tekintetben nincs is olyan nagy különbség a naiv, lassú reflexű „vidéki magyarok” és Kossuth Ferenc gondolkodása között – aki persze még nehezkesebben reagál a fejleményekre, mint vendéglátói.

Összegezve: a három, egymásnak több lényegi ponton ellentmondó történetváltozat közül az első (az 1918-as) személyes vonatkozást csak utalásszerűen tartalmaz; a második (az 1925-ös) kifejezetten szubjektív hangvétellű: olyan, mint egy memoár részlete; míg a harmadikban (az 1931-esben) tisztán „objektívnek” minősíthető nézőpont érvényesül. A megírtság szempontjából: az első még erősen vázlatyszerű, a második már jóval megformáltabb, ám az nehezen vitatható, hogy a harmadik a legkidolgozottabb szöveg. A debreceni látogatás bemutatása a dokumentumregényben színesebb, elevenebb, mint a korábbi írásokban; a miliót árnyaltabban, a mellékszereplőket plasztikusabban ábrázolja az elbeszélő. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az író az utóbbi szövegében hajlik el a leginkább a fikció felé. A tudati folyamatok leírásakor viszont a tárcaelbeszélés nemcsak a portrénál, hanem a regénynél is differenciáltabb szemléletet közvetít – ebből fakadóan mindkét műnél korszerűbbnek hat.

Krúdy azután Kossuth Ferenc történetének folytatását is megírta *A Kossuth-fiúk Ferenc József árnyékában* című, életében kéziratban maradt kései dokumentumregényében (amelyet *A Kossuth-fiúk vagy egy nemzeti küzdelem regényéhez* hasonlóan a Fábri Anna által szerkesztett *Kossuth fia* című kötetben olvashatunk), illetve *Kossuth Ferenc első találkozása Ferenc Józseffel* című, 1932-es tárcanovellájában. Zárásként az utóbbi szövegekből emelünk ki néhány olyan részletet, amelyek új megvilágításba helyezhetik a debreceni látogatás történetét.

Kossuth Ferenc – Krúdy is hangsúlyozza – hazatérése után több mint egy évtizeddel már korántsem az a naiv, csetlő-botló figura a magyar közéletben, aki kezdetben volt. Beszédeit, vezércikkeit maga írja; megtanul tájékozódni a magyar politika világában. 1905-ben pedig a Függetlenségi Párt elnökeként választást nyer a megelőző harminc évben megszakítás nélkül kormányzó Szabadelvű Párt vezérével, Tisza Istvánnal szemben. Csakhogy Ferenc József sokáig nem akarja elismerni a választási eredményt; ennek következtében

alkotmányos válság bontakozik ki. Ebben az 1906-ig tartó átmeneti időszakban Kossuth Ferenc nem élezi a feszültséget, inkább a megegyezés pártján áll. Többször is látogatást tesz Bécsben a nehéz tárgyalópartnernek bizonyuló Ferenc Józsefnél. A tárcanovella az első, jó hangulatúnak korántsem nevezhető audienciáról számol be. E látogatás rekonstrukciója a novellában – részben – szubjektív elbeszélői nézőpontból történik (míg a dokumentumregény vonatkozó fejezetéből ez a szubjektivitás már hiányzik). Kiderül, hogy a publicistaként számtalan helyen megforduló fiatal Krúdy nemcsak a korábban tárgyalt 1894-es debreceni (illetve nyíregyházi), hanem ennek az 1905-ös, bécsi látogatásnak is tanúja volt. (Legalábbis közelről látta a Bécsbe érkező Kossuth Ferencet.) A dokumentumnovella elbeszélője így idézi fel, milyen benyomásokat szerzett egykori önmaga a Ferenc Józsefhez érkező Kossuth Ferencről: „Nagyot változott, mióta utoljára láttam őt, körülbelül tíz esztendő előtt, a hazatérése első esztendejében, mikor Magyarország vidékeit [...] meglátogatta, hogy Kossuth Lajos népével, atyjafiaival szemtől szembe megismerkedjen. / Akkor még volt magatartásában valami a korteséből, az igazságot kereső, méltatlanul száműzöttéből, a kedves emberéből, aki oly nyájasan igyekezett kezét fogni mindenkivel, akivel találkozása volt, mintha mindenkinek egyetlen kézszorítással megnyerni akarná a szívét is. / Itt, a bécsi pályaudvaron úgy tűnt fel megjelenése első percében, mint aki már félig-meddig kiábrándult vagy megcsömörlött a konvencionális, népies sikerektől. Nyilvánvaló, hogy többé nem a debreceni cíviseket vagy nyíregyházi talyigásokat akarta meghódítani, hanem az előkelőbb lakosságot. Így véletlenül I. Ferenc Józsefet is, akinek meghívására Bécsbe érkezett.”²⁶

Az idősebb Kossuth Ferenc tehát – jóllehet még éppen ellenzékben volt – már nem is annyira a magyar népnek, inkább Ferenc Józsefnek akart megfelelni, s ez – ha felemás módon is – hosszabb távon sikerült neki (ahogyan arról a *Kossuth-fiúk Ferenc József árnyékában* című dokumentumregény részletesen beszámol). Ám az első néhány lépés e tekintetben nem volt eredményes. Míg korábban a magyar vidéki városokban, most Bécsben viselkedik különös, „idegenszerű”, tétova figuraként Kossuth Ferenc. Az új, osztrák közegben ismét meghatározóvá válik a nyelvi kompetencia kérdése, ám egészen más vonatkozásban, mint azelőtt, Magyarországon. Ezúttal már nem az a fő probléma, hogy a „kis Kossuth” nem tud elég jól magyarul, hanem az, hogy nagyon csekély a német nyelvtudása – ami megint csak abból következik, hogy élete döntő részét emigrációban töltötte. Azok a vezető magyar politikusok, akik a megelőző évtizedekben itthon éltek, vele ellentétben többnyire magasabb szintű német nyelvismerettel rendelkeztek (igaz, e szabály alól akadt kivétel még a miniszterelnökök között is; elegendő csak Bánffy Dezső példájára gondolni).²⁷ Most mindenestre egy olyan politikus képviseli Bécsben a magyarságot, aki gyengén beszél németül. Ez már eleve hátrányt jelent például akkor, amikor a bécsi sajtónak nyilatkozik, és azzal kelt feltűnést, hogy „hol magyarul, hol franciául, hol angolul”²⁸ válaszol az újságírók kérdéseire, ami a Monarchia történetében egyedülállónak nevezhető. (Ferenc Józseffel később magyarul, illetve franciául beszél.)

A tárcanovella a következő szöveghelyen mintha visszautalna a dokumentumregény debreceni jelenetére, illetve Rudnyánszkyknak Kossuth Ferencre tett megjegyzésére: „Kossuth Lajos fia Ferenc József elé indul.”²⁹ E mondat kétféleképpen tagolható és értelmezhető. Kérdéses ugyanis, hogy az uralkodó nevének túl Kossuth Lajos fiának keresztnévét is magában foglalja-e. Ez a nyelvi bizonytalanság jelzi: az új történelmi helyzetben kezd összemósodni, egymástól megkülönböztethetetlené válni Kossuth Ferenc és Ferenc József alakja. Mintha Rudnyánszkyból a próféta szólt volna, amikor már 1894-ben együtt említette a „druszákat”, a két Ferencet. Jóllehet ebben a szituációban Kossuth Ferenc kizárólag alárendelt pozícióba kerülhet a Monarchia első emberével szemben. Ferenc József első találkozásuk során nyíltan megalázza; mindössze két percig beszél vele – megvetően és

köznyösen. Az audienciát követően Kossuth hosszabb időre a mellékhelyiségbe vonul, és csak utána megy ki a császári palota elé. Óvatossága már a tapasztalt politikusra vall: tisztában van azzal, hogy az épület előtt lesben állnak a sajtó képviselői, és ő természetesen nem akarja a tudomásukra hozni, milyen rövid ideig tartott a kihallgatás. (A történetek bemutatása során Krúdy írásművészetének ismét a deheroizáló vonulata kerül előtérbe. Ahogyan a szöveg sajtókritikus megközelítése is ismerős lehet – például éppen a Rudnyánszky-csíny megörökítő korábbi írásokból.) Igaz, az uralkodó a későbbiekben már emberibb módon bánik a Bécs és Budapest közötti paktumot előkészítő, majd hazájában hatalmi pozíciót is szerző – az új, koalíciós kormány kereskedelmi minisztereként tevékenykedő –, „kis Kossuthal”; meg is kedveli a maga módján, de továbbra is éreztetni fogja felsőbbrendűségét vele szemben. (Erre utal a tárcanovella egy ironikus szöveghelye: Kossuth Ferenc „szürke selyemmellényt hordott, amelynek szárnyait, ha majd barátságosabbra fordulnak az idők, Ferenc József a kezével meghúzatja, mintha még sose látott volna ilyen ritka ruhadarabot”).³⁰

Ám a parodisztikus jellegű részletek ellenére, amelyekben nemcsak az imént idézett tárcaelbeszélés, hanem a második dokumentumregény is bővelkedik, az apja „nyomasztó” örökségét végérvényesen felszámoló, Ferenc Józseffel egyezkedő és végül kiegészző, érett politikus 1905–1906-ban játszódó története végső soron visszafogott Kossuth Ferenc-apológiává lényegül át. Krúdy nyilvánvalóan becsüli Kossuth Ferencet józanságáért, higgadságáért, becsületességéért; értékeli azt, hogy hőse közéleti emberként nem tartozik sem a hideg, cinikus hatalomtechnikusok, sem a forrófejű népszónokok nagyszámú csoportjához. Ha kvalitásait illetően apjához nem is mérhető, ha nem is lesz belőle a nemzet „megváltója” – sugallja az író –, hosszabb távon igazi reálpolitikussá válik. Tevékenysége – a közösség szempontjából – összességében pozitívan értékelhető.

Mindezt műfajelméleti síkon továbbgondolva kijelenthető: *A Kossuth-fiúk vagy egy nemzeti küzdelem regénye* és *A Kossuth-fiúk Ferenc József árnyékában* című szövegekből összeállított *Kossuth fia* – legalább annyira a kötet szerkesztő, Fábri Anna, mint a szerző, Krúdy Gyula jóvoltából – nemcsak krónikaként vagy prózai formájú vígeposzként, hanem kétrészes fejlődési regényként is legitím módon értelmezhető.

IRODALOMJEGYZÉK

- ASBÓTH János: *Három nemzedék = Asbóth János válogatott művei*. Szerk. KICZENKO Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2002, 29–49.
- FÁBRI Anna: *Jegyzetek = KRÚDY: Kossuth fia*. Szerk., FÁBRI Anna, Bp., Magvető, 1976, 381–408.
- GERŐ András: *Ferenc József és a magyarok*. Bp., Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2016.
- KATONA Béla: *Krúdy Gyula pályakezdése*. Bp., Akadémiai, 1971.
- KELEMEN Zoltán: *Történeti emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*. Bp., Argumentum, 2005, 283.
- KRÚDY Gyula: *A piros bugyelláris = KRÚDY Gyula összegyűjtött művei (7.) Publicisztikai írások I.* Szerk. BEZECKY Gábor – HRADECZKY Móni, Pozsony, Kalligram, 2007, 361–362.
- KRÚDY Gyula: *Gáspár Imre = Uő: Írói arcképek Kármán Józseftől Kiss Józsefíg I.* Bp., Magvető, 1957, 367–369.
- KRÚDY Gyula: *Kossuth fia*. Szerk., FÁBRI Anna, Bp., Magvető, 1976.
- KRÚDY Gyula: *Kossuth fia = Uő: A tegnapok kódlovagjai*. Bp., Eri, 2004, 70–81.
- KRÚDY Gyula: *Kossuth Ferenc első találkozása Ferenc Józseffel = Ferenc József rendet csinál*. Bp., Unikum – K. u. K., 2000, 148–167.
- STURM László: *Hagyományok metszéspontján: források, műfaji klisék és elbeszélésmódok Krúdy Gyula egy regénycsoportjában*. Bp., Anonymus, 2000.

JEGYZETEK

- 1 ASBÓTH János: *Három nemzedék = Asbóth János válogatott művei*. Szerk. KICZENKO Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2002, 42.
- 2 Uo.
- 3 Uo.
- 4 KRÚDY Gyula: *Kossuth fia*. Szerk. FÁBRI Anna, Bp., Magvető, 1976, 188.
- 5 Uo.
- 6 Uo., 170–171.
- 7 Uo., 183.
- 8 Uo., 187.
- 9 GERŐ András: *Ferenc József és a magyarok*. Bp., Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2016, 298.
- 10 KRÚDY: *i. m.* (1976), 186.
- 11 Uo., 191.
- 12 Uo., 190.
- 13 Uo.
- 14 Uo., 191.
- 15 Lásd: FÁBRI Anna: *Jegyzetek = KRÚDY: i. m.* (1976), 398.
- 16 KRÚDY Gyula: *Gáspár Imre = Uő: Írói arcképek Kármán Józseftől Kiss Józsefíg I.* Bp., Magvető, 1957, 368.
- 17 Uo.
- 18 Mindez azért is különös, mert egy 1895 októberében, a *Debreceni Ellenőr* című lapban megjelent színházi témájú cikkében már az ifjú Krúdy is név szerint említi Rácz Károlyt mint kiváló muzsikust. Lásd: *A piros bugyelláris = KRÚDY Gyula összegyűjtött művei (7.) Publicisztikai írások I.* Szerk. BEZECKY Gábor – HRADECZKY Móni, Pozsony, Kalligram, 2007, 361.
- 19 KRÚDY: *i. m.* (1957), 368–369.
- 20 Az irodalomtörténész összegző megállapítása szerint a regényben „a szerzői elbeszélés, valamint a szerzői és személyes elbeszélés összemosódása az uralkodó”. Ugyanakkor: „Az én-elbeszélésre is sok példa van, ez az elbeszélőhelyzet azonban legtöbbször csak egy-egy mondatra terjed ki.” Továbbá: „Az elbeszélő gyakran használ – legtöbbször szintén csak egy-egy mondatnyi részben – többes szám első személyt, amely az »én mint tanú« pozícióját a közösség értékrendjének, kollektív emlékezetének felidézésével bővíti ki.” – STURM László: *Hagyományok metszéspontján: források, műfaji klisék és elbeszélésmódok Krúdy Gyula egy regénycsoportjában*. Bp., Anonymus, 2000, 127–128.
- 21 Katona Béla kutatásai alapján tudjuk, hogy a középiskolás Krúdy 1894 áprilisában – mintegy fél évvel Kossuth Ferenc debreceni látogatása előtt – az öreg Kossuth haláláról, majd temetéséről is írt egy-egy cikket a kevéssé ismert *Orsova* című lap számára. KATONA Béla: *Krúdy Gyula pályakezdése*. Bp., Akadémiai, 1971, 75. A két írás (*[Szomorú időkben]; [Kossuth hazajövele...]*) az életműkiadásban a következő helyen található: KRÚDY: *i. m.* (2007), 9–11.; 12–15.
- 22 KRÚDY Gyula: *Kossuth fia = Uő: A tegnapok kódlovagjai*. Bp., Eri, 2004, 72.
- 23 Uo., 76.
- 24 Uo.
- 25 Uo., 73. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a kiemelt szövegrész utolsó két mondata lényegében összecseng Gerő András korábban idézett megállapításaival.
- 26 KRÚDY Gyula: *Kossuth Ferenc első találkozása Ferenc Józseffel = Ferenc József rendet csinál*. Bp., Unikum – K. u. K., 2000, 152–153.
- 27 Gerő András szerint a kihallgatásokon „a magyar politikusokkal is inkább a német beszéd járta”, ám „a német nem minden magyar hatalmasságnak volt erős oldala. Bánffy Dezsőnek a király fel is ajánlotta: nem kell németül szólnia, beszéljen magyarul. Bánffy azonban – azt hitte, udvariasan – csak ennyit válaszolt: Hagyja, felség, jó gyakorlás lesz nekem.” GERŐ: *i. m.* (2016), 272–273.
- 28 KRÚDY: *i. m.* (2000), 154.
- 29 Uo., 159. Kelemen Zoltán, aki *Két atyák között* című tanulmányában részletesen bemutatja a Kossuth Ferenc és Ferenc József között kialakuló bonyolult kapcsolatot, e mondatot – igen mértéktartóan – „Krúdy egyik – nem biztosan szándékos – szójátékának” nevezi. KELEMEN Zoltán: *Történeti emlékezet és mítikus történet Krúdy Gyula műveiben*. Bp., Argumentum, 2005, 283.
- 30 KRÚDY Gyula: *i. m.* (2000), 158.

Krúdy és Platonov

Az orosz irodalomból, ha már Krúdyt egybe akarjuk vetni valakivel, más nevek ötlenek föl. Akiktől maga is kedvvel olvasott: Gogol, Turgenyev. Vagy a kortársak, például Bunyin. A groteszkbe hajló világlátás, a holt lelkek témája Gogollal, a régi és az új világ nosztalgikus számbavétele Turgenyevvel és Bunyinnal rokonítja. Andrej Platonov (1899–1951) egy emberöltővel fiatalabb nála, munkásként kezdte, fiatalon a forradalom híve. A forradalomtól várta a kozmosz otthonossá tételét, hogy megvalósul akár Nyikolaj Fjodorovnak a halottak feltámasztását is megcélzó utópikus filozófiája. (Fjodorov már Tolsztojra is hatott, és a XX. század elején sok más kimagasló művészre.) A húszas évek elejétől egy évtizednyi időre fölerősödik Platonovnál a szatirikus hang. Az évtized végétől alig engedik publikálni, súlyos szegénységben él. Őt személy szerint megkíméli a sztálini terror, de középiskolás fiát letartóztatják és hamarosan meghal. Legjelentősebb művei közül a *Dzsán* a hatvanas években jelent csak meg (akkor is csonkítva), a *Csevegur*, a *Munkagödör* és *Az ifjúság tengere* pedig a gorbacsovi időszakban (a *Csevegurnak* volt egy korábbi, párizsi kiadása).

Az először önkényesnek tűnő összevetés mellett szól mégis, hogy leginkább Platonovban találhatjuk fel a Krúdyval nagyjából kortárs orosz irodalomban azt az alkotót, aki hozzá hasonlíthatóan azonnal felismerhető, csak rá jellemző stílust alakított ki, illetve akinek a világa hasonlóan zavarba ejtő.

Krúdy nosztalgiája, tudjuk, sokáig elfedheti az olvasó elől sokértelmű ironiáját, világa abszurd vonásait. Platonovnál hasonló a tapasztalatunk. Az olvasó először hüledezik, vajon mi itt a komoly, vajon szocialista realizmus-e ez, vagy annak a paródiája, vagy valami egészen más? Egy fordítója tömör jellemzésében: „Andrej Platonov a XX. századi orosz irodalomnak alighanem egyik, ha nem a legnagyobb hatású írója. Túl azon a háttorzongató, a hétköznapi szovjet valóság redukált életvitelét, az archaikus népek mitologikus szemléletmódját, valamint a negatív utópiák hasznelvétségének és technikai újításainak fetisizálását felmutató világgépen, amely műveinek egyik jellegzetességét adja, az életműből a legmaradandóbbnak a Platonov-művek nyelvi megformáltsága bizonyult. Platonov narrátorának nyelve a szovjet propaganda, a húszas-harmincas évek újságnyelve, a műszaki-technikai szakkifejezések és az orosz filozófiatörténet utópikus gondolkodóira jellemző hangvétel egymást taszító-kizáró elemeiből van összegyúrva úgy, hogy a botladozó nyelvű elbeszélő verbális megnyilvánulásaiban mégis szerves egységnek tűnik fel.”¹ Platonov maga így ír egy elbeszélése kapcsán a húszas évek közepén feleségének: „Itt van a *Jepifanyi zsilipek*. Szokatlan stílusban írtam, részben ószlávosan – nyúlós nehézkességgel. Lehet, hogy ez sokaknak nem fog tetszeni. Nekem se tetszik – így alakult...”²

Természetesen mindez csak akkor érdekes, ha Krúdyhoz fogható jelentőségű íróról van szó. Platonovnak, akárcsak a magyar alkotónak, kezdetben kis körre terjedt a kultusza, az utóbbi évtizedekben viszont egyre nyilvánvalóbbnak látszik írói nagysága.

Platonov kiemelkedő műveinek irálya természetesen jócskán eltér a jellemzőnek érzett Krúdy-stílustól, vagyis a hasonlatokkal, képekkel zsúfolt írásmódtól. A kései Krúdy szikárabb, groteszk felé hajló írásmódjától azonban talán nem is annyira. (És mivel Krúdynál nincs szó gyökeres fordulatról, a díszesebb stílus mögötti szemlélet is összevethető a platonovi világgal.)

A két író szemléleti közösségére vall humoruk hasonlósága. Krúdy humorára kevésbé a szakirodalom, inkább íróársai figyeltek föl. Szegegy-Maszák Mihály is, megállapítva a szakirodalom említett hiányát, Márai-naplójegyzetet idéz: „Érdemes emlékeztetni arra, ahogyan Márai jellemezte Krúdyt 1967-ben: »ez a nagy író – mindenről és mindenkiről – örökké parodisztikusan beszélt [...] feltételezte az olvasó cinkosságát, azt, hogy együtt röhögnek, író és olvasó«. Talán legjobban az *Álmoskönyv* figyelmeztethet arra, hogy a szakirodalom viszonylag keveset foglalkozott Krúdy műveinek humorával.”⁷³ Egy interjúban Kassák fejt ki legrésztelensebben Krúdy humorának mibenlétét: „Érdemes lenne részletesen beszélni Krúdynak a humoráról, ami nemhogy nem vicc, de még csak nem is szellemesség, hanem vízió mindig, de olyan groteszk, hogy valahogyan, ha Magyarországon kifejlődött volna a szürrealizmus, akkor egyik ősenek lehetne mondani Krúdyt, mert ahogyan ő nőket és férfiakat jellemezni tud lehetetlen helyzetben, és a lehetetlen helyzet lehetetlen figuráját velünk reálisan el tudja fogadtatni – nagy erőre vall, és a humornak olyan nemes, ki nem élvezett formája, amire megint magyar viszonylatban nem tudok senkit, talán a külföldiek között lehetne találni ilyent...”⁷⁴ Fried István azt sejteti, hogy ez a humor az emelt és a köznapi – nem annyira ütköztetéséből, inkább – egybelátásából ered: „a sejtelmességtől, az érzelmességtől, a nosztalgiatól, az időnkívüliségtől megfosztódva belép a humorral szemlélhetőség kontextusába, minek következtében a fenségesbe tagolódott előadás átadja a helyét a fenségesben kételkedő, nem fenséges (bár nem is alantas) modalitásnak.”⁷⁵ Krúdy maga, szokása szerint, a humorról is hasonlatban szól. Például a *Valakit elvisz az ördögben*: „Mindinkább oszladozott Patkó Bandi névtelen szomorúsága, amint Amanda kisasszony csendeskedés, mélabús humorral előadott történeteit hallgatta. A nőkben ritkaság a humor, azért érezni tokaji bor illatát azoknak a nőknek az ajkán, akik megnevetettni is tudnak.”⁷⁶ A humor, sugallja, a létezés szomorúságával szembeül, ezért vegyül benne bánat és öröm („mélabús”). Az élet ilyen összetett látása érett bölcsességet feltételez, amely hosszú erjedés utáni vonzó kiegyensúlyozottságával az aszút idézi.

Platonov humorát, akárcsak Krúdyét, általában csak hosszabb idézettel lehet érzékelteni éppen azért, mert egy élethelyzethez, létfelfogáshoz kapcsolódik, ellentétben a röviden idézhető viccel vagy szellemességgel. Oldalakon át lehetne idézni például a *Munkagödör* című kisregény hátborzongatóan „röhögtető” (Márai) kuláktalanítási jelenetét, amikor egy télen a kuláknak minősítettek tutajra teszik, hogy leúsztassák őket a tengerre, a biztos pusztulásba: „– Aktivista elvtárs! Hallod, elvtárs?! – Beszélj világosan! – ajánlotta az aktivista a középparasztnak, tevékenysége közepette. – Kegyeskedj engedélyezni nekünk, hogy végigsír hassuk a hátralévő éjszakát, akkor aztán mindég véled együtt fogunk örülni. Az aktivista keveset töprengett: – Az egész éjszaka, az sok. Az egész körzetben körülöttünk hatalmas az iram, addig sírjatok, ameddig el nem készül a tutaj. – Hát, az is öröm, ha addig sírhatunk – mondta a középparaszt férfiú, és elsírta magát, nehogy egy pillanatot is elszalasszon, és kárba vessen ez az utolsó bánata. [...] A folyami kulákrakomány már-már eltűnt a kanyarban a parti fűzes mögött, vagysis Zsacsev előtt tünedezni kezdett az osztályellenség látványra. – Héj, élőködök, isten véletek! – ordította végig a folyót Zsacsev. – Isten vé-é-led! – visszhangozták a tenger felé hajózó kulákok.”⁷⁷ De azért van, ami talán röviden is hatásos. Például amikor a halott anyja mellett talált kislány azt mondja megtalálójának: „Én nem is akartam megszületni, mert félttem... félttem, hogy az anyám burzsuj lesz.”⁷⁸

Platonov is mintha egész életében egyetlen könyvet írna, mint Krúdyról is gyakran megállapítják. Az orosz író feleségének írott levelében fejt ki, ugyanitt tér ki egyik hőse önéletrajzi kötődésére (szintén mindkét alkotó szembeötlő vonása) és egy érdekes,

talán a humorértelmezésben is felhasználható megjegyzéssel toldja meg: „Kirpicsnyikov – az nem én vagyok. Megmondom, miért. Az én eszményeim egyformák és állandóak. Nem leszek író, ha csak saját változatlan eszményeimet fejtegetem. Nem fognak olvasni. El kell posványosítanom és variálnom kell a gondolataimat, hogy elfogadható mű keletkezzék. Éppenséggel – elposványosítani! És ha az írásba beleadnám az agyam valódi vért, nem nyomtatnák ki őket. [...] Kirpicsnyikov csak részben viseli az én vonásaimat.”⁹⁹

Mindkét írónak gazdag a munkássága, de mivel különféleképpen alakulnak a hangsúlyok pályájuk során, így a közös motívumok, témák kimutatása önmagában még igen esetleges lenne. Viszont a közös jegyek és a szükségszerű különbségek rendszere talán kirajzol két olyan írói képletet, amelyek érintkezései és eltérései fényt vethetnek a művészi nagyság, a modernség, a nyelvi eredetiség némely kérdésére.

Mindkét író főleg a saját jelene és a félmúlt köréből veszi témáit, de a történelmi múlt is fontos mindkettőjükénél, sőt a meseírásba és a drámaszerzésbe is belekóstolnak. Esszéírói életművükben feltűnő, hogy Platonov – főleg korai esszéiben – jóval elvibb, elméletibb alapozású, mint a hangulatokat érvényesülni engedő Krúdy. Ám Platonov is inkább egy-egy életproblémát ragad ki a tárgyalt művészek, művek fejtegetések, annak a belátásnak a szellemében, amit jegyzetfüzetében így fogalmaz meg: „A kritika valójában az első, »alapvető« szerző által talált téma gazdagságának további kibontása.”¹⁰⁰

Stílusuk lényegi meghatározója, hogy rájátszanak bizonyos háttérirodalomra, amelyhez simulva vagy amellyel ütközve sokértelművé lesz a hangjuk. Krúdynál ez főleg a XIX. század irodalma, középpontban a Jókai-hagyománnyal és az anekdotával. Fleisz Katalin például az *Al-Petőőfiben* hívja föl erre a figyelmet: „[...] a regényben különösen szembetűnő a Jókai hangjára emlékeztető anekdotikus beszédmód. A regény nyelvi szerveződése, a szereplők beszédének (kultikus, népiesen bölcselkedő, játékos-évődő) regiszterváltásai is meglevő szöveg-hagyományokra mutatnak rá.”¹⁰¹ Platonovnál a már korábban felidézett sokrétegetségéből talán a „szkaz” műfaja jelenti azt, amit Krúdynál az anekdota. Ez a beszélő hangját imitáló, a XIX. századtól jelentős beszédmód nála magába olvasztja a népi apokrifok modorát, és a jelen propagandanyelvvezetése is ebbe illeszkedik, amely így mintegy maga is apokrifként mutatkozik. A képtelen valóság a szereplők képtelen eszme-futtatásaiban, ötleteiben csendül vissza. Krúdytól sem idegen a magas vagy hivatalos szemlélet hasonló lefokozása. A *Valakit elvisz az ördögben* a Tinódi nevű könyvtáros tart ilyen görbe tükröt Jókai egyik legismertebb regényének: „Tinódi Jókai és a romantika szubkulturális olvasatát adja. Nemigen szabadulhatok meg a gyanútól, hogy Jókai romantikájának éppen efelé mutató elemeire volt fogékony az olvasóközönségnek talán nem is olyan nagyon csekély része; s mindaz, ami Jókainál némileg felülstilizálva vagy a titokregény alakzatába rejtve jelenik meg, a cselekményességnek a kaland és/vagy a bűnügyi regényt idéző módszereként lett kedvelt.”¹⁰²

A mindennapi, konkrét mindkettejükénél közvetlenül érintkezik a kozmikussal, a lényegivel. Krúdy hasonlatainak ez az adott szférán áttörő képzetek adja meg sokszor a varázsát, és Platonov képei mögé is ez teremt valamiféle mítoszi erőteret. Stílusuk egyik fő varázsa, hogy lépten-nyomon váratlan, életbölcseiséget összegző megállapítások, hasonlatok merülnek föl – többnyire külön figurákhoz kötve.

A magyar és az orosz írónál is emlékeztetes tájleírásokkal találkozunk. Míg azonban Krúdynál a tájból áradó szomorúság csak egyik arca a természetnek, Platonovnál sokkal hangsúlyosabb benne a közöny, a ridegség. Mégis van az általa mutatott természetben is valami remény, emberhez fordul „szégyen” és „gyöngédség”, ami vigasztalólag, illetve feladatot sugallva hathat az ugyancsak rideg emberi világban. Például a *Munkagödör* elején rögtön ilyen leírásra találunk: „Voscsev akkor odament a nyitott ablakhoz, hogy tetten

érje az éjszaka beköszöntét, s megpillantotta a fát az agyagdombon: hajlongott a kedvezőtlen időjárásban, titkolt szégyennel suhogott a lombja. Valahol, bizonyára a SZÖVÉRT hivatalnokainak kertjében, fúvószenekar szomorkodott: egyhangú, irreális zeneszó sodródott a vízmosás sivatagja fölött a természetbe, szél által; mert a szélnek ritkán jutott öröm, ám semmit se bírt tenni, ami egyenértékű a zenével, s tehetetlen múlatta estéli idejét. Szélszűntén ismét csönd lett, amelyet aztán befődött a még csöndesebb setétség. Voscsev az ablaknál ült, hogy megfigyelje e gyöngéd éjsötétet.⁷¹³ Krúdytól számtalan hasonlat idézhetnénk, amelyben átlelkesedik, emberinek mutatkozik nemcsak az élő, de az élettelen természet is. A létezők nagy közösségében megalapozott tréfás-féltréfás átváltozásoknak se szeri, se száma. (Példa *Az Aranyszív lovagjaiból*: „Mások oly mozdulatlanul ültek mohos faderekaknak vetve hátukat, mintha maguk is fatörzsekké változtak volna. Dunári az emberképű fatörzseknek mutatott be először. Az egyik fatörzsből kinyúlott valamely reszketeg kéz, mintha egy holt gally mozdult volna meg.”⁷¹⁴)

Ember és környezet határai átjárhatók Platonovnál is. Nála elméletileg jobban kitapintható ennek szemléleti háttere: ifjúkora meghatározó filozófusai szellemében úgy nézett a világra, mint egyetemes életközösségre. A környező valóság az embertől várja felszabadítását, értelemmel való megtöltését. A *Friss kútvízben* azért tud Alvin kiválóan teljesíteni, mert érzi a közösséget: „»Nem lehetsz te holmi alakatlan szörny, te más leszel – állapította meg Alvin, és aztán Szemjon Szazonovra nézett, vagy más, közelálló és kedves valakire emlékezett. – Az ő kedvükért háborgatom az agyagföldet, mivelhogy őket jobban szeretem, de hát az agyag is kedves, és valamennyien együtt élünk.« Alvin belső monológja és az, amelyet fennhangon más emberek számára mondott, különbözőt egymástól; ez azért volt így, mert a belső monológ voltaképpen nem fejeződik ki szavakban, csupán érzésrzdülésekben [...] Alvin számára semmi sem volt élettelen, neki köze volt minden egyes tárgyhoz, bármely élő teremtményhez, és nem ismerte a közönyt; ha pedig másoknál látott közömbösséget vagy számító önelégültséget, akkor könnyen megkeményedett, s ebben az állapotban talán az a homályos vágy rejlett, hogy kiragadjon a közömbös embert kapzsi elkülönültségéből, és az észrevegye a számára láthatatlant, az embereket és a természetet a maga valódiságában, gyönyörűségében és a jövő felé törekvésében – és szívével, erejével találkozzon velük.”⁷¹⁵ Szása nevelkedése is hasonló együttérzésen alapul a *Csevangur* című regény önállóan is publikált első, *Mester születik* című részében: „Szása képtelen volt bármiben is önállóan cselekedni: előbb hasonlóságot keresett saját szándékolt tettehez, csak aztán cselekedett, de nem a maga kényszerűségéből, hanem mert együttértett valakivel vagy valamivel. »Én ugyanúgy vagyok, ahogy ő« – mondta magában gyakran Szása. Rátékintván valami öreg kerítésre, gondolatban gyengéden szólt hozzá: »Csak álldogál magában!« – és ugyanúgy ő is megállt valahol, minden különösebb ok nélkül.”⁷¹⁶ A *Csevangur*ban sajátos fénytörésben mutatkozik meg a kérdés: „A jószágot is nemsokára szélnek eresztjük – válaszolta a csevanguri –, ők is majdnem emberek, csak az évszázados elnyomás miatt maradtak le mögöttünk. Pedig ők is emberek szeretnének lenni!”⁷¹⁷

A többséget a szenvedés tájban és emberi sorsban tapasztalt túlcsondulása ébreszti rá az élők közösségére. Az embert és környezetét egyaránt kínzó üresség néha tartalmas sugallattá válik. A *Dzsan* elején is – a *Munkagödör* elejéről idézett részlethez hasonlóan – a csönd fogadja magába a lehetőségek érzetét, a gyengédséget: „Vera szó nélkül ment. Csagatajev időnként ránézett és elcsodálkozott, miért vélik a többiek csúnyának, amikor pedig még szerény hallgatása is a fű csendjét, egy közeli barát hűségét idézi. Hiszen csak távolról lehet lenézni, elutasítani, vagy egyáltalán, közömbösnek lenni egy ember iránt. [...] a fiú elbátortalanodott az iránta érzett gyengédségtől.”⁷¹⁸ Ismét ide kívánczik

egy levélrészlet. Platonov a feleségének írta 1927-ben Tamboból: „Ebben az eldugott zugban bolyongva olyan szomorú dolgokat láttam, hogy nem hittem, létezik valahol pompás Moszkva, művészet és próza. De úgy tűnik – igazi művészet, igazi gondolat éppen hogy ilyen eldugott zugban születhet.”¹⁹ Bár Krúdynál a szerelem a közismerten meghatározó téma, a végső szó nála is a szeretet és a részvét, ide jut el beavató útja során az *Asszonyosságok díja*-beli temetésrendező is.

Mindkettejük előszeretettel léptet föl utazó hősöket. Krúdynál elég Szindbádra vagy a vörös postakocsi utasaira gondolni. A *Munkagödör*, a *Csevangur*, a *Dzsan* hősei (és még lehetne hosszan sorolni) szintén állandóan úton vannak. Platonovnál az ideologizáló hősöket váltják föl az utazók, példázatossá és egyben mesei szerkezetűvé alakítva a művek kompozícióját.²⁰

Az utazások szembesítenek főváros és vidék ellentétével is. Platonovnál leginkább *A kétkedő Makar* épül e köré az ellentét köré.

Az eszményekkel együtt a korukból kiesett szereplők mindkét író életművében központi szerepet kapnak.²¹ A Don Quijote-i alapminta eszményeit Krúdynál a szépirodalom szállította, Platonovnál a forradalmi retorika és bizonyos filozófiák.

Az utazás és Don Quijote alakja egyaránt a pikareszk regény hagyományát idézik meg. A Gintli Tibor által Krúdyhoz kapcsolódva összefoglalt műfaji sajátosságok Platonovot is jellemzik (legfeljebb az anekdotát kell a már említett „szkáz”-ra kicserélni): „A pikareszk, a kaland- és ponyvaregény narratív eljárásainak imitációja, a romantikus irodalom megidézése, az anekdota és a mese műfajának felhasználása és átértelmezése [...] Krúdy poétikájának meghatározó vonásai.”²² A pikareszk jelentéséről Céline-t és Krúdyt összehasonlítva tesz a tanulmány szerzője itt is érvényes megállapítást: „a pikareszk mindkét szerző esetében a létben való otthontalanság narratívájává értelmeződik át”.²³ A pikareszk (és a fejlődésregény) jellegzetességeiből kiindulva a *Csevangur* elemzője szintén alapvető belátásokat fogalmaz meg, amelyek átvezetnek a két író összekötő egyik legfontosabb jellegzetességhez, a realizmusra jellemző pszichologizáló szemlélet átértelmezéséhez, amelyet félreértve egyesek olykor következtetnek, egysikúnak érzeték a két író által teremtett alakokat: „A cselekményt sematizálva a *Csevangur* a szöveg szintjén a pikareszk regényekkel rokonítható, melyeknek történelmi háttérében egy adott társadalmi hierarchia felbomlása, átalakulása áll. A laza szerkezetű mű kulcseleme az alacsony sorból származó főszereplő utazása, amely láncszerűen egybefonódó, önálló kalandok tetszés szerint bővíthető sorozata. [...] Kisebb megszorításokkal mindez elmondható a *Csevangurról* is [...] Ám olvasás közben a regény nem kelti sem a kalandosság, sem a mozgalmasság érzetét, ellentétben mind a pikareszk, mind a fejlődésregénnyel. Ugyanis a *Csevangur*ban a cselekmény rendkívül leegyszerűsített, jelzésszerűen, csak az eseménysor egy-egy pontjával ábrázolt, mert az eseményeknél fontosabb az a folyamat, ahogyan a szubjektum megismeri és értelmezi a maga számára a világot. Például [...] Zahar Pavlovics vándorlásának csak azokat a »tárgyi« részleteit kapjuk meg jelzésszerűen [...] amelyek az öregemberben asszociációs folyamatokat indítanak el, majd ezeket az asszociációkat, elmélkedéseket és emlékezőseket ismerjük meg részleteiben. A szereplőkkel kapcsolatban nem beszélhetünk pszichologizmusról, nincs hagyományos értelemben vett személyiségábrázolás. Ehelyett a szereplők szociálpszichológiai szerepeik halmazaként vannak ábrázolva. Az így nyert kép a szereplők többségénél egysikú, aminek az az oka, hogy egy, a szöveg egészéből kibontakozó »alakatlan« szubjektum egy-egy síkjának, egy-egy faktorának a kifejtését szolgálják.”²⁴ Mindez meghatározóan hat az elbeszélői nézőpontra és a művek szerkezetére. Az orosz íróról mondottak gond nélkül átvihetők Krúdyra: „Pozíciója állandóan

változik. Hol teljesen azonosul a leírtakkal, hol teljesen elhatárolja magát tőlük, hol pedig mind egymástól, mind a sajátjától különböző nézőpontokat mos össze és választ szét, akár egyetlen mondat keretein belül is.²⁵ A szerkezetet pedig középpont nélküli, mozaikos, nem egyenes vonalú, következtetlennek tűnő tettek tarkítják, viszont sok az ismétlés, késleltetés, sokszor lelassul a cselekmény.²⁶

Krúdy és Platonov hősei tehát nem hagyományos értelemben vett személyiségek. Társadalmi és egyéb magyarázatok mellett nyilván az is szerepet játszik ebben, hogy ezek az alakok – a közösségek, hivatásrendek és egyebek bomlása miatt – nem biztonságos közegben szembesülnek a világegésszel, hanem közvetlenül. Az áttétek meggyengülése kielezi a világegyetem és az emberi parány megsemmisítő léptékkülönbségét. Az ürességérzés, a melankólia, a beteges mélabú minden szereplőben ott sajog. A világ túlereje Krúdynál sokszor végzetként jelentkezik. „A véletlen, más néven: a végzet” – írja a *Palotai álmokban*.²⁷ Platonovnál a *Mester születikben* (vagyis a *Csevangur* elején) olvashatjuk: „Bármennyit olvasott és gondolkozott, a belsejében ott maradt valami üresség – az a pusztaság, amelyen át nyugtalanító széllel leírhatatlan és elmondhatatlan világ zúdul át. Tizenhét éves korában Dvanovnak még nem volt védőpáncél a szívén – sem istenhítből, sem az értelem fakasztotta nyugalomból; nem adott ő idegen nevet az előtte kibontakozó, névtelen életnek. Azonban nem akarta azt sem, hogy ez a világ nevezetlen maradjon – csupán arra várt, hogy tőle, a maga szájából hallja majd nevét.”²⁸ A másik főmű főszereplője is rögtön az elején így mutatkozik (és ez szinte az összes szereplőre itt is kiterjeszthető): „...leült az árokartra; de mihamar kétkedni kezdett az életében, igazság híján elgyöngült a teste, nem bírt tovább fáradozni s úton lépegetni, míg meg nem tudja, pontosan milyen is a világ, s hogy merre a cél.”²⁹ Ez az üresség űzi a szereplőket a mindent ígérő forradalomhoz, ez tünteti föl némelyikük előtt a forradalom vélt vagy valós ellenségeit ördögi, elpusztítandó hatalomként.

Am az ismeretlen nemcsak kiüresítően, hanem biztatóan is hat a szereplőkre. Egyik író világa sem csak démoni. Ott van ezzel szemben a remény, a boldogság vagy legalábbis a kibírás lehetősége. Fel-feldereng: az ember boldogságra rendeltetett. Például Csagatajevben, a *Dzsán* főhősében: „Elmosolyodott egy régi ötletén: miért számítanak az emberek inkább bánatra és pusztulásra, amikor a boldogság legalább annyira elérhető és sokszor elérhetőbb a kétségbeesésnél.”³⁰ Láttuk, Platonov természetének csendjében szintén ott rezeg valamiféle ígéret. (Amit, egy ideig úgy tűnt föl előtte, a forradalom van hivatva beteljesíteni.) Egyesek érzékelik is ezt a „láthatatlan valóságot”, mint Alvin a fentebb idézett részletben. Nem véletlenül vette föl az író a Platonov nevet (eredeti neve: Klimentov), hinni látszik egy rejtett valóságban, pontosabban egy valóságalkító ideavilágban. Nyilvánvalóan Krúdynál is rátalálhatunk a láthatót alakító láthatatlan világ nyomaira. A tőle megszokott módon, többnyire szinte észrevétlenül, szokványosnak tűnő leírásokba burkolva. Például *A költő és a leányzó* elején olvasható részletbe érezhetünk ilyen értelmet: „Május volt: aranyat hoztak a másvilágról zöld leveleikre a fák.”³¹ Vagy akár *A nyolcvanéves ifjú* című cikkéből is idézhetünk: „minden március elhossa a tavaszi szeleket, a láthatatlanságból jövő áramlásokat, reményeket küldenek a névtelen illatok”.³²

Ennyi rokon vonás mellett miben áll a két író között az – alkati, nyelvbéli, témabéli, korszakbéli különbségeken túli – eltérés? Azt hiszem, egy olyan közös belátásban, amely a fenti egyezéseket is megalapozza, de a különbségek is benne gyökereznek. Mindketten tudatában vannak, hogy korszakhatáron élnek. Krúdynak ez alapélménye, már a világháború előtt regénycímbe is emelte (*Régi és új emberek*), Trianon után pedig még súlyosabban nehezedett rá, szinte állandósult a téma vagy legalábbis a vele járó

életézés. Platonov a forradalom, majd a bolsevik diktatúra idején korábbi életkorban, brutálisabban szembesült mindezzel. Krúdy azonban még részben benne élt a hagyomány rendjében, míg Platonov világa a hagyománytörés utáni világ. (A második világ-háború alatti novelláiban próbál majd visszatálcálni a nemzet, a hagyomány értékeihez.) Krúdyt eszmélkedése, életstílusa a régi világhoz kötötte, bár érzékelt annak esendőségét. Platonov sokkal sötétebben látta az adott világot, őt az utópiákon át megpillantani vélt jövő vonzotta, majd ennek a bizalomnak az összezavarodása határozta meg. (Egyik értelmezője eszmeileg három szakaszra osztja Platonov pályáját: utópikus, antiutópikus és posztutópikus szakaszra.³³ Talán Krúdynál szintén kialakítható lenne egy párhuzamos korszakolás?)

Mindketten érzik tehát a világ ridegségét, otthontalanságát. Krúdy a hagyomány értékeiben keresi a fogódzót, a hagyomány megújításában a jövőt. A két háború közti cikkeiben fogalmaz a legsarkosabban. Például a *Legyen úgy, mint régen volt* (beszéd) címűben: „én az elmúlt időtől várok mindent, amit magyar jövődönnek lehet mondani”.³⁴ Platonov egy megszerkesztett, egy sosemvolt jövőben látja a kiutat, legalábbis ez, majd az ebben való kételkedés, esetleg csalódás szabja meg útját. Hőseire mindenesetre jellemző, amit a *Csevangur* egyik alakjáról ír: „többre tartotta a múltnál a jövőt. A múltat egyszer s mindenkorra lezártak és haszontalannak tekintette.”³⁵ Krúdy kedvvel időz a múlt életformáinál, tárgyainál, az étkezés és a szerelem szertartásaiban érzi például örök energiájukat. Platonovnál előtérbe kerülnek az elvont fogalmak (mindig groteszken ütköztetve a konkrétumokkal), nála a munka és a technika hivatott a jövő előkészítésére. A szerelem egy közös jövőmodell reménye és szomorúsága csupán, az étkezés pedig a munkaerő pusztá újratermelése, általában a szükségesség jegyében.

Mindketten a közösséget, az otthonosságot hiányolják, és ez megszabja értékrendjük rokonságát. Krúdy a múltba, Platonov viszont a jövőbe vetíti ezeket az eszményeket. Az orosz író nem a hagyomány megelevenítésében, hanem elvetésében és újraalkotásában – ha egy idő után talán nem is hiszi, de – vizsgálja a közösség, a személyes kapcsolatok lehetőségét. Krúdy, a családi hagyományt is követve, a születése előtti múltban látja az eszményt közelítő forradalmat, 1848–1849-ben, Platonov átél egy kezdetben lelkesítő, később puccsnak bizonyuló kísérletet. A világűr és a lélekűr hidegétől Krúdynál a még megmaradt kis körök kultusza véd meg többé-kevésbé, a határtalant otthonossá tevő hagyományos, kipróbált keretek teszik otthonosabbá a létezését. A nőkultusz is részben annak szól, hogy a nők a férfiaknál jobban kötődnek a hagyományos értékekhez.

Platonovnál szinte a hideg, sötét ürrel érintkezve játszódik a cselekmény. „A váróterem üres és unalmas képet mutatott. Elhagyatottság, feledés, végtelen szomorúság fogadta a polgárháborúnak ebben a veszedelmes otthonában”³⁶ – mindegyre ilyen és hasonló leírások bukkannak elénk. A szereplők elszakadását a hagyománytól, legalábbis annak eszményi oldalától árvaságuk, illetve apátlanságuk jelzi. A *Munkagödör* egyik értelmezője az előzőeket azzal köti össze, hogy Platonov itt a transzcendenstől, és így a hagyomány folyamatosságától is elszakított tömeg keletkezésének ellen-teremtéstörténetét írja: „Az Antigenézis világában természetesen nincs sem ősapa, sem apa. Itt minden lélek árva, a nemlétből bukkan föl és a semmibe távozik, ráadásul szabad akaratból árvák, amely akarat tudattalanul a természeti lélek természetes ellensége, a hagyomány, a kultúra ellen irányul, minden ellen, ami nem csak pusztá létezés, minden ellen, ami túl van a természet határain, ami transzcendens hozzá képest, saját létünk ellen, amelyet az »újkor« meghirdetésekor megszüntettek. Ugyanakkor az apák elutasítása következtében mindannyian valamiféle apák, a természet pátriárkái, az antikultúra teremtői és gondos őrzői.”³⁷

Egyetlen menedékük, ha létrehozhatnak egy védelmező közösséget (legyen ez egy házaspár, egy csoport, egy város, egy osztály, a nép, az egész emberiség). A *Csevangurban* fölmerül valami ilyesmi, a maga nyárspolgáriság és óvó közösség közti sokértelműségében (bár a főhősök végül itt kudarcot vallanak): „Az emberek kezdtek jobban táplálkozni, és fölfedezték a lelküket. A csillagok nem mindegyiküket csábították: elégük volt a magasztos eszmékből és végtelen térségekből, mert rájöttek, hogy a csillagok átváltozhatnak egy porciónyi kölessé, az eszméket pedig a tífuszt terjesztő tetvek védelmezik.”³⁸ Egyértelműbben, a kommunizmus lényegéeként is megfogalmazódik ugyanitt: „Bár senki sem képes megfogalmazni az élet szilárd és örök lényegét, de az ember elfeledkezhet róla, amíg elvtársai között, barátságban él, amíg az élet gondjai apróra darabolva, egyforma porciókban oszlanak meg az egymásba kapaszkodó szenvedők között.”³⁹ A *Dzsán* vagy *A homoki tanítónő* című elbeszélés főhőse esélyt kap a sikerre. Ám a *Munkagödör* figurái csak az alapot assák a majdani közös proletárház egyre gigantikusabb terveire igazodva, a házépítés helyett csak a gödör mélyül, immár kevésbé házalapra, inkább tömegsírra emlékeztetve (a *Munkagödör* és a *Csevangur* az antiutópista korszak terméke a fenti korszakolás szerint). Az emberek a jövőre halasztják, és egyre halogatják az igazi életet: „Esténként Voscsev nyitott szemmel feküdt, és a jövő után búsongott, amikor is mindent tudni fognak, s minden bele fog férni a szűkmarkú örömbé.”⁴⁰ *Az ifjúság tengerében* a megműveletlen végtelenség és a megművelt környezet mint kapitalizmus és kommunizmus áll szemben egymással: „a végtelen teret szemléltették, melyre ifjúságukat és erejüket áldozták, és ahol most traktorok füstje terjengett, új építkezések állványzata ragyogott, s brigádokat alkotva emberek mentek munkába – a kapitalizmus ürességét és szenvedését a népes szocializmus váltotta fel”.⁴¹ Valójában itt is még távol és a vágyakban van a mindent igazolni hivatott jövő. Pár bekezdéssel később olvashatjuk: „sose találkozott azokkal, akiket a legjobban szeretett, mind messze voltak tőle, beletemetkeztek a munkába, eltűntek a baráti kötelékből, és még legalább öt vagy tíz évig kell várni, míg megvalósul a kommunizmus, amikor is munkába állnak a gépek, és felszabadítják az embereket a kölcsönös élvezet számára”.⁴² Mivel életük középpontja nem önmagukban van, gyakran mutatkoznak gyermekesen éretlennek, könnyen dőlnek be vélelmezett tekintélyeknek. Mint például a *Munkagödör* „aktívája”, aki rajongással várja minden éjjel a pártközpontból érkező utasításokat.

A gyerek jelképezi a jövőt (például: „Reggel pedig, fektiben maradván, a jövő elemeként üdvözölte a leánykát, akit Csiklin hozott magával”⁴³). Szimbolikus, hogy a kislány a *Munkagödör* végén meghal. (Ellentétben az *Asszonyágok díjával*, ahol az anya szintén meghal, viszont a gyermek életben marad és apát is kap.) Később, a „posztutópista” szakaszban néhány megfogalmazás arra utal, hogy Platonov szemében is mintává értékelődik a múlt. Például a *Friss kútvízben* (1934–1935) az „ősi” fontos eleme valami váratlan, sugárzó létezésnek (igaz, az adott összefüggésben ez épp a halál küszöbén jelenik meg): „valami ősi, szelíd és büszke külsőt öltöttek, amelyen nyugalom és méltóság ömlött el”.⁴⁴

Összefoglalás helyett érdemes a *Csevangur* elemzéséből kiindulva egy közös sajátosságot megragadni. Más kutatókra hivatkozva írja a tanulmányíró, hogy Platonov antiutópiája nem olyan, mint Orwellé vagy az orosz emigráns Zamjatiné. Inkább „metautópiának” nevezhetjük. Hiszen antiutópiáról csak az utópia megvalósulása után lehet szó, a *Csevangurban* azonban még csak épül az utópia, miközben már kikezdi az antiutópia. Ezen kívül: „A platonovi regény abban is különbözik az antiutópiától, hogy az antiutópikus műfajokban mindig az író világnézetétől távoli eszmék kerülnek parodikus megvilágításba, a *Csevangur* esetében magának az íróknak korábbi utópista

korszaka értékelődik át.”⁴⁵ Krúdy hasonlóan szembesíti ifjúkori eszményeit a bonyolultabb valósággal. Ő sem azért, hogy elvesse őket, hanem hogy kiigazítsa, újra értelmezze, amennyiben lehet, átmentse őket egy tapasztaltabb bölcsesség mérlegére állítva.

IRODALOMJEGYZÉK

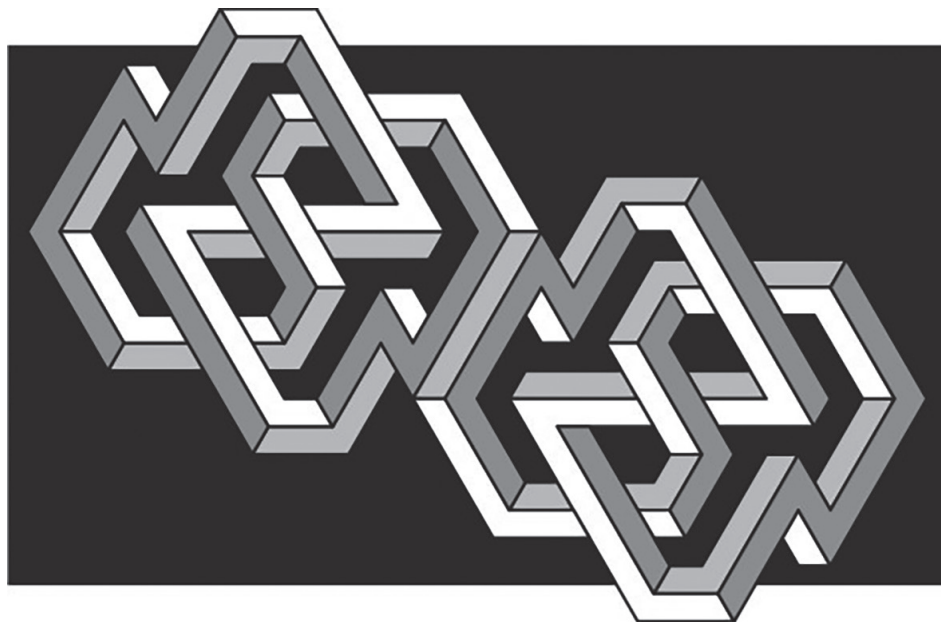
- Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig.* Szerk. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.
- BAGI Ibolya: „Egy kívül-belül szomorú világ” = *Helikon*, 1993, 2–3. sz., 163.
- DÉRCZY Péter: *Krúdy Gyula. Pályakép = Uő: Töredékek a történetéről.* Miskolc, Műút, 2011, 85.
- FÁBRI Anna: *Ciprus és jegénye. Sors, kaland és szerep Krúdy Gyula műveiben.* Bp., Magvető, 1978, 4. fejezet.
- FLEISZ Katalin: „Ilyen volt a magyar Don Kihóte.” *Nézőpontok az Ál-Petőfi című regényben = Születésnap kalandok*, 206.
- FRIED István: *Szomjas Gusztáv hagyatéka.* H. n., Palatinus, 2006.
- GARAM Ágnes: *Formi voploscsényija utopicseszkovo mislénijija v tvorcseszte Andreja Platonova = Russzkaja Lityeratura mezdu Vosztokom i Zapadom – Az orosz irodalom Kelet és Nyugat között.* Főszerk. SZILÁRD Léna, Bp., Magyar Ruszisztikai Intézet, 1999.
- GINTLI Tibor: *A komparatistika mai lehetőségei a Krúdy-olvasásban = Uő: Irodalmi kalandtúra.* Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2013, 130.
- GORETITY József: *Utószó = PLATONOV, Andrej: Dzsán.* Ford. GORETITY József, Bp., Nagyvilág, 2004, 207.
- GYIMESI Zsuzsa: *Andrej Platonov Csevangur című regénye = Helikon*, 1993, 2–3 sz., 182–183.
- HETÉNYI Zsuzsa: *Egy kétkezi filozófus = PLATONOV, Andrej: Csevangur.* Ford. SZABÓ Mária, Bp. – Ungvár, Magvető – Kárpáti, 1989b, 199.
- KASSÁK Lajos: *Krúdy Gyuláról (Beszélgetés Tóbiás Áronnal) = Az élet álom – In memoriam Krúdy Gyula.* Szerk. FÁBRI Anna, Bp., Nap, 2003, 209.
- KÁNYÁDI András: *A vágtyól a kádíg. Krúdy Homérosz-travesztíája = Születésnap kalandok.* Szerk. FRÁTER Zoltán – GINTLI Tibor, Bp., MIT, 2014.
- KRÚDY Gyula: *Mákvirágok kertje.* Bp., Magvető, 1961.
- SUBIN, Lev: *Mese a kétkező Makárról = Szovjet Irodalom*, 1988, 12. sz.
- KRÚDY Gyula: *Öreg szó az ifjakhoz II.*, Bp., Aqua, 1995.
- KRÚDY Gyula: *Palotai álmok.* Bp., Szépirodalmi, 1976.
- KRÚDY Gyula: *Régi és új emberek.* Bp., Magvető, 1977.
- KRÚDY Gyula: *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél I.* Bp., Magvető, 1965.
- PLATONOV, Andrej: *Csevangur.* Ford. SZABÓ Mária, Bp. – Ungvár, Magvető – Kárpáti, 1989b.
- PLATONOV, Andrej: *Kotlován – Izbrannaja próza.* Moszkva, Knyizsnaja palata, 1988, 309. Saját fordítás.
- PLATONOV, Andrej: *Munkagödör.* Ford. KIRÁLY Zsuzsa, Bp., Európa, 1989a.
- PLATONOV, Andrej: *Nagyfeszültség.* Bp., Magvető, 1969.
- PLATONOV, Andrej: *Szobrányije szocsinyényij III.* Moszkva, Szovjetszkaja Rosszija, 1985. Saját fordítás.
- SZALMA Natália: „Az élő lehelet melankóliája”, *avagy a lélek bajjal jár = Szivárvány*, 1993. december, 117.
- SZEGEDY-MASZAK Mihály: *A képzelet játéka Krúdy műveiben = Születésnap kalandok.* Szerk. FRÁTER Zoltán – GINTLI Tibor, Bp., MIT, 2014, 17.

JEGYZETEK

- 1 GORETITY József: *Utószó = PLATONOV, Andrej: Dzsán.* Ford. GORETITY József, Bp., Nagyvilág, 2004, 207. Talán egyoldalúság a tartalmi vonatkozások háttérbe szorítása, de a stílusértelmezést elfogadhatjuk. Igaz, Hetényi Zsuzsa hasonló jellemzés után szintén meggyőzően állítja, hogy épp a nyelvi egység hiánya a platonovi stílus sajátossága. Végeredményben alighanem ugyanarról beszélnek: „Platonov hirtelen váltásokkal alkalmaz szimbólumokat és paródiát, magasztos eszméket és értelmetlenül pusztító ostobaságot, üres jelszavakat és filozófiai naivitást. Szövegében nincs sem szerzői narráció, sem tisztán szereplői dikció. Platonov

- egyedülálló nyelve, amelynek világszerte jeles kutatók szenteltek már hosszú tanulmányokat, szintén egymást taszító elemekből van összegyúrva: a filozófia és az agitáció, a költészet és a grammatikai primitivitás elemeiből, de úgy, hogy nem alakul ki egységes beszédfolyam. Platonov világában a nyelv, a logosz alapvető létprobléma. (*Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*. Szerk. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 292–293.) Goreity hívja föl a figyelmet a fordítás nehézségeire, illetve melléfogásaira: „[...] a hatvanas-hetvenes években készült Platonov-fordítások – valószínűleg ideológiai okokból – a Platonov nyelvében említett sokszerűségből fakadó ironiát kevésbé vették figyelembe, aminek következtében a fordítások nyelvét az eredetiből legfeljebb csak ironikus felhangokkal kísérten meglévő patetikus stílus uralja.” PLATONOV: *i. m.* (2004), 209.
- 2 PLATONOV, Andrej: *Kotlovan – Izbrannaja próza*. Moszkva, Knjizsnaja palata, 1988, 309. Saját fordítás.
 - 3 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *A képzelet játéka Krúdy műveiben = Születésnap kalandok*. Szerk. FRÁTER Zoltán – GINTLI Tibor, Bp., MIT, 2014, 17.
 - 4 KASSÁK Lajos: *Krúdy Gyuláról (Beszélgetés Tóbiás Áronnal) = Az élet átom – In memoriam Krúdy Gyula*. Szerk. FÁBRI Anna, Bp., Nap, 2003, 209.
 - 5 FRIED István: *Szomjas Gusztáv hagyatéka*. H. n., Palatinus, 2006, 296–297.
 - 6 KRÚDY Gyula: *Mákvirágok kertje*. Bp., Magvető, 1961, 643.
 - 7 PLATONOV, Andrej: *Munkagödör*. Ford. KIRÁLY Zsuzsa, Bp., Európa, 1989a, 122., 142. Uo., 78.
 - 9 PLATONOV, Andrej: *Szobrányije szocsinyenyij* III. Moszkva, Szovjetszkaja Rosszija, 1985, 534–535. Saját fordítás. Hetényi Zsuzsa és nyomában Bagi Ibolya is idézi a fentiek egy részét, vö. BAGI Ibolya: „Egy kívül-belül szomorú világ” = *Helikon*, 1993, 2–3. sz., 163. Ugyanitt így folytatja: „S való igaz, Platonov egész alkotói pályáját ez a zseniális »leegyszerűsítés«, önnön eszméinek rögeszms ismétlése [...] jellemzi -10 Uo., 542. Saját fordítás.
 - 11 FLEISZ Katalin: „Ilyen volt a magyar Don Kihóé.” *Nézőpontok az Ál-Petőfi című regényben = Születésnap kalandok*, 206. Fried István pedig a *Valakit elvisz az ördög* kapcsán tér ki Jókai jelenlétére. Vö. FRIED: *i. m.* (2006), 292–303. Általánosítva is kijelenti itt: „a Jókai életmű háttéranyaga a Krúdy-életműnek”. Uo. 292. Mindez nem akadályozza, hogy olykor más hagyományokat is fölhasználjon az író. Vö. pl. KÁNYÁDI András: *A vágytól a kádig. Krúdy Homérosz-travesztíája = Születésnap kalandok*. Szerk. FRÁTER Zoltán – GINTLI Tibor, Bp., MIT, 2014.
 - 12 FRIED: *i. m.* (2006), 292.
 - 13 PLATONOV: *i. m.* (1989a), 6.
 - 14 KRÚDY Gyula: *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* I. Bp., Magvető, 1965, 240.
 - 15 PLATONOV, Andrej: *Nagyfeszültség*. Bp., Magvető, 1969, 448–449. A novellát Gellért György fordította.
 - 16 Uo., 223. Csalló Jenő fordítása.
 - 17 PLATONOV, Andrej: *Csevangur*. Ford. SZABÓ Mária, Bp. – Ungvár, Magvető – Kárpáti, 1989b, 199.
 - 18 GOREITY: *i. m.* (2004), 11.
 - 19 PLATONOV: *i. m.* (1985), 536. Saját fordítás. A XX. század végének ismert írója, Andrej Bitov egy Platonovról tartott beszélgetésben a szenvedés tapasztalatát összekötötte az élet egyetemességének elvével: „A kétségbeesés és a fájdalom mélyére kell leereszkedni, hogy megállassuk, mennyire lélekkel teli minden.” Ugyanitt ugyanő érdekes meglátással szolgál a már említett Fjodorov kapcsán: „Számomra hárman maradnak, akik tökéletes újdonságot jelentettek: az irodalomban Platonov és Zablockij, a festészetben Filonov. És őket, bármilyen furcsa is, nem művészi módszerük közössége egyesíti, hanem egyfajta eszme, sőt annak utórezgése – Nyikolaj Fjodorov visszahangozása. Mert a fjdorovi utópia [...] azok közé az utópiák közé tartozik, amelyek lelkileg elevenek, máig megtermékenyítik a világot, működnek.” *Kotlovan*, 7., 8. Saját fordítás.
 - 20 Vö. SUBIN, Lev: *Mese a kétkedő Makárról = Szovjet Irodalom*, 1988, 12. sz.
 - 21 Vö. például: FÁBRI Anna: *Ciprus és jegenye. Sors, kaland és szerep Krúdy Gyula műveiben*. Bp., Magvető, 1978, 4. fejezet; illetve HETÉNYI Zsuzsa: *Egy kétkezi filozófus = PLATONOV, Andrej: Csevangur*.
 - 22 GINTLI Tibor: *A komparatiztika mai lehetőségei a Krúdy-olvasásban = Uő: Irodalmi kalandtúra*. Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2013, 130.
 - 23 Uo., 136.
 - 24 GYIMESI Zsuzsa: *Andrej Platonov Csevangur című regénye = Helikon*, 1993, 2–3 sz., 182–183. Krúdy kapcsán többek között Dérczy Pétert idézhetjük: „Az utazó figurája, a nyughatatlanság, állandó úton levés többféle szemantikai funkció ellátására is alkalmas. Mint rezonőr, segítségére van a realitás bemutatására is, de mint ilyen mentesíti attól az író, hogy ez a »bemutatás« minden részében valóságos legyen. A hős jelen van a történéseknel, a cselekmény része, de nem vesz igazából részt bennük. [...] A valóság részben tehát még megtartja valóságos, valószerű arányait, de részben a hős hangulatvilágán (személyiséget nem írhatunk, mert a Krúdy-hősöknek általában

- nincs hagyományos, lélektanilag motivált értelemben személyiségük) keresztülszűrve, új dimenziókat kapnak. Köszönhető ez részben az emlékező attitűdnek, amely megváltoztatja az emlékezés törvényei szerint a valóságos tér- és idődimenziókat.”
- DÉRCZY Péter: *Krúdy Gyula. Pályakép = Uő: Töredékek a történetről*. Miskolc, Műút, 2011, 85.
- 25 GYIMESI: *i. m.*, 184.
- 26 Vö. Gyimesi Zsuzsa Platonovot és a festő Filonovot összehasonlító tanulmányával. *Az orosz irodalom Kelet és Nyugat között*. Főszerk. SZILÁRD Léna, Bp., Magyar Ruszisztikai Intézet, 1999, 147.
- 27 KRÚDY Gyula: *Palotai álmok*. Bp., Szépirodalmi, 1976, 238.
- 28 PLATONOV: *i. m.* (1969), 230–231.
- 29 PLATONOV: *i. m.* (1989b), 10.
- 30 GORETITY: *i. m.* (2004), 104–105.
- 31 KRÚDY Gyula: *Régi és új emberek*. Bp., Magvető, 1977, 163.
- 32 KRÚDY Gyula: *Öreg szó az ifjakhoz II.*, Bp., Aqua, 1995, 145.
- 33 Vö. GARAM Ágnes: *Formi voploscsényija utopicseszkoivo mislénijija v tvorcsesztve Andreja Platonova = Russzkaja Lityeratura mezsdu Vosztokom i Zapadom – Az orosz irodalom Kelet és Nyugat között*. Főszerk. SZILÁRD Léna, Bp., Magyar Ruszisztikai Intézet, 1999.
- 34 KRÚDY: *i. m.* (1995), 140.
- 35 PLATONOV: *i. m.* (1989a), 168.
- 36 Uo., 23.
- 37 SZALMA Natália: „Az élő lehetet melankóliája”, *avagy a lélek bajjal jár = Szivárvány*, 1993. december, 117.
- 38 PLATONOV: *i. m.* (1989a), 166.
- 39 Uo., 270.
- 40 PLATONOV: *i. m.* (1989b), 63.
- 41 Uo., 242.
- 42 Uo., 243.
- 43 Uo., 73.
- 44 Uo., 456.
- 45 GARAM: *i. m.* (1999), 134.

Vörös karszalag

1945 tavaszán furcsa világ uralkodott hazánkban: a szovjet hadsereg véres csatákban kiszorította a németeket, Budapest ostromát Sztálingrádhoz hasonlították, volt olyan terület, amely kétszer is „gazdát cserélt”. A visszavonuló németek mindent vittek: élelmiszert, vágóállatot, ipari berendezést, az állami vasút szinte teljes motor- és személykocsi-parkját. Hosszas alkudozás és tárgyalások után került egy részük vissza Magyarországra. Elmenekültek a hivatalok, alig maradt vissza néhány ember, aki „ügyeket” tudott volna intézni. Mindenki a maga és – ha volt ilyen – pártja védelmét gyakorolta. A szovjet megszállás önmagában hordozta azokat az eseményeket, amelyek már a kommunista diktatúra kiépítése felé mutattak. Napirenden voltak a rablások, „megtervezett” fosztogatások és épnek tűnő üzletek „kirámolása”. Ez nem következett volna be a szovjet csapatok „védőszárnya” és a kommunista irányítás alatt állt fegyveres csoportok kényszerítő ereje nélkül.

Klasszikus értelemben vett rendőrség nem volt, tagjai elszéledtek. A kommunisták pontosan tudták, hogy akié a belügyi tárca és vele az erőszakszervezetek fölötti irányítás, azé lesz a hatalom. A Vörös Hadsereg árnyékában az MKP 1945 elejétől azonnal befolyást szerzett az újraszerveződő rendőrségnél, majd bedarálták a többpártrendszerrel és kiépítették a sztálinista diktatúrát. Erről a folyamatról szól Máthé Áron történész „Vörös karszalag – Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944–1945-ben” című új könyve. A Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnökhelyettese azzal a céllal írta meg monográfiáját, hogy bemutassa a kommunistáknak a rendőrség berkeiben végzett térfoglalását (az ő terminológiájukkal: „forradalmi munkáját”) konkrét esetek példáin keresztül.

Az is ismert, hogy a „demokratikusnak” nevezett rendőrségi állomány részben ezeknek a gombamód szaporodó fegyveres egységeknek, karhatalmi osztagoknak a tagjaiból verbuválódott. Tény, hogy nem volt olyan párt, amelynek ne lett volna valamilyen „rendfenntartó” egysége. Elég féktelen csoportok voltak ezek, akik nem titkolták érzelmeiket. Kijárási tilalom ugyan nem volt, de sötétedés után senki nem mert az utcára menni. Vidéken sem volt más a helyzet: az első vonalban harcoló elit alakulatok még „átléptek” a falvakon, de a második vonalban érkező ún. szabadcsapatok végigrabolták a községeket, azt is elvitték, amire nem volt szükségük. Ez a rablási forma jelen volt a nagyvárosokban is, bár a szovjet helyőrség biztosító egységei keményen felléptek ellenük.

Az új rendőrségi alakulatok a Vörös Hadsereg által megszállt területen természetesen a szovjet hatóságok engedélyével és támogatásával szerveződtek meg. A helyi nemzeti bizottságok irányításával történt a szervezőmunka, és ezen testületekben már túlsúlyban ültek az MKP emberei, így nem véletlen, hogy az ország több pontján megjelentek az utcán a vörös karszalagos rendfenntartók.

Az ideiglenes kormány megalakulásával párhuzamban megkezdődött a magyar hadsereg szervezése is. Igaz, végleges fegyverszüneti tárgyalások és szerződés hiányában ez még erőtlen próbálkozás volt, a hadsereg olyanokból állt, akik meggyőződéssel álltak szemben a németekkel és hűségesek voltak a magyar kormányhoz. A szervezés többször is megakadt. A megállapodás szerint nyolc gyalogoshadosztályt kellett kiállítani. A szűrést nagyrészt a szovjetek végezték, de volt olyan eset is – például a Budai Önkéntes Ezred katonái – akiket elhurcoltak hadifogolynak. Természetesen akadtak olyan magyar egységek, amelyek szovjetparancsnokság alatt harcoltak, csak nagy nehézségek árán kerültek át honvédségi állományba. Az tény, hogy a népi rendőrség felállítását a szovjet

parancsnokságok kezdeményezték, így mindig fontos szerep jutott a szovjet biztonsági szerveknek, noha a szervezés a helyi nemzeti bizottságok feladata lett. Ezekben a szervezetekben az MKP tartósan meghatározó szerephez jutott, így az irányítást is befolyásuk alá vonták. A korabeli feljegyzések bővelkednek az egyéni erőszakról, fenyegetésekről szóló híradásokban. Sűrűek voltak az ideológiai töltetből fakadó túlkapások, egyes esetekben bűncelekmények, gyilkosságok. Az ellenkezőket nemcsak fizikailag bántották, gyakoriak lettek az elhurcolások. E „közrend fenntartó” szervezet emberei – egyértelmű utalással – vörös karszalagot viseltek, ami egyik jelképe lett az új rendszernek.

A gyorsan szerveződő egységek (akkori elnevezésükben policok vagy policájok) tehát együttműködtek a szovjet alakulatokkal; és nemcsak a közös járőrözésekben, az új szervezet lett a közreműködője a „málenkij robot” végrehajtásának is. Tagadhatatlan, hogy a németek megszállta területeken hatalmas pusztítást végeztek a megszállók, amelynek helyreállítása évtizedeket vett volna igénybe. Nem politikai legenda, hogy Berija javasolta Sztálinnak, a miniszterelnöknek és a hadsereg főparancsnokának, hogy az elfoglalt német területek lakosságát vigyék el „helyreállítási” munkákra. Először még 600 ezer emberről volt szó, de hamarosan a fél létszámnál „elfogyott” a német, ezért a fennmaradókat a helyi lakosságból „pótolták”. A nemzeti bizottságnál állították össze a névsort, majd egy „karszalagos pilic” és egy szovjet katona ment ki a lakáscímre. Aki nem tartózkodott otthon, az „megúsza”, helyette elfogtak egy másik civilt, azt hurcolták a gyűjtőhelyre. Embertelen körülmények között utaztak, és nagyon kevesen térhettek haza. Többségük elpusztult. Aki mégis visszatért, hallgatásra kényszerítették azzal, hogyha beszél, könnyen visszakerülhet. Néhány közülük – ha megélte – csak a rendszerváltozás után mert megszólalni.

Természetesen – mai szóval élve – nem lehetett az „utcáról” jelentkezni. Nagyon sok feltételnek kellett megfelelni ahhoz, hogy egy jelöltből muszkavezető, polic, deportáló bizottsági tag legyen – vagy hol teljesítsen szolgálatot (az ország belső területén vagy határ mentén, esetleg az R-gárdában). Az R-gárda (Rendező Gárda) a párton belül a pártvezetés védelmét szolgálta, a párt rendezvényeit biztosította, de gyakran a párton belüli belharokban is tevélegesen vettek részt. Jelentős erőt képeztek: 1945-ben 5000, 1947-ben 24 ezer embert számoltak. Az biztos, hogy a külső megfélemlítés mellett a párt tagsoraiban is félelmet keltettek. A legvegyesebb összetételű mindenesetre a vidéki rendőrség volt. Érdekesség, hogy a „népi demokratikus” rendőrség létrehozásában ott bábáskodott a fiatal Kádár János is, 1945 elején budapesti rendőrfőkapitány-helyettes lett.

Ez a korszak csak „átmenetet” jelentett, mert az 1940-es évek végétől kialakult a szocialista, proletárdiktatúrára épült állam, amikor „rendezett” keretek közé került a rendőrség, elválasztva a karhatalom más formáitól. Máthé Áron levéltári és helytörténeti kutatásokra is támaszkodó könyve azt vizsgálja, hogy a kommunista párt hogyan alapozta meg a saját értelmezésükben „proletárforradalomnak” – enyhébb megfogalmazásban „népi demokratikus fordulatnak” – nevezett átmenetet. Bemutatja az uralomváltás zavaros időszakában létrejött fegyveres csoportokat, azok összetételét és működését, különös tekintettel a „málenkij robot” jelenségére. A könyvből megismerhetjük az új, 1945-öt követő időszak rendőrségének előfutárait is, illetve a kommunista párt harcát a fegyveres erők feletti ellenőrzés megszerzéséért.

A könyvet ajánljuk a 20. század történelme iránt érdeklődőknek, mindazoknak, akiket érdekel a második világháború vége magyar földön. Azok az események, amelyek már a kezdetektől a kommunista diktatúra kiépítése felé mutattak.

(Máthé Áron: Vörös karszalag. Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944–1945-ben. /Modern magyar történelem./ Budapest, Jaffa Kiadó, 2020, 232 p.)

Williams Atkins

Klímváltozás és a tőzegipar végnapjai

A Lodge Bog [ˈLodge lápˈ] felett tompa ezüst színű volt az ég, és hamuszínű varjak repkedtek felette. Csupasz, búvóhely nélküli táj volt, égnek meredő nádszálak és bizonytalan vízszintesek birodalma; olyan környezet, amelyet általában kerül az emberi faj. S mégis, a láp virágzott, telve volt élettel. Ott állva úgy éreztem, mintha egy hatalmas, heverésző emlős hátán lennék.

A Lodge Bog a Bog of Allen [ˈAlleni lápˈ] része, amely Írország Midlands (ˈKözépvídekˈ) nevű régiójának 960 négyzetkilométernyi ősi tőzegmezőjén terül el. Ezer évvel ezelőtt a Lodge Bog tó volt. A századok során a tó egyre sekélyebbé vált, ahogy iszap halmozódott fel a beléje áramló vizekből. Partjai felől beljebb kúszott a növényzet, és a nyílt víztükröt nádas és liliomok váltották fel. Ahogy ezek a növények elpusztultak és a mélybe süllyedtek, a víz idővel olyan sekély és mocsaras lett, hogy óvatosan át lehetett gázolni rajta. Pár száz évvel később a mocsár lápfölddé változott, megtelepedtek a szittyó-, fű- és mohafélék, és a biztosabb lett rajta a járás. Évről évre ezek a növények is elszáradtak, és kialakult a tőzeg – nedves, rostos, barnás-fekete massa –, mígnem a lápföld felszíne kupolaszerűen emelkedett a környező föld szintje fölé. Kialakult a dagadóláp. Manapság tíz méter tőzeg is lehet egy dagadóláp élő felülete és az alul lévő agyag, kavics vagy mészkő között. A legrégebbs, legstótebb és legmélyebben fekvő tőzeg Krisztus születése előtt nyolcezer évvel ezelőtt rakódhatott le.

A Lodge Bogban Tristram Whyte édesvízi ökológus lett a kísérőtársam, akin látszik, hogy sok időt tölt a szabadban, és annak óvatossága jellemzi, aki hozzá van szokva ijedős állatok

becserkészéséhez. Whyte az Irish Peatland Conservation Council (IPCC, ˈÍr tőzegföld-megőrző tanácsˈ) munkatársa; a négyfős szervezet 1982-ben jött létre, hogy reprezentatív mintákat gyűjtsön az ország tőzegmocsaraiból. Irodáik átalakított istállóknban kaptak helyet a közeli Lullymore szigeten, amely a szilárd, termékeny, ásványi talaj ritka övezetét jelenti a környező lápvidéken. A „sziget” évszázadokon át menedékhely volt, amelyet egy maroknyi rejtett töltésút kapcsolt össze a külvilággal. A legkorábbi település nyoma egy az ötödik században alapított kolostor volt, ahová állítólag ellátogatott Szent Patrik, akinek a „lábnyma” – egy sarok alakú bemélyedés – még mindig látható egy mészkősziklán.

Kora ősz volt, és a láp, akár a lullymore-i fák, már elvesztette zöld színét. Khaki-, bézs, arany-, bíbor- és narancsszínekben pompázott, és – ahol a tőzeg kilátszott vagy összegyűlt a víz, ott melaszszarna vagy olajfekete volt. Apró kis zsombékok adtak otthont azoknak a fajoknak, amelyek a szárazabb talajt kedvelik: a rozsdabarna szárú gyapjúsásnak, melynek bolyhos fehér toktermése tavasszal beborítja a tájat; a szürkészöld hangának vagy csarabnak, amely augusztusban királykékkel koronázza a buckák tetejét; a skarlátpiros bogyoival díszlő zuzmónak; a parányi mirigyszőrőkkel rendelkező húsevő harmatfűnek, amelynek ragacos levelei rovarokat kebeleznak be. A vizesebb helyeket a mocsarat uraló és kialakító növényzet, a sűrű tőzegmoha fedte; szárai mélyen a vízbe nyúlva himbálózta. A tőzegmohát kiváló nedvszívó képességei miatt az első világháború idején tonnaszám aratták, hogy sebészeti kötszerként használják.

Az IPCC egy pallót épített a 35 hektáros láp közepéig; azon át követtem Whyte-ot, aki leguggolt, hogy megvizsgálja a növényzetet. „Van itt csarab, tőzegmoha, ez itt *magellanicum* – látja, hogy mennyire csillagszerű a capitulum?” –

mutatott a tőzegmoha egy sajátos fajtájának csillag alakú fejére. „Ez pedig a papillosum, a tőzegmoha egy másik fajtája; van még nálunk gyapjúsás; *Eriophorum vaginatum* [hüvelyes gyapjúsás]; és látja ezeket az árpára emlékeztető kis növényeket? Ez a közönséges lápcsillag; latin neve *Narthecium ossifragum*...”

Annak ellenére, hogy Tristram Whyte ekkora bőséget lát a szakértő szemével, a Lodge Bog ökológiai értéke a viszonylag ritkás növényzetből ered. „Mivel minden úgy elkülönül biológiailag, kevesebb faj van” – mondja. E fajok közül pedig sok nem is él meg másutt, mint például a harmatfű. Emlékeztem, hogy valamikor az egész Bog of Allent ez az egyedi növényvilág fedte.

Normál körülmények között egy növény fotoszintézissel nyeri a szén-dioxidot a légből; amikor ledobja leveleit vagy elpusztul, a szén-dioxid a bomlás révén visszakerül a légkörbe. A lápban másképp zajlanak a dolgok. Anaerob, vízzel elárasztott körülmények között a növények rothadás nélkül pusztulnak el. A légkörbe való visszatérés helyett a szén raktározódik. Ez azt jelenti, hogy a lápok tisztán hűtőhatást gyakorolnak az éghajlatra. Ez magyarázatot ad arra, hogy a tőzeget a történelem során tüzelőanyagként használták, mind otthon a kandallókban, mind pedig a közelmúltban ipari méretekben a Bord na Móna (kb. ’Állami Tőzegkitermelő Vállalat’) által; az 1940-es évek vége óta a Midlands tele van az energiapiari cég feltárt mocsaraival. Ma ez a régió egyik fő munkáltatója.

A köznapi nyelven csak Bordnak hívott cég gondozásában lévő, ezekhez hasonló tőzeglápok nemcsak Írországból származnak a legnagyobb szénkészletnek, hanem bolygónkon bárhol. Mindent összevetve, a világ erdőiben található szén megközelítőleg kétszeresét tartalmazza. A becslések eltérőek, de egy jelentés szerint 455 milliárd tonna szén van csak az északi félteke tőzegmezőin, ami nagyjából a légkörben található szén felének felel meg. Amikor egy mocsarat lecsapolnak vagy más módon megbolygatnak – kereskedelmi célú feltárással, házi tőzegkivágással vagy mezőgazdasági fejlesztés során – a tőzeg száradni

kezd, majd lebomlik, miközben felszabadul az évezredekken át felhalmozódott szén. A becslések szerint egy hektárnyi, két méter mély aktív tőzeg évente csaknem egy tonna szenet nyer ki a levegőből, és összesen akár nyolcezer tonna tárolására képes. Ha lecsapolják, akkor ez a hektár körülbelül hattonnányi szén-dioxidot bocsát ki évente.

Amióta 1933-ban megalapították a Tőzegiparfejlesztési Bizottságot (a Bord elődjét), a tőzeg kulcsfontosságú energiaforrássá vált Írországból: az 1970-es évek elején az olajválság alatt az ország villamosenergiamennyiségének csaknem 40%-át szolgáltatta. A tőzeg azonban soha nem volt túl jó fűtőanyag – egy közelmúltbeli értékelés szerint a nemzeti villamosenergia-termelés kevesebb mint 8 százalékát tette ki, viszont az ágazat széndioxid-kibocsátásának 20 százalékáért volt felelős. Tavaly az írországi Climate Action Plan (éghajlat-változási cselekvési terv) elismerte, hogy az ország „igencsak messze van a helyes úttól”, és megígérte, hogy 2030-ra villamosenergiájának legalább 70 százaléka megújuló forrásokból származik majd, és nemzeti politikaként határozta meg, hogy felhagy a tőzeggel, mint fűtőanyaggal. A Bord már 2014-ben bejelentette, hogy 2030-ra várhatóan abbahagyja a tüzelőanyagként szánt tőzeg kitermelését, de mivel az éghajlatváltozás felgyorsult, a vállalat kénytelen volt a tervezettnél jóval gyorsabban visszavonulni, és több száz munkahelyet szüntetett meg. A Midlands gazdaságára és a munkakultúrára gyakorolt hatás már eleve pusztítóan bizonyult; a tőzegkitermelés által okozott ökológiai károkat azonban még az energiapolitika gyökeres átalakítása sem fogja jóvátenni.

„Európa dagadólápjainak ötven százaléka Írországból található” – mesélte nekem Whyte, miközben mentünk vissza a kocsihoz. „Jogilag kötelességünk védeni őket, de kevesebb, mint tíz százalék tekinthető megóvásra érdemesnek, mivel mindegyikük élővilágába beavatkoztak már.” A Bord az általa kibányászott lápon kb. 77 000 hektár „rehabilitálását” tervezi – elsősorban azáltal, hogy újranedvesíti őket, és hagyja, hogy a természet átvegye uralmát

– azonban sok természetvédő szerint ez nem elegendő. Whyte szerint: „A rehabilitáció nem helyreállítás; csak a stabilizáció.” Lehetséges, hogy az ilyen helyeken megszűnik a szénkibocsátás, de az élő láp nem tér vissza.

Ha Írország nemzettudatát az ország te-repviszonyai közt lehetne keresni, akkor az a mocsaraiban lenne fellelhető. Az esőzések miatt Írország – a földjének 17 százalékát borító tőzeggel – bolygónk egyik legmocsarasabb országa. A lápok az ország múltjának múzeumát jelentik azon rendkívüli adottságoknak köszönhetően, hogy bármit megőriznek, ami esetlegesen a mélyükre süllyed. Néhány példa a Bog of Allenből kiásott tárgyak közül: fahordóban tartott vaj, amelynek alig romlott az állaga az évszázados tárolás óta; egy pár kétezer éves bőrcipő, amely úgy néz ki, mintha tegnap vetette volna le gazdája; egy Zsoltároskönyv, amely a föld alatt töltött nyolcszáz év ellenére még mindig olvasható. A Bord kapcsolatban áll Írország Nemzeti Múzeumával; az itteni régészek viselnek gondot azokra a leletekre, amelyeket a cég a tőzegkitermelés során hoz fel a napvilágra.

Seamus Heaney – a lápvidék babérkoszorús költője – számára a táj mindig „furcsa nyugtató hatással volt... a képzettársítások visszavittek a korai gyermekkorba.” A láp szabadságot és közösséget, valamint munkát jelent. Ez a bizonytalan, határok nélküli terep – sem élő, sem halott, sem nedves, sem száraz, sem mindenkié, sem valakié – soha nem volt politikailag szemleges. Írország mocsarait a városlakók gyakran a halállal hozták alapvető összefüggésbe: gazdasági és kulturális senkiföldjét, útonállók menedékét, számkivetetteket és remetéket jelentett, és a féllálati sorsban élő parasztság szinonimája volt – „nyomorúságos és az éhezéstől elgyötört kísér-tetek” az egyik tizenkilencedik századi írás szerint. A néphagyományban a lápvidék az alakváltó *púca* lakhelye volt – egy a tündérek mitológiáját vizsgáló 1828-as tanulmány „ördögi gondolkodású, feketének kinéző, rossz lénynek” hívta –, míg Edna O’Brien 1960-as klasszikusában, a *Country Girls* (*Vidéki lányok*) című regényben főszereplők lenéző elutasításban részesültek, mivel „frissen a lápvidékről” érkeztek.

Az ír történelem jelentős része során a lápok a gazdasági fejlődés akadályainak is tekintették. 1731-ben elfogadtak egy parlamenti törvényt, amely „ösztönözte a terméketlen talajok és az ugar, valamint a lápvidékek fejlesztését, valamint a faanyagok való fák és gyümölcsösök ültetését”. A tizenkilencedik század közepére mintegy harmincezer hektárnyi lápot hódítottak vissza. Ennek ellenére Bram Stoker 1890-ben megjelent, a *The Snake’s Pass* (*A kígyó átjárója*) című gótikus regényében egy geológus továbbra is így panaszkodik, az egyik korábbi dublini érseket idézve: „Egy mocsarai miatt majdnemhogy hírhedt szigeten élünk, de mégsem emlékszem, hogy bárki is sokat próbált volna tenni ez ügyben.” Ez nem jelentette azt, hogy a lápos területeket nem lehetett visszanyerni. „Mind sebészeti, mind orvosi módszerekkel kezelünk egy lápot – folytatja Stoker geológusa. – Leccapoljuk, hogy leálljon szivacsként működő hatása, majd meszet öntünk bele, hogy megszüntessük növekedésének alapvető elvét.” Elméletileg egyszerű volt a folyamat: a láp közepéig ásott vízelvezető árok hálózata kiszárította a tőzeget, amelyet ezután lehetett mésszel termékenyíteni, trágyázni, majd felszántani. Így „gyógyult meg” „egy „értéktelen” láp.

A lápvidék azonban éghajlat és helyrajzi viszonyok szülötte; lételeme a víz, éppúgy, mint a tavaknak és a folyóknak. Csak óriási, gyakran gazdaságtalan emberi energia-befektetés árán lehet a lápot burgonyafölddé vagy legelővé változtatni. A fűtőanyag azonban más kérdés. A *turf*, ’gyep, tőzeg’ (ez a neve a háztartási használatra szánt *peat*-nek, azaz ’tőzegnék’) volt a legfontosabb dolog a lápban, és ha az ilyen kopár földterületre szoruló szegényes bérlők valamivel jól jártak, akkor az a bőven rendelkezésre álló ingyenes fűtőanyag volt.

Az volt a szokás, hogy ha egy lápot leccapoltak, a növények és a gyökerek föld feletti részét levágták, és az így felszínre került tőzeget kiásták egy olyan – *sleánnak* – hívott ásó segítségével, amelynek egyik oldalán egy szárny volt. Nyaranta egy akár két méter mély tőzegből álló szakadék haladt a láp széleiről

a belseje felé, akárcsak egy sziget, amelyet szétmállaszt a tenger. A lápból kitermelt téglaméretű hasábkot kiterítették, és körülbelül tíz napon át hagyták kicsöpögni, majd öt vagy hat tőzegtéglából álló körönként befelé dőlő halmokba rakták őket száradni – ezt az eljárást *footing*nak, ’kb. támasztásnak’ nevezik. Ezek a kupacokba halmozott tőzegtéglák még mindig ismerős látványt jelentenek Írország magánkézben lévő lápjában – amelyből több száz van – bár manapság a téglák vállalkozók gépei által kiásott, mállasztott tőzegtől készülnek.

A tizenkilencedik század végére a lápok a dacos nemzeti karakter jelképének számítottak a brit uralom alatt lévő Írországban. A brit fennhatóság támogatói a nemzeti jelleg aláadásának egyfajta módját látták a lápvidékek visszahódításában; az ír nacionalisták számára viszont a gazdasági önállóságot jelentették a tőzegtöldek, mint potenciális hazai ipari erőforrások. 1946-ban, miután a második világháború alatt leálló, Nagy-Britanniából érkező szénimport nyilvánvalóvá tette fűtőanyag szempontjából az önellátás szükségességét, bejelentették, hogy egy új részvénytársaság, a Bord na Móna „Tőzgebizottság” létrehozásával kibővítik a Tőzegipar-fejlesztési Bizottságot. Az Irish Times egyik fanyar humorú újságírója az elnevezést „felháborító dekadens ír címnek titulálta”, amely álságos módon hagyományos jelleget kölcsönöz egy olyan létesítménynek, amely „azzal a céllal alakult, hogy soványka kis ír örökségünk nagy részét eltűzelje”. Az ekkora méretekben zajló tüzelés azonban megfelelő munkaerőt kívánt, ami örömteli fejlemény volt egy olyan térségben, ahol régóta alacsony volt a foglalkoztatottság. „Azoknak, akik Bord na Móna-ban kaptak állást, nem kellett kivándorolniuk – mesélte nekem egy Bog of Allen-i lakos. „Sok rokonom kivándorolt Angliába és Amerikába. Azok, akik a Bord na Móna-nál voltak, otthon maradtak.”

A háború utáni években a durva tőzeghasábkokról – azaz a lápból kézi erővel kivágott vagy mechanikus sajtológépben formázott téglákról – áttértek az örölt tőzegre, amely a láp felszínéről ipari úton lazítással felkotort, szemcsés, morzsalékos anyag. Az örölt tőzeget

ezután vagy közvetlenül az erőművekbe viszik, vagy porrá őrlik, és hosszúkás tömbökbe tömörítik, hogy háztartási fűtőanyagként értékesítsék. Kérdezzünk meg szinte bárkit Írországban, hogy mit jelent számára a Bord; egy tizenkét és fél kilogrammos „bálát” fog leírni, amely sajtolt brikettekből áll, az utóbbiakon dombornyomott BNM betűk láthatók. Még ma is sok helyen kaphatók ezek a szénhez hasonló törekenységű, polipropilén hevederekbe szijazott tőzgebrikettek. A Midlands lakói közül többen említettek egy 1986-os tévéreklámot, amely fennmaradt a YouTube-on. Ahogy a The Dubliners ír népzenekar hegedűse, John Sheanan a Marino-keringőt játssza, felhőtlen boldogságot sugárzó családi jelenetek sorát látni: egy férfi leveszi a cipőjét, és a tűznél melegíti a lábát; egy kislány mackóját magához szorítva elégedetten bámul a lángokba; egy nő átöleli kedvesét, akire várt. Valamennyi két másodperces jelenetet a tűz meghitt fénye világít meg – egy sajátos tűznek a fénye, amelyet csakis a tőzeg ad ki magából. Egyetlen szó sem hangzik el. A brikett az ott-honi idill örök jelképe.

A Bord felismerte, hogy a tőzeg többet jelentett pusztá fűtőanyagnál. Melegében, fényében és illatában – még géppel kibányászott és sajtolt formájában is – nemzedékeken átnyúló örömteli képzetek rejlettek: a kényelemé, a szereteté és a meghittsége.

2003-ban egy holttest felfedezése miatt riasztották a rendőrséget a Croghan-hegy (egy kihűlt vulkán maradványa) közelében Lullymore-tól húsz kilométerre északnyugati irányban. Az állami patológus megállapította, hogy egy a húszas éveit végén járó, magas termetű emberről van szó, akit agyonszúrtak. Mellbimbóit levágták, és lefejezték. A holttestének maradványait szemlélve, látszott ujjlenyomatának redőzete, az ápolt körömök (nem kétkezi munkás volt) és bőrének pórusai – amely bőr egyébként a cserzőműhelyből kidobott hulladéokra emlékeztetett.

A jó öreg croghani ember – így vált ismertté – nyugodtan feküdt a tőzegtömbben, amióta több mint kétezer évvel ezelőtt feláldozták. Álmát 2003-ban zavarták meg, amikor csatornát ástak egy magánkézben lévő lápjban; a lelet most egy

üvegszekrényben van kiállítva Dublinban az Ír Nemzeti Múzeumban. Ottjártamkor csatlakozott hozzám néhány turista is a homályos kis benyílóban. Egyikük megborzongott, elővette iPadjét a táskájából, és készített egy fényképet. Akaratom ellenére is úgy éreztem, mintha lenne valami tolakodó a báméskodásunkban. Egy felirat a következőkről tájékoztatott bennünket: *Összfont mogyoróvesszőket illesztettek be a felkaron ejtett vágásokba, és ezek segítségével rögzíthették a testet a lép fenekén.* Azok a tőzeglápok, ahol ilyen testeket találtak, a Croghan hegyhez hasonlóan ősi királyságok közti határterületeken fekszenek; az ilyen vidék bizonytalan uralom alatt álló senkiföldje volt, ahol könnyen el lehetett tüntetni valakit láb alól.

– Miért ott temették el a hullákat? – tette fel a kérdést Ray Stapleton, a Lullymore Heritage and Discovery Park menedzsere, amikor másnap találkoztam vele. – Azért, mert ez nem törzsi föld volt. Azon kívül eső területnek tekintették. A lépvidék mindig vad volt.” Mint az élménypark honlapja elmagyarazza, ez „Írország egyetlen látványossága, amely átfogó képet nyújt az ír tőzeglápokról és a környéken lakók életéről”. Stapleton irodájában ültünk, az eső akkora zajjal kopogott a tetőn, hogy szinte kiabálnunk kellett. Elmondta, hogy a közeli Rathanganban született, egy kvékerek által alapított faluban, ahol az 1940-es évek óta meghatározó a Bord na Móna jelenléte. „Olyan volt, mint a vadnyugat – mesélte a város virágkoráról, amikor az egész Írországból emberek százait hozták ide, hogy tőzeget vágjanak a nemzet új erőművei számára. Stapleton úgy nőtt fel, hogy nyaranta tőzeget vágott családjá földjén. „Tudtam, hogy a lép az egy külön világ – mondta. Akkora gótéket és szitakötőket találni, mint az öklünk.”

A Heritage and Discovery Parkot 1993-ban hozták létre, részben, hogy helyi munkahelyeket teremtsenek, a Bord cég sorozatos leépítéseit követően. „Modernebb gépekkel dolgoztak, és nem volt szükség annyi kétkézi munkára” – mesélte Stapleton. A park kiállítása neolitikum korabeli, szakállas bábuival és diorámaival Lullymore természeti és ipari történelmét mutatja be, míg a kávézó és a

minigolfpálya mögött a látogatók egy „biológiai sokféleséget bemutató deszkaösvényen” haladhatnak végig egy elrekesztett részben lévő elárasztott láphoz. „Csak annyit tettünk, hogy engedték visszajönni a vizet. Pusztán csak hagyni kell, hogy a természet újra átvegye az uralmat.”

Elismerte, hogy a Bord tönkretette a környezetet a térségben végzett tevékenységével – a tőzeg nagy része eltűnt, és száradokba telik, amíg visszatér – de hangsúlyozta, hogy a cég valami nagyobb dolgot hozott létre a lépvidéken a munkahelyeknél és a megtermelt energiánál. „Azt tudtuk mondani, hogy ipari ország vagyunk, egy modern ország; képesek vagyunk saját készleteinkből ellátni magunkat – nincs szükségünk a brit szénre.”

A park tengerentúlról érkező látogatóinak többsége német, amit Stapleton annak tud be, hogy ők maguk is kedvelik a lépvidékeket (A Bord még mindig német lépokon kifejlesztett technológiát használ). A brit turisták elmaradtak a Brexit óta, az amerikaiak közül pedig kevesen vállalkoznak ekkora kitérőre a turisztikai látványosságok megszokott útvonalai mellett. Bevallotta, hogy itt nehéz az idegenforgalomból megélni: „Itt nem lehet kastélyt látogatni, nem lehet „Vad Atlanti útra” (Wild Atlantic Way) menni, nem lehet megnézni a Moheri sziklát... Nem lehet Kilkennybe menni... Itt a lépvidék felé vezet az út.”

Amikor a Bord az utolsó láppal is végez, Stapleton szeretné, ha a Bog of Allen nagyobbik részét újrantedvesítenék, engednék, hogy visszatérjen a vadvilág, és zöld turisztikai célpontként – egyfajta ír szafariparkként – népszerűsítsék. „Gyakran elgondolkozom, hogy milyen lenne, ha nem kellett volna elhasználni a tőzegünket. Szerettem volna látni, amikor hat méter magas volt, akár egy nagy kabát. Ezt írta Matthew Farrell költő is a tizenkilencedik században; azt mondta, hogy a lép olyan, mint egy nagy kabát, amely beburkolja és védi Lullymore-t.

Később, ugyanazon a héten a kezembe került Farrel 1860-ban írott költeménye. Részben Lullymore földesurához, William Murphyhez írt hízelgő hangú enkómium, azaz dicsőítés

volt, de – még ha erősen Wordsworth-re emlékeztető módon is – az Inland szigetet körülölelő láp szépségének az őszinte ünneplése is helyett kapott benne.

Írország legnagyobb, Szolgáltatási, Ipari, Szakmai és Műszaki Szakszervezetének, a SIPTU-nak a dublini székhelye a Liberty Hallban van; a tizenhat emeletes toronyház a Liffey folyó északi partján áll. Egyik földszinti ablakának fémredőnyén James Connollynak, az 1916-os húsvéti felkelés egyik vezetőjének kézzel festett szavai olvashatók: „Az ír nép csak akkor lesz szabad, ha mindent birtokol majd, az ekevastól a csillagokig.” Azért voltam ott, hogy találkozzak Willie Noone-nal, a SIPTU energiaszektorának szervezőjével; Noone kritikával szemléli annak módját, ahogy a Bord na Móna és a kormány felszámolta a tőzegipart.

„Évekkel ezelőtt az angolok vették el földünket – mondta a folyóra néző konferenciateremben – és a lelünkbe ivódott, hogy ha van földünk, azt meg kell védnünk.” Ahogy beszélgettünk, telefonja időnként rezgett a beérkező e-mailektől és sms-ektől – aznap este egy klímaválságról szóló vitában vett részt az RTE-nek, Írország nemzeti műsorszolgáltatójának egyik adásában. Noone, aki maga is a Midlands szülőtte, szintén úgy nőtt föl, hogy kézzel vágta a tőzeget a családi lápon. „Fiatalon nagyon nem szerettem csinálni, mert nyűgnek tekintettem, olyan munkának, amelyet muszáj volt megcsinálni – poros volt, piszkos volt, és szívesebben csináltunk volna mást.” De miután rövid ideig Angliában és Ausztráliában élt, és visszatért a Midlandsbe, egyike azon keveseknek, akik még mindig maguk vágják és szárítják a tőzeget a kandallójukba. „Olyan ez, mint a Guinness – magyarázta. – Még soha nem hallottam senkiről, aki az első korsó Guinness megívása után azt gondolta, hogy jó lenne az íze. De menjünk be az ország bármelyik kocsmájába, tucatnyi öregembert látunk majd ott, és valószínűleg mindnek egy-egy korsó Guinness lesz majd a kezében. Ezt hívják tanult ízlésnek.”

A Midlands vidékét igazából mindig isten háta mögötti helynek tartották, annak ellenére, hogy közel van a fővároshoz; az 1940-es években a térséget teljesen átfőrdte a Bord

megalakulása. „Ezek nem a megszokott értelemben vett állások voltak – mondta Noone. – Ezek jó állások voltak, igazi állások, nyugdíj járt utánuk, egy életre szoltak, szakképzettség kellett hozzájuk. A nagyszabású tőzegkitermelés azzal a kettős előnnyel járt, hogy biztosabbá vált Írország energiaellátása és állások ezreit teremtette meg az a föld, amelynek szinte alig tulajdonítottak gazdasági értéket a történelem során. A Midlands nagy része még mindig apró kis gazdaságokból áll; ezek nagy nehezen próbálnak megélni abból a földből, amelyet – épp tőzegtartalma miatt – nem tartanak sokra.”

A tőzegkitermelés a mezőgazdasági munkákhoz hasonlóan idénymunka, főként július és szeptember között végzik, amikor a száraz időjárás lehetővé teszi, hogy a gépek megközeleltsék a lápvidéket, és hogy kiszáradjon az örölt tőzeg. A legtöbb Bord-szerződés évi tíz hónapra vagy annál rövidebb időtartamra szól, és nagy rugalmasságot enged meg. „Valójában igen jól össze lehet egyeztetni a midlandsi életmóddal” – mondta Noone. A lápvidéken végzett munka lehetővé tette az itteni gazdálkodók számára, hogy rendszeres fizetést kapjanak, miközben saját gazdaságaikat is fenn tudják tartani. „A kettő együtt jó megélhetést biztosított: gondoskodni tudtunk öreg szüleinkről; el tudtuk küldeni a gyerekeinket továbbtanulni.” Más szóval a Bordnál végezhető munka megoldást kínált arra a szegénységre és elszigeteltségre, amely már nemzedékek óta sújtotta a Midlands térségében élőket, miközben helyben tartotta a népességet. A tőzegkitermelés megszűntével ezek a gazdaságok megint „visszasüllyednek a szegénységbe”.

2018 végén a Bord bejelentette, hogy 2200 alkalmazottja közül 430-t el akar bocsátani egy önkéntes felmondási program keretében. Egy évvel később közölte, hogy Írország három, még működő tőzegégető erőművéből kettő 2020 végén bezárja kapuit, egy a kormány által „tőzegtermelésből való gyorsított kilépésnek” hívott program keretében, amelyek alapján kétmillióval kevesebb tonna tőzeget égetnének el évente. Addigra sok alkalmazott már elfogadta az önkéntes felmondási csomagokat: csupán 2018-ban a Bord csaknem 46 millió dollárt (13,5 milliárd forintot) fizetett ki önkéntes

elbocsátási kompenzációval. A Bord emellett 12 millió dolláros (3,5 milliárd forintos) „igazságos átmeneti alapot” hozott létre az újonnan munkanélkülivé váltak átképzésére; de az élet-pálya-módosítás már túl későnek bizonyult a cégnél dolgozók többsége számára, akiknek átlagéletkora ötvenhat év volt. „Az a baj a Midlands térséggel, hogy az egészet lúp borítja – mondta Noone. – És itt nem sok mindent lehet csinálni.” (2020 áprilisában további 230 Bord-alkalmazottat bocsátottak el „átmenetileg” a covid-19 válság miatt.)

Noone becslése szerint a brikett iránti kereslet csökkenésével eddig mintegy hétszáz munkahely ment veszendőbe, és úgy véli, hogy ezt még több fogja követni. Tekintettel a lúpvidékeken felhalmozott milliónyi tonna őrlött tőzegrre és a még megmaradt hőerőmű bizonytalan jövőjére, a Bord földterületének nagy részén ebben az évben elhallgatnak a gépek. Eladják vagy leselejtezik őket, a kibányászott mocsarak pedig szélerőműparkokká alakulnak át, vagy vizes élőhelyekké változnak vissza.

Bog of Allenben szakadt az eső. Michael Kearney mellett álltam egy fekete pusztaság szélén; Michael korábban a Bord na Mónánál dolgozott. Előttünk a kibányászott tőzeg tizenöt méter széles sávjai egymással párhuzamosan egy kilométernél is hosszabban nyúltak el a ködös messzeségbe. Mindegyik csíkot egy körülbelül két méter mély vízelvezető árok választotta el a mellette lévőől, amelynek az alján csillogott a víz. Minden tizedik vízgyűjtő szélén egy három méter magasan felpúpozott tőzefal húzódott végig. Az emberek gyakran „aratásként” írják le a lápi tőzeg kitermelésének folyamatát, de jöllehet a lúp vetésre kész földnek tűnik a Google Earth-en, a folyamat közelről annyira emlékeztet az aratásra, mint amennyire egy sor szélturbina hasonlít egy farmra. Olyan inkább, mint a külszíni bányászat. Ennek ellenére ahogy Kearny a hatalmas fekete síkságot nézte, olyan benyomást keltett, mint aki egy kertet csodál, amely egy egész élet munkája. Javaslatomra, hogy hozom az ernyőmet a kocsijából, elnyomott egy mosolyt a szája szegletében: „Nem sok ernyőt látni a lúpvidéken.”

A Ballydermot lúpvidéken vagyunk, amelyet Kearney húsz évig irányított a Bord számára, mielőtt 2018 közepén visszavonult. A Ballydermothoz hasonló kitermelt lúp szigorú ellenőrzést kíván meg. Lehet, hogy nem élő lúp már, de változékony és szeszélyes. Természete óránként változhat, és az onnan egy adott napon kinyert tőzeg mennyisége nagyban eltérhet a szomszédos mocsarakban kitermelttől.

Egy lúpfelügyelő fő ellensége a víz és a tűz. A heves esőzések miatt a lúp túlzottan felpuhul, és akkor nem biztonságos a művelése – napokba telhet a besüllyedt gépek kiemelése. A lúpon élő férfiak még mindig emlegetik a 2012-es évet, amely a Bord történetének legrosszabb éve volt, amikor annyira sok eső esett nyáron, hogy télre az erőművek már majdnem kimerítették tartalékait. „Ha még egy olyan évünk lett volna, mint 2012, akkor bezártak volna az erőművek” – mondta Kearney. A következő nyár azonban rekordot döntött: a száraz és meleg hónapok azzal fenyegettek, hogy lángra kap a lúp. „A gépekből kipattanó szikrák vagy öngyulladás miatt keletkező lángok millió dolláros kárt okoztak már a Bord lúpjában. Ezért a felügyelő munkájának egy része egyszerűen csak a pusztá megfigyelés. Tűz esetén semmi egyebet nem kell tenni, csak odavezetni a bulldózer a tőzegalomra, és megpróbálni még több tőzeggel elfojtani a tüzet. „A tűz szokás szerint kialszik, és húsz perc múlva csak egy kis füstgomoly látszik – mondta Kearney. – Aztán az egész éjszakát azzal tölthetjük, hogy figyeltük.”

Ahogy visszaértünk a kocsihoz, az özönvíz finom, irány nélküli szemerkelésbe ment át: ez írul a *brádán*, azaz párásan szitáló eső. Elhaladtunk egy viszonylag érintetlen, ki nem termelt lúp mellett, amely a Lodge Boghoz hasonlóan moha- és fűpárnával borított, hangás zsombékos volt. „Régebben így nézett ki a mocsár – jelentette ki Kearney minden érzélem nélkül. Úgy számolja, hogy mielőtt a Ballydermot lúpot az 1940-es években feltárták, a felszíne tíz méterrel magasabban volt, mint ma – egy kétemeletes épület magasságának felelt meg. „Tulajdonképpen leértünk az aljára, a *lack*-be.”

A „lack”, „lac” vagy „lak” – a megkérdozetek közül senki nem volt biztos a helyesírásban – helyi kifejezés a tőzeg alatti talajra, amely mélyen a föld természetes szerves felülete alatt van; ezer évvel ezelőtt ez képezte a tó medrét, ahonnan a láp kifejlődött. A szó talán a „lake” (‘tó’ jelentésű) szóból származik, de nem jelenik meg sem ír, sem angol szótárakban. Ahogy visszatekinttem a kibányászott üregbe, ahol kilátszott a láp kavicsos-mészköves medre, az a pillanatnyi érzésem támadt, hogy egy kiszáradt óceán fenekén vagyok – még hiányában is nyomasztó volt a felette lévő sötét tömeg.

A Ballydermot Bog-tól alig néhány percnnyire volt a Kearney otthona, Clonbulloge faluban. Visszaindultunk az esőben – amely mostanra már clagarnach-há, azaz felhőszakadássá vált – azon az úton, amelyet húsz éve szinte napon-ta megtett. „Az egyik ügyvezető igazgatónk ténylegesen úgy küzdötte fel magát: a lápon dolgozott munkafelügyelőként” – mondta. „És most?” – kérdeztem. „Nem tudnák megmondani, hogy néz ki egy láp.” Néhány évvel ezelőtt, a Bord tanácsadó céget bérelt fel a hatékonyság javítása érdekében, mesélte Kearney. „Be kellett tennünk egy folyamatábrát az irodába. Az egyik fiú a PricewaterhouseCoopers könyvelőirodánál dolgozott korábban. El kellett mondanunk neki, mit csinálunk a lápon az elejétől a végéig, majd hat hónap múlva visszatért, hogy megmondja, hogyan kell jobban csinálni.” Egyfajta száraz gúnnal ejtette ki az utolsó szavakat.

Kearney otthona egy csinos, fehér kis sorház volt a falu központjában. Egy kis táblán a „Tiszta falu bronzérmese” volt olvasható. Amikor beléptünk, elnézést kértem Josephine-től, Michael feleségétől, hogy összecsapogtattam a követ. – „Ó, mintha nem lennénk ehhez hozzászokva” – mondta, és bevezetett a konyhába. A hátsó ajtónál tégl méretű szárított tőzeghasábok voltak felhalmozva a konyhai pultnál. Ugyanez a tőzeg fűtötte a konyhai tűzhelyt, még volt belőle a fészkerben, és még ennél is nagyobb mennyiség – húsz tonnányi, hogy kitartsa a télen – állt egy másik melléképületben.

„Egyen egy szelet pirítóst” – mondta Josephine, és betett egy kenyert a pirítóba. Kis időre egyedül hagyott bennünket, és egy

bekeretezett fekete-fehér képpel tért vissza, amelyen egy szép, középkorú házaspár mosolygott egy tőzezláp mellett. Az asszony egy padon ült, amely egy tőzeghalomba volt bele-vágva. Előtte összecsuható asztal volt, amelyen egy bádogg teáskanna és egy üveg Bovril [marhahúsalapléből készült kenhető krém] állt. A férfi *sled*jét, tőzegvágó lapátját tartva állt felesége mögött a még ki nem vágott tőzeg tetején. „Édesanyám és édesapám a lápon” – mondta szeretetteljesen Josephine.

Soha senki nem hitte azt, hogy a tőzeg feneketlen, vagy hogy ipari méretű kibányászása nem más, mint erőszakétel a földdel és az ország „nem túl bőséges ír örökségével” szemben. De még ennek kifosztása is nagyszerű cselekedetnek tűnhet bizonyos körülmények között. Ha a Bord dolgozói körében most a végzetbe való beletörődés tapasztalható, az csak azért van, mert tudják, hogy a társaság létjogosultsága végig csak átmeneti volt. A „lápmeder” mindig is ott volt, várva, hogy egyszer előtűnjék.

(*Harper's Magazine*)

Warren Ward¹

Életünk értelmének keresése a halál ellenében

„Az orvoslás tudományának minden fejlődése mellett állandó maradt a halálózási arány: fejenként egy” – tréfálkozott annak idején Jason barátom. Jasonnel együtt végeztük az orvostudományi egyetemet még az 1980-as években. Évfolyamtársainkkal együtt hat hosszú évet töltöttünk mindannak memorizálásával, ami rosszul működhet az emberi testben. Szorgalmasan rágtuk át magunkat egy *A pathologia alapjai* című tankönyvön, amely részletesen leírt minden egyes betegséget,

¹ Warren Ward a Queenslandi Egyetem pszichiátria tanszékének munkatársa. A *Lovers of Philosophy (A Filozófia szerelmei)* című hamarosan megjelenő könyv szerzője. A cikk Nigel Warburton filozófus szerkesztésében jelent meg a folyóiratban.

amely csak érheti az embert. Nem csoda, hogy az orvostanhallgatók hipochondriások lesznek, és baljós okokat vélnek felfedezni minden csomó, dudor és kiütés mögött, amelyet saját magukon találnak. Jason gyakran ismételt megjegyzése arra emlékeztetett engem, hogy a halál (és a betegség) elkerülhetetlen részei az életnek. Jóllehet, néha úgy tűnik, mintha Nyugaton kifejlesztettük volna mindennek a téveszmékre épülő tagadását. Milliárdokat költünk az élet meghosszabbítására mind drágább és drágább orvosi és sebészeti beavatkozások árán, legnagyobb részüket végső, roskatag éveinkben alkalmazva. Tágabb összefüggésekben szemlélve a dolgot, ez az egészségre szánt rengeteg pénz hiábavaló elpcsékolásának tűnik.

Ne értsen félre a kedves Olvasó. Ha rákka, szívbetegséggel vagy annak a számtalan életveszélyes betegségnek bármelyikével küzdenék, amelyekről az orvosi egyetemen tanultam, minden hiábavaló és drága kezelést kipróbálnék, amihez csak hozzáférnék. Értékesnek tartom az életemet. Valójában, mint a legtöbb ember, én is mindennél többre értékelem az életben maradást. Ugyanakkor, legtöbbünkhez hasonlóan hajlamos vagyok nem igazán értékelni az életet, hacsak nem fenyeget közvetlenül annak lehetősége, hogy elveszik tőlem azt.

Egy másik régi barátom, Ross, filozófiát tanult, amíg én az orvoslás tudományában mélyültem el. Annak idején írt egy esszét *Death the Teacher (A tanító halál)* címmel, amely mély hatást tett rám. Az esszé szerint ahhoz, hogy tudatában legyünk az élet értékének, a legjobb, amit tehetünk, ha mindig szem előtt tartjuk halálunk elkerülhetlenségét.

Bronnie Ware hospice ellátásban dolgozó ápolónő életük utolsó 12 hetében lévő emberek tucatjaival készített interjú; megkérdezte tőlük, hogy mit sajnálnak a legjobban. Az *Öt dolog, amit leggyakrabban megbánunk halálos ágyunkon (The Top Five Regrets of the Dying, 2011)* című könyvében az alábbiak fordultak elő a leggyakrabban:

1. Bárcsak lett volna bátorságom a magam igazi életét élni, nem pedig azt az életet, amelyet mások elvártak tőlem;

2. Bárcsak ne dolgoztam volna olyan keményen;

3. Bárcsak lett volna bátorságom kifejezni az érzéseimet;

4. Bárcsak tartottam volna a kapcsolatot a barátaimmal; és

5. Bárcsak engedtem volna magamnak, hogy boldogabb legyek.

A halált illető tudatosság és a teljes élet élése közötti kapcsolat volt központi problémája a német filozófusnak, Martin Heideggernek, akinek munkája inspirációt jelentett Jean-Paul Sartre és más egzisztencialista gondolkodók számára. Heidegger sajnálta, hogy túl sok ember pazarolja az életét a „scordaszellemnek” való engedelmességre ahelyett, hogy hű lenne önmagához. Heideggernek azonban nem sikerült megvalósítani a saját eszméit: 1933-ban belépett a náci pártba, abban a reményben, hogy ez elősegíti szakmai pályafutását. Emberi hiányosságaitól eltekintve, Heidegger elgondolásai filozófusok, művészek, teológusok és más gondolkodók széles körére lettek befolyással. Heidegger úgy vélte, hogy Arisztotelész Lét-fogalma – amely több mint 2000 éven keresztül volt a nyugati gondolkodás vezérfonala, és szerepet játszott a tudományos gondolkodás kifejlesztésében – a legalapvetőbb szinten hibás. Míg Arisztotelész az egész létezést, beleértve az embereket is, olyan dolgoknak tekintette, amelyeket osztályozhatunk és elemezhetünk a világ jobb megértése érdekében, Heidegger a *Lét és Időben* (1927) azt állította, hogy mielőtt belefognánk a Lét osztályozásába, először fel kell tennünk a kérdést: „Ki vagy mi csinálja mindezt a kérdezést?” Heidegger rámutatott, hogy mi, akik kérdéseket teszünk fel a Létről, minőségileg különbözünk a létezés fennmaradó részétől: a sziklától, óceánoktól, fáktól, madaraktól és rovaroktól, amelyekről kérdezzünk. Egy külön szót talált ki erre a Létre, amely kérdez, néz, és gondoskodik. *Dasein*ek nevezte, amely nagyjából azt jelenti, hogy „itt lenni”. Azért hozta létre a *Dasein* kifejezést, mert azt gondolta, hogy már immunissá váltunk a „személy”, az „ember” és az „emberi lény” szavakkal szemben, miközben elvesztettük saját tudatosságunkra való rácsodálkozás érzetét.

Heidegger filozófiája ma is sokak számára vonzó, akik látják, hogy a tudomány miképpen küzd annak a tapasztalatnak a megmagyarázá-

sával, hogy erkölcsi érzékkel bíró gondoskodó lényekként tisztában vagyunk azzal, hogy értékes, titokzatos és gyönyörű életünk egy napon véget fog érni. Heidegger szerint saját elkerülhetetlen pusztulásunknak e tudata – a sziklával és a fákkal ellentétben – sóvárgást kelt bennünk az iránt, hogy értékessé tegyük életünket, értelmet, célt és tartalmat adjunk neki. Míg az arisztotelészi gondolkodásmódon alapuló nyugati orvostudomány az emberi testet anyagi dologként szemléli, amelyet általa lehet megérteni, hogy megvizsgáljuk és alkotórészeire bontjuk, mint bármilyen más anyagot, Heidegger ontológiája az emberi tapasztalatot helyezi világegyetemünk középpontjába.

Tíz évvel ezelőtt melanómát állapítottak meg nálam. Orvosként tudtam, hogy ez a típusú rák mennyire agresszív és milyen gyorsan eljőhet a vég. Szerencsés voltam, mert a műtét gyógyulást eredményezett (remélhetőleg). Ugyanakkor más értelemben is szerencsésnek mondhattam magam. Tudatára ébredtem, oly módon, mint annak előtte még sohasem, hogy meg fogok halni – ha nem a melanómától, akkor végül valami mástól. Azóta sokkal boldogabb vagyok. Számomra, ez a felismerés, ez az elfogadás, ez a tudatosság, hogy meg fogok halni, legalább olyan fontos a jóllétem szempontjából, mint az orvostudomány összes vívmánya, mivel arra emlékeztet, hogy minden nap teljes életet éljek. Nem szeretném megtagadni azt a fajta sajnálkozást, amelyet Ware nővér többször hallott, mint bármi mást, hogy „nem éltem a magam igazi életét”.

A legtöbb keleti filozófiai hagyomány igen nagyra tartja a jól megélt élet szempontjából a halál tudatosításának fontosságát. A *Tibeti halottaskönyv* például a tibeti kultúra középpontjában áll. A tibetiek sok időt töltenek azzal, hogy együtt élnek a halállal, még ha ez ellentmondásosan is hangzik. A legnagyobb keleti filozófus, a Buddhaként is ismert Siddhartha Gautama felismerte a vég számon tartásának fontosságát. A vágyra úgy tekintett, mint minden szenvedés okozójára, és azt tanácsolta, hogy ne ragaszkodjunk túlzottan a földi örömhöz, hanem inkább fontosabb dolgokra összpontosítsunk, mint

például mások szeretetére, lelki egyensúlyunk megteremtésére és a jelenben maradásra. Az utolsó dolog, amelyet Buddha követőinek mondott, így hangzik: „Ami összetett (szankhára), szükségszerűen elpusztul. Állhatatossággal célba érhetnek.” Orvosként minden nap eszembe jut, hogy milyen törekeny az emberi test, és hogy milyen közelről leselkedik ránk a halál. Pszichiáterként és pszichoterapeutaként azonban azt is észben tartom, hogy milyen üres tud lenni az élet, ha nincs értelme vagy célja számunkra. Halandóságunk és becses végességünk tudatosítása paradox módon arra hajthat bennünket, hogy keressük – ha pedig szükséges, teremtsük meg – azt az értelmet, amelyre olyan kétségbeesetten vágyakozunk.

(*Aeon magazine*)

Anasztaszija Sztjepanova²

Hogyan érezzük jól magunkat az elszigeteltségben: egy űrhajógyakornok vallo-
másai

Anasztaszija Sztjepanova nyolc hónapot töltött a külvilágtól elszigetelve – de sokkal rosszabb körülmények között, mintha csak otthon kellett volna begubódzva lennie. Felidézi a legfontosabb dolgokat, amelyeket megtanult, amelyek képesnek tették arra, hogy ne csak erősebbnek érezze magát az életben, hanem egy új értelemben vett szabadságot is elnyerjen.

Összesen nyolc hónapot töltöttem elszigeteltségben egy űrkutatási kísérlet kapcsán űrállomások utánzó környezetben élve az amerikai sivatagban, egy lakatlan szigeten az Antarktiszon és az Orosz Tudományos Akadémia (RAN) biomedikai problémákkal foglalkozó kutatóintézetében (IBMP) Moszkvában.

2 Anastaszija Sztjepanova a „SIRIUS19” és a „MARS 160” nemzetközi űrprojektek tagja, az Orosz Tudományos Akadémia Biomedikai problémákkal foglalkozó intézetének munkatársa, űrkutatási újságíró és a „SzpaszRezerv” katasztrófavédelmi csoport önkéntese.

A következőket szeretném elmondani a kedves Olvasónak. Az elszigeteltség egy csodálatos időszak, amely alkalmas arra, hogy elgondolkodjunk önmagunkról és szeretteinkről, hogy megvalósítsuk önmagunknak tett, örökösen halogatott ígéreteinket, hogy előrehaladjunk önnön fejlődésünkben és hogy megtanuljuk az otthon végzett, hatékony saját testsúlyos edzést.

Százhusz napot töltöttem el napfény, friss levegő, barátok, friss zöldségek és gyümölcsök, telefon és internet nélkül. Százhusz napot egy fémhordóra emlékeztető, hermetikusan lezárt állomáson, olyan munkatársak között, akik azóta a barátaim, már-már családtagjaim lettek. Százhusz napot, amely idő alatt több mint 80 tudományos kísérletet végeztünk el az emberi elme fiziológiájával és pszichológiájával kapcsolatban szélsőséges környezeti körülmények között.

A következők történtek tehát a SIRIUS19 kísérlet során, és ez olyasvalami, amire nemcsak önkéntesen jelentkeztem, hanem amire készültem is azáltal, hogy megpróbáltam bekerülni az IBMP-be, csak azért, hogy bejuthassak a projekt legénységébe. A hozzánk hasonló emberek – akiknek vágya, hogy űrhajósok legyenek – pedig az alábbiakkal járulnak hozzá a világűr meghódításához, miközben teszteljük magunkat és igyekszünk az űrhajósok cipőjében járni az emberiség javát szolgálva.

Emberi kísérletek

Az „állomás” fedélzetén tapasztalt új életmód egy olyan előzetes tesztre emlékeztet, amelyen az emberiségnek kell átésznie, mielőtt elhagyja a Föld légkörét. Ha tudnánk, hogy hányan visszakoznak majd attól, a Holdon vagy a Marson lakjanak, miután átésznek ezeken a kísérleteken! Hányan értékelik majd újra a körülöttük lévő világot és kezdik el élvezni az élet egyszerű örömeit!

A Mars 160 projekt (Mars Society) a legénység világűrben folytatott életét volt hivatott értékelteni; ez alatt értettem meg, hogy igazából micsoda fényűzés egy ilyen „vakáció”, és hogy milyen kevesen engedhetik meg maguknak. Nyolcvan napot töltöttünk ott – ennyi idő elég

egyáltalán egy űrmisszió számára? A küldetések szokásos ideje három és tizenkét hónap között van a Nemzetközi Űrállomáson (ISS), tehát idő tekintetében kiálltuk a próbát.

A bolygónktól „távol” töltött nyolcvan nap alatt sikerült elkerülnünk azt, hogy megbolduljunk. A Mars 160 projekt első részében sokféle kísérletet végeztünk; némelyik nehéz volt, némelyik nem volt betervezve, egyik-másikat pedig akár még kellemesnek is lehetett volna mondani.

Első számú tanulság: a várakozások nem felelnek meg a valóságnak. Akár csalódottan távozunk, akár jóleső meglepetésnek érezzük, már ennek a ténynek a pusztá elfogadása is elve azt jelenti, hogy ezt a próbát igen sikeresen kiálltuk.

Második számú tanulság: az emberi test korlátlan képességekkel rendelkezik az alkalmazkodás, az élni akarás és a túlélés terén. Egy űrállomáson az élet korlátozások hosszú listájából áll, amely sok feszültséget okozhat számunkra. Ezt elkerülendő a legjobb módszer, ha felhagyunk földi szokásainkkal, és beleszeretünk a marslakó életmódba.

S mi lenne a harmadik számú tanulság? Az, hogy soha nem áll rendelkezésünkre elegendő tudás. Tetszik nekem ez a kifejezés: „Minél többet tudunk, annál szabadabbak vagyunk”. A tudás hathatós eszköz arra, hogy túljussunk bármilyen válsághelyzeten, és hogy kreatív gondolkodásra szoktasson bennünket.

Természetesen itt van még a probléma, hogy mivel üssük el szabadidőnket. Csak később, a SIRIUS19 kísérlet alatt esett meg velem először, hogy maga az idő teljesen másnak tűnt, mint amit összes időalapú vizsgálódásaink közben átéltünk. Másként érezni a múlását, megpróbálunk alkudozni vele, időnként akár felgyorsítani vagy lelassítani a gondolat erejével. Az időnek azonban nem parancsolunk, és maga dönti el, mikor mennyit mutat, mintha próbára tenné akaratumkat és elszántságunkat. Napi életünk során nem szentelünk túl sok figyelmet a másodperceknek – időnk órákra van beosztva.

A SIRIUS legénységével töltött időm alatt másodpercek és percek irányították egész életünket.

5 böles tanács

Az alábbiakban néhány ötletet osztom meg, amelyek segítenek abban, hogy a lehető legtöbbet hozzuk ki a kényszerű elszigeteltségből, sőt hogy akár hasznunk is származzék belőle.

1. Ragaszkodjunk napi időbeosztásunkhoz. Úgy tűnne, hogy napirendünk megőrzése a könnyen megvalósítható prioritások közé sorolható, de a dolgok másképp működnek elszigeteltség idején. Ügyeljünk tehát arra, hogy ne térjünk el a heti munkarendünkől, hétvégéken pedig egy kicsit kényeztethetjük magunkat.

2. Kell a mozgás. A testedzés nemcsak testünk egészségéhez, hanem lelkivilágunk építéséhez is elengedhetetlen. Az elszigeteltség szélsőséges, ez idáig soha meg nem tapasztalt életkörülménynek számít. Az ebből eredő stressz leginkább olyan tevékenységgel küzdhető le, amely kifáraszt (futás, ugrás, guggolás, fekvőtámasz, felülés és így tovább), amely mellé nem árt – nyújtó- és légzőgyakorlatokként – némi jóga. Nem rossz ötlet egész családunk bevonása, vagy akár barátokkal együtt is végezhetjük online. Amellett, hogy jól tesz a motivációnak, valószínűleg sok mulatságos percet is szerezhetünk vele magunknak.

3. Korlátozzuk az online töltött időnket. A SIRIUS19-en teljes információzárlatnak voltunk kitéve és nem volt internet; Önt, kedves Olvasó, az ellenkező véletlet tapasztalja meg a túláradó információmennyiség miatt, amely elvonja a figyelmét, és kifárasztja.

4. Uralkodjunk érzelmeinken. Hosszú, rögzös út vezet az egészséges légkör megteremtéséig a legénység tagjai között (mint ahogy bármelyik családban). Néha tényleg vissza kell fogni magunkat, mivel nem csaphatjuk be magunk mögött az ajtót, nem léphetünk ki a helyzetből. Ezt könnyebb mondani, mint csinálni. Ehelyett próbáljunk minden alkalommal kissé elfogadóbban hozzáállni ingerültségünk okához, és a másik szemével látni azt.

5. Figyeljünk önmagunkra. Használjuk ezt az elszigeteltségben töltött időt arra, hogy jobban halljuk önmagunkat, lélegezzünk, medítáljunk, és ismerjük fel azokat a dolgokat, amelyek a karantén elmúltával változtatásra szorulnak.

Legfontosabb tanácsom pedig így szól: ne veszítsük el azon képességünket, hogy mindig tudjunk önmagunkon nevetni!

<https://www.rbth.com/science-and-tech/332156-russia-space-astronaut-isolation-quarantine>

(Russia Beyond)

Gavin McCrea

Mit tudott Rousseau a magányról

Jean-Jacques Rousseau utolsó, befejezetlen művében, *A magányos sétáló álmodozásaiban*, amelyet 1778-ban két évvel halála előtt vetett papírra, a közösség határain túl megélt írói életéről fejtette ki látásmódját: „Egyedül vagyok hát a Földön, immár se testvérem, se rokonom, se barátom, se társaságom önmagamon kívül. ... [D]e én, aki elszakadtam tőlük és mindentől, mi vagyok én magam? Ezt kell még földeritenem.”³

Miután 1762-ben botrány robbant ki az egyik művében kifejtett vallási nézetei miatt, Rousseau nyolc évet töltött száműzetésben távol Párizstól, Svájc, Anglia és a vidéki Franciaország közt vándorolva. Ezt megelőzően a civilizált társadalom középpontjában foglalt helyet – a francia nagykövet titkára volt Velencében, Diderot filozófust mondhatta barátjának, gazdag mecénások pártfogását élvezte, „mindenütt tiszteltek, pártoltak, szívesen fogadtak, ajnároztak” – most azonban paranoiás félelem kerítette hatalmába, mi szerint általános lenézés tárgyává vált. „Azt az embert, aki mindenkinél barátkozóbb és melegebb szívű volt, egyhangúlag kiközösítették a többiek. Leleményes gyűlöletükben azt kutatták, miféle gyötrelem sújthatná érzékeny lelkemet a legkegyetlenebbül, és durván eltéptek minden köteléket, amely hozzájuk fűzött.”

Mire 1770-ben visszatért Párizsba, Rousseau volt az egyik leghíresebb férfi Európában, akit széles körben csak a keresztnévén ismertek,

³ A Rousseau-idézetek Réz Ádám fordításai, Európa Kk., Budapest, 1997.

és sok kortársának tisztelete övezte. Hírneve ellenére úgy döntött, hogy visszavonultan fog élni társával, Thérèse-zel, egy szerény lakásban a Palais-Royal közelében, zenének, növénytanak és vidéki kirándulásoknak szentelve idejét.

„Mint hogy egyedül maradtam hátralevő életre” – Rousseau szemében a női társ nem sokban változtatott sajátos módon érzékelt magányosságán – „s csak magamban találok vigaszt, reményt és békét, nem tudok és nem is akarok mással foglalkozni önmagamon kívül... Csak a lelketem nem vehetik el tőlem az emberek, fenntartás nélkül átengedem hát magam annak a gyönyörűségnek, hogy velem beszélgessek.”

Miután Rousseau kijelentette, hogy többé már nem érdekli a hírnév – „szívemben kihuny a vágy, hogy az emberek jobban megismerjenek” – egy egyszerű projekt mellett határozta el magát: sétálni fog, közben gondolkodni, majd papírra veti a fejében támadt gondolatokat. Műve nem lesz egyéb, mint hiteles beszámoló magányos kóborlásairól és az azok alatti álmodozásairól. „Pontosan feljegyzem magányos sétáimat és amiről séta közben álmodozom, amikor elmém teljesen szabad és gondolataim ellenállás és megkötöttség nélkül követhetik természetes folyásukat. A napnak csak ezekben a magányos, elmélkedő óráiban vagyok teljesen önmagam s önmagamé, ilyenkor nem köt le s nem akadályoz semmi, úgyhogy csakugyan elmondhatom: az vagyok, akinek a természet megteremtett.”

Rousseau felfogásában a magány volt a természetes emberi állapot. Azáltal, hogy kilépünk a társadalomból és elhatároljuk magunkat mások hangjától, elősegítjük a visszatérést önmagunkhoz. Az egy dolog, hogy önmagunkban vagyunk; más dolog azonban írni erről az állapotról. Az *Álmodozások*ban tíz sétát ír le (Első séta, Második séta, stb.), és bár némelyikük tényleg azokról a gondolatokról szól, amelyek Párizs környéki bolyongásai közben támadtak Rousseau fejében, alapvetően gondosan megfogalmazott reflektálások, amelyekben életére és korábbi írásaira tekint vissza. Az *Álmodozások* nem egy merengő spontán feljegyzései, és nem is akarják effajta keresetlenség illúzióját

kelteni; inkább egy mozgásban nem levő test – görnyedt hát, görcsös csukló, fáradt szem, fájó halánték – művének tekinthető, amint az bizonyos mulandó képeket, sajátos bevillanó felismeréseket bont ki és fejleszt elmés vízióvá.

„Megelégszem azzal, hogy feljegyzem a [lelkiállapotomra vonatkozó] méréseket, és nem akarok rendszert keresni az adatokban. Ugyanarra vállalkozom, mint Montaigne, csak épp ellenkező céllal: ő ugyanis csak másoknak írta *Esszéit*, én pedig csak önmagamnak írom álmodozásaimat. Ha úgy lesz, mint remélem, és öreg napjaimra, a Halál küszöbén is megmaradok mostani lelkiállapotomban, álmodozásaimat olvasva eszembe jut majd, milyen élvezettel írtam őket: a múlt így újjászületik számomra s mintegy megketőzi életemet.”

Úgy érzem, itt bizonyosan megcáfolhatjuk Rousseau-t: egy ilyen elegáns mondat – amelyet ilyen műgonddal fogalmaztak meg – nem csupán a szerző pusztá kedvtelését szolgálta. Ezt nemcsak befirkantotta a naplójába, amit aztán visszatett a polcra. Nem saját kedvtelését szolgálta, mielőtt tűzre vetette volna. Inkább fordítva. Ez a mondat nem hagyta nyugodni: darabjaira szedte, alakígtatta, bibelődött vele. Abban reménykedve, sőt feltételezve, hogy kiadják majd, és mások is elolvassák. Rousseau rendkívül igényes volt mondataival szemben, ahogy közönségével szemben is. Mivel képtelen volt az igazi barátságról szóló elképzelését megvalósítani, abbéli kétségbeesésében, hogy az ember képtelen a társadalmi harmóniára, természetes állapotába vonult vissza, és önmagába mélyedt – amit pedig lelke mélyén talált, az a társas lét utáni elpusztíthatatlan vágyódása volt, amely azóta sem csillapodott. Az *Álmodozások* Rousseau azon felfedezése kapcsán született, amely szerint a közösségtől való elszakadás fizikai állapota nem törli ki a közösséget az elméből; hogy éppen ellenkezőleg, a távollét felnagyítja a közösség jelentőségét, miközben önmagunkról gondolkodunk, és fokozza a vágyat arra, hogy megismertessük magunkat a közösséggel, még akkor is, ha csak rosszalló véleményünknek akarunk hangot adni.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a természet (szemben az emberi társadalommal) jelentéktelen szerepet játszik az *Almodozásokban*. Rousseau több alkalommal leírja az érzéseit, amelyeket a felfedezett tájak keltettek benne. A mezőkön sétálva boldogság és nyugalom tölti el. Örömet leli abban is, ha észrevesz egy-egy különleges, ritkább fajta növényt. A „Második séta” során a csillagokkal teli égbolt láttára szinte elragadtatásba esik egy pillanatra: „Az eszmélkedés első pillanata nagy gyönyörűséget szerzett. Még nem éreztem egyebet. Új életre születtem abban a pillanatban, és úgy rémlett, könnyű létemmel betöltök minden tárgyat, amely a szemem elé kerül. Csak a jelen pillanatban életem, nem emlékeztem semmire; egyéni létemről nem volt világos fogalmam, és nem is sejtettem, mi történt velem; nem tudtam, ki vagyok, hol vagyok... Olyan elragadó békét éreztem egész valómban, hogy valahányszor felidézem, összes átélt gyönyöreim között sem találok hozzá hasonlót.”

Hasonlóképpen, Rousseau a terjengős filozófálással sem hagy fel. A „Negyedik séta” nagy részét például az igazság és a hamisság megítélésének szenteli. A „Hatodik sétában” pedig az emberi cselekmények okozatiságának kérdésével foglalkozik.

A melankóliára rátelepedő nyugalom alatt azonban, amely az elragadtatottság után jön és át- szövi a filozófiai érvelést, ott rejtőzik a szorongás. Újfajta magányosságának megfogalmazásakor Rousseau nem állja meg, hogy ne térjen vissza újból és újból ahhoz a régi közösséghez, amelyet állítása szerint hátrahagyott: „Az elmélkedő elvonultság, a természet tanulmányozása, a világegyetem szemlélése mindig arra készíti a magányost, hogy a dolgok teremtője felé forduljon, és édes nyugtalansággal keresse mindannak a célját, amit lát, s mindannak az okát, amit érez. Amikor sorom visszadobott a világ forgatagába, már semmit sem találtam benne, amim egy pillanatra is jóleshetett volna szívemnek. A drága kötetlenség fájó emléke mindenhová elkísért, s közönybe és utálatba burkolta mindazt, amit elérhettem, ami sikerhez és ranghoz vezethetett.”

A sikertől és a rangtól való irtóztatás, amelynek Rousseau hangot ad, valójában egyfajta monomániát leplez azokkal kapcsolatban, akiknek

véleménye szerint megvan a hatalma az effajta dolgok osztogatására. Mások véleményének semmibe vétele voltaképpen az ezekkel a véleményekkel szembeni sebezhetőséget jelenti; ezt a rendkívüli érzékenységet ma neurotikusnak neveznénk. A társadalom szemében pedig „szörnyetegnek”, „méregkeverőnek”, „gyilkosnak”, „az emberi faj iszonyatának”, „a nevetőség tárgyának” tünteti fel önmagát. Elképzeli, amint a járókelők leköpdösik. Már látja lelki szemeivel, ahogy kortársai élve eltemetik. Azt hiszi, hogy a társadalom legfelsőbb rétegeiben is pletykák terjengenek róla: „maga a király és a királyné is szóba hozta, és csöppet sem kértelkedett benne.” A társadalomban nem létezik olyan ember, aki ne táplálna iránta „valamiféle titkos ellenszenvet”, aki „ne venne részt az ellene irányuló egyetemes összeesküvésben”.

E képzeletbeli támadásokra válaszolva Rousseau egy második felfedezést is tesz, miközben ártatlanságát bizonygatja. Rájön, hogy az emberi ítéletek nem egy dologról szólnak, hanem arról, ahogy azt észleljük: „Mindig csak azt a Jean-Jacques-ot fogják látni a helyemen, akit maguk teremtettek szívük szerint, hogy kedvükre gyűlölhessék. Rosszul teszem hát, ha érdekel a látásmódjuk: egyáltalán nem szabadna törődnöm vele, hiszen nem én vagyok az, akit ilyennek látnak.”

Rousseau itt már igazán megcsillantja zsenialitását. Milyen igaza van. Bárki, aki arra vetemedne, hogy megítélje őt, valójában csak saját képzeletszüleményét ítéli meg, amelyet Rousseau-nak vél. Hogyan ítélnének meg az igazi Rousseau-t, ha lehetetlen a hús-vér embert egész valójával a gondolatok anyagtalan világába emelni? Hunyjátok csak le a szemeket, emberkinzók, és nézzétek, hová tűnt a ti Rousseau-tok! Ennek ellenére maga Rousseau-nak is megvannak a gyengeségei. Nem látja, annak, ami mások számára igaz, saját magára is vonatkoznia kell. Rousseau szintén alkotott magának egy képet a társadalomról, hogy a lehető legkifinomultabb módon tudja azt gyűlölni: azaz megvetni. „Én megtaláltam [ebben az állapotban] a derűt és a nyugalmat, boldogan és békésen élek, nevetve rajta, mennyit kínlódnak üldözőim, míg engem átölel a béke,

csak virágok, porzószálak, gyermeki dolgok érdekelnek, s őrájuk még csak nem is... annyira fölöttük állónak érzem magam, hogy nem tudom gyűlölni őket.”

Itt már hamisan cseng annak a Rousseau-nak a hangja, aki szépíróként önnön érveivel alátámasztott igazságok felfedésének szenteli magát, hogy ellensúlyozza a társadalom csalárd feltevéseit. Ha azt állítjuk, hogy valaki nem gondol egy dologra, ez voltaképpen azt jelenti, hogy arra a dologra gondol. Önmagunk sajnálata, az áldozati szerepben tetszelgés – „ha olyan helyre kerültem, ahol már egyáltalán nem látok emberi nyomokat, szabadon lélegzem, mintha menedékbe értem volna, ahová gyűlöletük már nem követ” – igen távol esik önmagunk háttérbe helyezésétől, épp a visszája, önmagunk túlhangsúlyozásának rejtett útja.

Rousseau számára a magány a védettség ígéretét jelenti mások gyűlöletével szemben. Az *Álmodások* arra irányuló kísérlete, hogy szavakból hozzon létre karantént. Körülbástyázza magát a társadalomra vonatkozó ítéleteivel, amelyeken feltételezése szerint a társadalom ítélkezése nem képes áthatolni. Így viszont az önmaga által emelt falak közé záródik be végül, épp olyan nyomasztó módon, mint ahogy a társadalom falai valaha tették. Bezártságában, kínzóitól elválasztva ő maga van kárhozzátva szenvedésre. „Isten igazságos; azt akarta, hogy szenvedjek; és tudja, hogy ártatlan vagyok... Hagyjuk hát az embereket meg a sorsot; tanuljunk meg szenvedni zokszó nélkül; végül mindennek vissza kell térnie a dolgok rendjébe, s előbb-utóbb az én órám is eljön.”

Rousseau önnön elszigeteltségében azt tűzi ki magának feladatul, hogy tiszta értelemben vett írást teremtsen, véde a társadalommal való bármiféle érintkezéstől. Olyan írást, amely független mások véleményétől, a „metafizikai okoskodásoktól és szörszálhasogatásoktól” és az „ügyesebb beszédűek szofizmáitól Olyan írást, amelyet „agyam elfogadott, szívem megerősített, s amely a szenvedély nyugalmában a belső jóváhagyás pecsétjét” hordozza. Amelyet saját maga írt és csak magának szánt. Ez az, amiben Rousseau kudarcot vall. Nem azért, mert nem próbálkozik elég keményen; nem

képességeinek hiánya miatt, hanem mert teljesíthetetlen feladatot tűz ki maga elé. Írását, akárcsak minden írást, szükségszerűen mások írásai kell, hogy áthassák, és ez soha nem lesz másképp.

Honnan származik az írás? A válasz – Rousseau-nak, nekem, nekünk, bárkinek – mások írásából. Ez a probléma, amely elől valóban menekül Rousseau; többet szenved abbéli kudarcától, hogy ettől a problémától valaha is megszabaduljon, mint az öt pocskondiázó társadalom rágalmazásaitól.

Rousseau-hoz hasonlóan úgy tűnhet nekünk, hogy írásaink tapasztalatok olyan birodalmából származnak, amely teljesen elkülönül a papírra vetett szavaktól: a „kinti” világból vagy a „benső” tapasztalatainkból. Ez azonban illúzió. Ami az életben történik – amit teszünk, ami történik velünk, amiről hallunk, aminek tanúi vagyunk, és ahogy mindezt belülről megtapasztaljuk – nem a jelen tiszta állapotában érkezik hozzánk, hanem értelmünk által közvetítve, amely elrendezi és értelmezi az információkat (amelyek mostanra már múlttá váltak) azon történetek alapján, amelyeket korábban az ilyen információk megítélésére és magyarázatára alkotott. Milyen történeteink vannak a világról és belső tapasztalatainkról? Ez a világ és belső tapasztalataink, ahogy értelmünk megismeri őket. Bárhogy szóljanak is ezek a történetek, amikor leírjuk őket – akár szépirodalomként akár tényirodalomként – ráébredünk, hogy már nem a „külvilággal” vagy a „belső tapasztalattal” foglalkozunk, hanem alkudozásokba kezdünk annak módjával, ahogy ezeket mások már elmondták, a már megírtakkal (elsősorban így értjük meg a világot).

Azáltal építjük fel élettörténeteinket, hogy szöveggént olvassuk a velünk történeteket – képekről, eseményekről, testbeszédéről, érzelmekről. Írni pedig annak elolvasása által tanulunk meg, hogy mások miként értelmezték saját szövegeiket.

Nincs semmi titokzatosság az alkotásban. Az alkotás válaszadás. Nem az a kérdés, hogy „Miről írok?” hanem inkább, hogy „Mire válaszolok?”. Nem létezik olyan írás, amely ne lenne egyfajta válasz valamilyen múltbéli törté-

nésre. Ez éppolyan igaz az úgynevezett jelenbe és az úgynevezett jövőbe helyezett írásokra, mint amennyire igaz az évtizedekkel vagy évszázadokkal korábbi írásokra. Nincs olyan írás, amely ne válna a kommunikáció egy-egy megkísérelt aktusává: a művészi formák között egyedülálló azon alapvető igénye miatt, hogy átadható jelentést tartalmazzon; olyan jelentést, amelynek átadása nyomán további jelentések születnek. Rousseau-tól azt tanuljuk meg, hogy írás közben nem dolgokra reagálunk, hanem a dolgokkal kapcsolatos meggyőződésükre. Egy dolog leírásával alapjában véve meggyőződésünkről teszünk kijelentést. Meggyőződéseinkkel kapcsolatos valamenynyit kijelentésünkkel pedig – még azokkal is, amelyek mélyen személyesnek tűnnek, mint a „szeretlek” – újfent kijelentjük mások meggyőződéseit (ami persze nem jelenti azt, hogy nem érzünk szeretetet, hanem hogy történetekből tanuljuk, amit szeretetnek nevezünk).

Amivel pusztán csak a következőt akarjuk mondani: az írás mint tevékenység kevésbé félelmetes, mint ahogy azt Rousseau állítja. Ha elengedjük azt az elképzelést, hogy írásunknak abszolút értelemben a miénknek kell lennie, és hogy külső hatásoktól mentesen, kizárólag tőlünk kell erednie, akkor közelebb kerülünk ahhoz, hogy azt lássuk az írásban, ami az valójában, és máris nem félünk tőle annyira.

Mivel tényleg meglehetősen egyszerű dolog ez. Ha gondolni tudunk valamire, akkor már létezik. Mások, másutt, máskor átörökítették nekünk, és most a miénk. Honnan tudjuk, hogy a miénk? Onnan, hogy éppen gondolunk rá. Ebből a gondolatból hamarosan egy másik következik, és az is a miénk. Kapcsoljuk össze a kettőt. Fordítsuk meg a sorrendjüket. Bontsuk fel, illesszük össze őket. Máris megkezdődött az írás folyamata...

Nem kell semmit kitalálnunk. Mindössze azt kell megtalálni, hol kezdjük bele, aztán beszéljünk, semmit nem szépítve, semmit nem tagadva, továbbá anélkül, hogy bárkit is befolyásolni akarnánk. Az eredmény minősége nemcsak annak lesz a függvénye, hogy másoktól mennyit írást olvastunk, milyen figyelmesen, hanem annak is, hogy milyen hozzáértéssel

és magabiztossággal műveljük saját írói tevékenységünket.

Rousseau ezt írja: „Semmi kívülről jövő nem lakozik bennem sokáig”. Mindazonáltal, bárminek, ami bensőjéből került írásába, bizonyosan kívülről kell származnia (hisz nem azal született), és bárminek, ami kívülről lép be írásainak világába, belülről is érkeznie (mivel mások írásainak megértéséhez magunkon belül keressük visszatükröződésüket).

A 2020-as évben az „önelszigetelődés” kifejezés tágabb értelművé vált az írók számára: az önként vállalt elkülönülésből, amely írói elménket hivatott védeni a közösség figyelem-elterelő hatásaitól, a kormány által elrendelt elkülönülésé lett a közösség testi egészségének védelme céljából. Amikor a szokott mederben zajlanak az események, és mi írók nehezen tudunk az íróasztalunkhoz jutni, gyakran álmodozunk arról, hogy ott ülünk; most, hogy dolgozó-és hálószobáinkba vagy szűk kis műhelyeinkbe lettünk szorítva, hogy érezzük magunkat így egyedül? Nem vágyunk hirtelenjében az után a közösség után, amelyet még alig pár nappal azelőtt kreativitásunk akadályaként és olyan bosszúságként kezelünk, amelyet szívesen kihagytunk volna az életből?

Az egyedüllét – még akkor is, ha vágyunk rá – szükségszerűen veszteséget is jelent. Amikor írunk, akkor magunk számára írunk azért, hogy egy napon mások elolvashassák. Ez a kapcsolat és az emberi társadalom utáni vágy kiviláglik minden szóból, amit papírra vetünk. Íróként állandó aggodalom gyötör bennünket, hogy a természetbe, a csöndbe, arra az eszményi helyre meneküljünk, amely lehetőséget biztosít önmagunk meghallására, és időt mindennek a leírására. Ugyanakkor soha nem leszünk képesek leküzdeni a közelség és a bensőséges kapcsolat iránti sóvárgásunkat. Az írás egyfajta lázadást is magában foglal: bizonyos rendszerek, eszmék, emberek ellen. Ugyanakkor az írás esdeklés is a valahová tartozásért.

Ebben a pillanatban előttem van egy nő, aki az erkélyéről szaval. Egy gyerek, aki felhívja segélyvonalon a telefonos mesemondót, hogy esti mesét hallgasson. Egy szájaszót és gumikesztyűt viselő ember, aki a szomszédom

ajtajához kézbesít egy könyvet, leteszi a lábtör-lőre, és biztonságos két lépésnyi távolságban ott vár, amíg szomszédasszonyom meg nem jelenik pongyolájában, és fel nem veszi onnan: valaki másnak a több száz oldalnyi írása sterilen, műanyag-csomagolásba bújtatva.

Most – miután kibontja a csomagolásból, és kinyitja a borítót – az övé lesz az írás; nagy részét fel fogja ismerni; újnak vagy furcsának pusztán csak azok a dolgok tűnnek majd számára, amelyekről nem tudta, hogy tudja.

Amikor megjelentetjük írásunkat, akkor nem arról van szó, hogy valamit elküldünk onnan, ahová tartozik; inkább visszaküldünk valamit oda, ahonnan jött. Miután áthelyeztük más valaki kezébe; miután mondták nekünk, hogy rossz, és miután mondták nekünk, hogy jó; miután megkaptuk azt a figyelmet, amelyet mindig is szerettünk volna, és miután úgy tettünk, mintha soha nem vágytunk volna ilyen figyelemre; miután mindez megtörtént, és egyszerre elégedettek és elégedetlenek is vagyunk, ismét készen fogunk állni arra, hogy önszántunkból elszigeteljük magunkat, miközben megkíséreljük, hogy szavak segítségével kommunikáljunk másokkal.

(The Paris Review)

Zanny Minton Beddoes

Mindent a szemnek
Túlzott figyelmet szentelünk a vezetők
külsőjének – tudjuk meg egy új könyvből

Képzeld el lelki szemek előtt a tipikus vezérigazgatót! Valószínű, hogy egy férfira gondoltunk, aki öltönyt visel és előkelő megjelenésű. Ez részben azért van így, mert a legtöbb főnök így néz ki. És azért is lehet, mert az emberek ösztönösen behódnak az ilyen típusoknak.

Stephen Martin és Joseph Marks pszichológusok *Messengers: Who We Listen To, Who We Don't And Why* (Üzenetvivők: Kire hallgatunk, kire nem, és miért) című könyvükben azt vá-

zolják fel, hogy az emberek miként reagálnak a státuszjelzésekre. Vajon miért valószínűbb (egy tanulmány szerint háromszor olyan valószínű), hogy a gyalogosok a közlekedési szabályokkal dacolva átmennek egy ember után az út másik oldalára, amikor az öltönyt visel, mint ha ugyanaz az ember farmert hord? Hasonlóan, a közlekedési lámpáknál beragadt autósok sem fognak olyan hamar túlkölesbe, ha az előttük álló autó márkája tekintélyt sugároz.

Egyik lehetőség a magasabb társadalmi állásúakkal szemben kialakult tisztelet. Ez nem csak a ruhákról vagy a vagyontárgyokról szól. Egy a szerzők által idézett további kutatásban egyetemisták szerepeltek, akiknek 50 olyan vezérigazgató képét mutatták, akik rajta voltak az amerikai *Fortune* folyóirat Fortune 1000 nagy cégeket tartalmazó listáján. Ezeknek a főnököknek a fele a legjövődelmesebb csoportokból, fele pedig a legkevésbé jövődelmesebből került ki. Az egyetemistákat arra kérték, hogy pusztán a kinézet alapján állapítsák meg, hogy melyik főnök rendelkezik olyan tulajdonságokkal, mint a hozzáértés és az uralkodási képesség. Figyelemre méltó módon a diákok általában azokat választották, akik a legsikeresebb vállalatokat vezették. Nehéz szétválasztani az okokat és következményeket. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy bizonyos külsővel megáldott embereket előszeretettel léptetnek elő, semmint azt hinni, hogy ők veleszületett módon alkalmasabbak másoknál.

Az emberek hajlamosak tisztelni bizonyos külső adottságokkal rendelkező férfiakat. Amikor a résztvevőknek egy tanulmány során egy üzleti tanácsadó cég férfi alkalmazottainak képeit mutatták, hasonló ruhákban, de eltakart arccal, akkor a magasabb férfiakat jobbra értékelték vezetői képességek szempontjából. Valóban, a kutatás rámutatott, hogy a magasabb és vonzóbb külsejű férfiak többet keresnek alacsonyabb és átlagosabb kinézetű társaiknál.

Az üzleti életben a férfiak számára előnyösnek bizonyul egy olyan arc, ahol az átlagosnál nagyobb a szélességnek az archosszhoz mért aránya. A kutatás rámutatott, hogy a szögletes

állkapsú férfiakkal hogyan sikerült magasabb aláírási bónuszokat kialkudniuk a maguk számára hosszúkább arcú, kerek állú társaikhoz képest.

A testi tulajdonságok szintén hatással vannak a toborzásra alacsonyabb szinteken is. Olasz kutatók egy csoportja munkaadók sorának küldött önéletrajzokat, némelyiket fényképpel, némelyiket anélkül. A független pontozók által vonzóknak tekintett pályázókat 20 százalékkal nagyobb eséllyel hívták be állásinterjúra, mint akkor, ha ugyanaz a pályázat fénykép nélkül érkezett. Rosszabb a helyzet a szebbik nem esetében. Ha fényképes pályázatról volt szó, az előnytelen külsejűnek tekintett férfi állás-keresők 26 százalékaival léptek kapcsolatba a kísérlet során, szemben a kevésbé vonzó nők 7 százalékaival.

Mindez elég szomorúan hangzik, főként azon nők számára, akik próbálnak feljebb kapaszkodni a vállalati ranglétrán. Van azonban néhány izgalmas különbség azokat a személyiség-típusokat illetően, amelyeket előnyben részesítenek a bizottságok. A sztereotípa úgy hangzik, hogy az igazgatók kíméletlenek és egoisták – ezt testesíti meg Gordon Gekko (vagy inkább a szögletes állú Michael Douglas, aki játssza). Mint kiderül, ez nem mindig igaz. A szerzők hivatkoznak olyan kutatásra, amely arról szól, hogy a bizottságok miként választanak vezérigazgatókat. Amikor két megfelelően

képzett jelölt közül kell választani egy jól működő cég irányítóját, a bizottság valószínűleg olyan vezetőt választ, aki nem tűnik egoistának és önzőnek. Ám ha a cég gondokkal küzd, egy narcisztikus személyiségnek jobbak az esélyei. Más szóval, amikor kemény idők járnak, a bizottság egy kellemetlen alakot választ.

A bizottság tagja talán másképp gondolkodik erről. Egy régóta felismert jelenség az ún. „halo-effektus” (holdudvarhatás). Ha a személyt (céget) magasra értékelnek egy bizonyos jellemző szempontjából, az egész bizottságtól jó pontokat kap. Ahogy a szerzők leírják, ez akkor jut érvényre, amikor a munkavállalókat olyan tulajdonságok alapján értéklik vezetőik, mint az intelligencia, a határozottság és a vezetői rátermettség. Tágabb értelemben véve, a vezetők „jó” és rossz” dolgozókra osztották fel a személyzetet; kevés dolgozót ítélték meg például intelligensnek, de határozatlannak.

Ez a lebilincselő könyv abban erősít meg, hogy az emberek rendkívül szubjektíven értékelnek másokat, és könnyen félvezetheti őket a külső. Mindez azt sugallja, hogy mesterséges intelligencia bevetésével sokat el lehet érni, ha a dolgozók felvételéről vagy előléptetéséről hozott döntésekről van szó, feltéve, hogy helyesen történt a programozás és a jelöltek tulajdonságaira összpontosít. Egy számítógépet nem vezethet félre egy megnyerő arc.

(The Economist)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Jancsó András doktorandusz (PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola), a Danube Institute kutatója, Budapest
Kapronczay Károly történész, egyetemi tanár, az MTA doktora, Budapest
Dr. habil. Karikó Sándor, ny. főiskolai tanár, SZTE JGYPK, Szeged
Marczinka Csaba író, történész és tanár, Budapest
Mórocz Gábor bölcsész-tanár, szerkesztő, Hódmezővásárhely–Budapest
Pap Krisztián újságíró, Budapest
Pelle János történész, az Országos

Rabbiképző Zsidó Egyetem oktatója, Csobánka
Sturm László irodalomtörténész, szerkesztő, az ELTE Savaria Egyetemi Központ (Szombathely) docense, a Kortárs és a Magyar Művészet folyóiratok szerkesztője, Budapest
Dr. Vasa László kutatóprofesszor, Széchenyi István Egyetem; vezető kutató, főtanácsadó, Külügyi és Közgazdasági Intézet
Vida Imre PhD-hallgató, Szent István Egyetem, Gazdálkodás- és Szervezésstudományok Doktori Iskola, Gödöllő

TARTALOMJEGYZÉK

Simon Tamás (1937–2020) professzor emlékére	1
<i>Karikó Sándor</i> : Konformista tömegtársadalom, avagy nonkonformista lázadás? Konformitás, nonkonformitás és ami azon túl van	2

SZÁZADOK

<i>Pap Krisztián</i> : Virágok helyett bombák A szerencsétlen sorsú Potiorek-offenzívák (2. rész)	15
<i>Pelle János</i> : „Nektek kell ütni a zsidókat, mert az asszonyokat nem fogja a törvény.” Az 1946. májusi kunmadarasi pogrom, új megvilágításban	49

TRIANON 100

<i>Marczinka Csaba</i> : Nagy-Románia létrejötte (1916–1920)	62
--	----

MŰHELY

<i>Dr. Vasa László – Vida Imre</i> : A Monti di Pietà-tól a Grameen Bankig – Lehet-e etikus a hitelezés?	76
<i>Jancsó András</i> : Fogalmi vagy fordítási dilemma? Joseph Ratzinger munkásságának hazai interpretációja	85
Krúdy: egy város anatómiája <i>Mórocz Gábor</i> : Pályafordulat buktatókkal, avagy a „kis Kossuth” Debrecenben. . .	89
<i>Sturm László</i> : Krúdy és Platonov.	98

NAPLÓ

<i>Kapronczay Károly</i> : Vörös karszalag.	109
---	-----

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Williams Atkins: Klimaváltozás és a tőzegipar végnapjai (111) *Warren Ward*: Életünk értelmének keresése a halál ellenében (118) *Anasztaszija Sztjepanova*: Hogyan érezzük jól magunkat az elszigeteltségben: egy úrhajósgyakornok vallomásai (120) *Gavin McCrea*: Mit tudott Rousseau a magányról (122) *Zanny Minton Beddoes*: Mindent a szemnek. Túlzott figyelmet szentelünk a vezetők külsejének – tudjuk meg egy új könyvből (127)

KÉPEK:

F. Farkas Tamás grafikái (61, 108)

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2020. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 36 240 Ft helyett 25 320 Ft

Fél évre: 18 720 Ft helyett 13 350 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 27 240 Ft helyett 20 220 Ft

Fél évre: 14 220 Ft helyett 10 890 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 27 240 Ft helyett 20 220 Ft

Fél évre: 14 010 Ft helyett 10 890 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18 000 Ft helyett 11 880 Ft

Fél évre: 9210 Ft helyett 6300 Ft

Akciónk a 2020. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 830 Ft • Előfizetéssel: 750 Ft